国家出版基金项目
NATIONAL PUBLICATION FOUNDATION
دۆلەتلىك نەشر
فوندى تۈرى

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (26)

قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

قەشقەر تۇيغۇر نەشرىياتى

دۆلەت نەشرىياتچىلىق فوندىنىڭ ياردەم
مەبلىغىگە ئېرىشكەن ئەسەر

国家出版基金资助项目

国家出版基金项目
NATIONAL PUBLICATION FOUNDATION

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (26)

قەشقەر

قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

تۈزگۈچى: ئابدۇكېرىم رەھمان
ئادىل مۇھەممەت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: **رىزۋانگۇل ئابلىمىت**
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: **تاھىر تالىپ**
مەسئۇل كوررېكتورى: **رىزۋانگۇل ئابلەت**

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (26)

قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

تۈزگۈچىلەر: **ئابدۇكېرىم رەھمان**
ئادىل مۇھەممەت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ، پوچتا نومۇرى: 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 880×1230 م م 1/32
باسما تاۋىقى: 9.25 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2012- يىلى 7- ئاي 1- نەشرى
2012- يىلى 7- ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 1

ISBN 978—7—5373—2707—7
باھاسى: 29.00 يۈەن
سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون: 2653927—0998

«قەشقەر» مەجمۇئەسىنى تۈزۈش ھەيئىتى

باش پىلانلىغۇچى: ئىسمائىل تىلۋالدى

مۇدىرلار: لیۇ چاڭمىڭ
مىجىت قادىر

مۇئاۋىن مۇدىرلار: جاڭ شىنتەي
گۈلشەن تۈراخۇن
ئىمىن ئەھمىدى
جاۋ شىنیۇ
مۇتەللىپ توختى

ھەيئەتلەر: ئابدۇكېرىم راخمان
ئادىل مۇھەممەت
نیې گۇاڭیۇ
كېرىمجان ئابدۇرېھىم
ئابلاجان سىيىت
ئەركىن ئەمەت

باش تۈزگۈچى: ئادىل مۇھەممەت

《喀什噶尔》系列丛书编委会

总策划：司马义·铁力瓦尔地

主　任：刘长明
　　米吉提·卡德尔

副主任：张新泰
　　古力先·吐拉洪
　　依明·艾合买提
　　赵新尉
　　木太力甫·托合提

委　员：阿布都克力木·热合曼
　　阿迪力·穆罕默德
　　聂光玉
　　克力木江·阿布都热依木
　　阿布拉江·色依提
　　艾尔肯·艾麦提

主　编：阿迪力·穆罕默德

كىرىش سۆز

قەشقەر ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. قەشقەر ۋىلايىتىگە 12 ناھىيە (شەھەر) تەۋە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 137 مىڭ 600 كىۋادرات كىلومېتىر، نوپۇسى 3 مىليون 690 مىڭدىن كۆپرەك.

قەشقەر قەدىمدىن تارتىپ ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۇ 2- يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60- يىلى) خەن سۇلالىسى شىنجاڭدا غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر رايونى غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ۋەتىنىمىزنىڭ خەرىتىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن. 15- ئەسىردە دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى قەشقەر ئىزچىل تۈردە قەدىمىي «يىپەك يولى» دىكى قاتناش تۈگۈنى سۈپىتىدە، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي كىلاسسىك مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ بۆشۈكى. قەشقەردە بارلىققا كەلگەن «سۇلى نەغمىلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ، ئېلىمىزنىڭ نەغمە ۋە ئۇسسۇلىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن؛ «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «تارىخى رەشىدىي»، «ئون ئىككى مۇقام» قاتارلىق ئۆلمەس مەدەنىيەت - سەنئەت جەۋھەرلىرى دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقانىدى. قەشقەرنىڭ شارائىتى ئەۋزەل، بايلىقى مول، ئۆزگىچە يەرلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە «مېۋە - چېۋە ماكانى» ۋە «ناخشا - ئۇسسۇل

ماكانى» دېگەن ئېسىل نامى بار. قەشقەر ئۆزىنىڭ مول ۋە كۆپ قاتلاملىق، يەرلىك ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تارىخى، مەدەنىيەت ئاساسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشىگە سىمۋول بولۇپ قالغانىدى. «قەشقەرگە بارمىسىڭىز شىنجاڭغا بارغان بولمايسىز» دېگەن سۆز دەل مۇشۇ ئاساستا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ سۆز قەشقەرنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سایاھەتچىلەر تەلپۈنىدىغان سىرلىق بىر جايغا ئايلاندۇرغانىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مەركەز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تۇغرا رەھبەرلىكىدە قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىپ، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، پۈختا ۋە ساغلام بولغان، ھایاتي كۈچكە تولغان سوتسىيالىستىك مەددىي مەدەنىيىلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنى بەرپا قىلدى، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 30 يىلدىن بۇيان قەشقەرنىڭ قىياپىتىدە مەملىكىتىمىز ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھازىر قەشقەر مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ۋىلايەت دەرىجىلىك تاۋار پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلاندى؛ ئاشلىق جەھەتتە ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىدىغان بولدى؛ نېفىت، توقۇمىچىلىق، ئېلېكتىر، خىمىيە سانائىتى، كۆمۈر، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىشىشقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلىدىغان سانائەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى؛ مول ۋە رەڭدار سایاھەت بايلىقى، چاقناپ تۇرىدىغان پارلاق تارىخي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ھەيۋەتلىك تەبىئي مەنزىرىلەر ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قەشقەرنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇتۇپ، سایاھەتچىلىكنى تەرەققي قىلدۇرىدىغان قاينىاق زېمىنغا ئايلاندۇردى؛ قەشقەردە سیاسي، ئىجتىمائي ۋەزىيەت مۇقىم، ئىقتىساد راۋاجلانغان، مىللەتلەر ئىتتىپاق، چېگرا مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغان، ئىشىك سىرتقا يەنىمۇ كەڭ ئېچىۋېتىلگەن، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى

ئۇزۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. دۆلەتنىڭ غەربنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيەسىنى يولغا قويۇشى قەشقەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مىسلىسىز ياخشى تارىخىي پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. مەن قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئېچىۋېتىش دائىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىپ، جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىك بىلەن بايلىق ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ، قەشقەردە كەڭ ئېچىۋېتىش، كەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ۋە جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق قەشقەردىن ئىبارەت «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» نى تېخىمۇ جۇلالاندۇرىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىمەن.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى قەشقەرنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ يەنە بىر مول مېۋىسى بولۇپ، بۇ مەجمۇئەدە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق، دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەردە چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا قەشقەرنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخى، مەدەنىيەت ـ سەنئىتى، سىياسىي ـ ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللار ئوبېيېكتىپ ۋە چىنلىق بىلەن بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ بۇ مەجمۇئەدە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەركەز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە قەلبداش، ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، قولنى قولغا تۇتۇشۇپ سوتسىيالىستىك يېڭى قەشقەر قۇرۇپ چىققانلىقىدەك شانلىق تارىخى نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. بۇ مەجمۇئەنىڭ مەزمۇنى مول، ماتېرىياللىرى ئەينەن، سان ـ سىپىرلار تۇغرا بولۇپ، ئۇ قەشقەرنىڭ يەرلىك ئەھۋالىنى سىستېمىلىق ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، قەشقەرنى چۈشىنىش ۋە قەشقەرنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇشتۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان، بىرقەدەر يۇقىرى ئىلمىي ۋە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە «قامۇس» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەن كۆپچىلىكنىڭ، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ

قەشقەرنىڭ يەرلىك تەزكىرە — قامۇسى ھېسابلانغان بۇ مەجمۇئەنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ۋە ئىلھام ئېلىپ، شۇ ئارقىلىق يەرلىك تەزكىرىنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە يارىدەم بېرىش، تارىخنى ساقلاش، خەلقنى تەربىيەلەش» تىن ئىبارەت ئىجتىمائىي رولىنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىككى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى، جۈڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

2009 ـ يىلى 1 ـ يانۋار، بېيجىڭ

(مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى)

نەشرىياتتىن

«ئىپەك يولى» دىكى مەرۋايىت» دەپ نام ئالغان قەشقەرنىڭ تارىخى ئۇزاق، مەدەنىيىتى مول ھەم رەڭگارەڭ بولۇپ، ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن داڭ چىقارغان. قەشقەر بوستانلىقى بولسا ئۇيغۇر مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى ھەم ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قەدىمكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئۇزۇكسىز جۇغلانغان، ئىزچىللاشقان ۋە يېڭىلىق يارىتىپ، تەرەققىي قىلىپ كەلگەن جاي.

قەشقەرنىڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق، تولۇق تونۇشتۇرۇش نۆۋەتتە شىنجاڭ ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىق ساھەسىدىكى مۇھىم، تەخىرسىز خىزمەت بولۇپ، نەشرىياتىمىز نەشر قىلىۋاتقان «قەشقەر» مەجمۇئەسى مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان، قەشقەرنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدىغان مەجمۇئە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى جەمئىي 30 كىتاب بولۇپ، ئۇ قەشقەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسى، مەدەنىيىتى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئارخېئولوگىيەسى، ئېكسپېدىتسىيەسى، قەدىمكى ئەسەرلىرى، مائارىپى، سەنئىتى، فولكلور مەدەنىيىتى، مىللەتلەر، دىن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى، قاتنىشى، سايياھەتچىلىكى، يەر نامليرى، ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىقى، تەبىئىي جۇغراپىيەسى، كىلاسسىك ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ئەدىبلىرى، ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى، مەشھۇر شەخسلەر، چوڭ ئىشلار خاتىرىسى، ئېلىمىز مەنبەلىرىدىكى قەشقەر ۋە چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى قەشقەر قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پۈتۈن مەجمۇئەدىن قەشقەرنىڭ ئۆتمۈشى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا قولغا كەلگەن نەتىجىلەر ۋە قەشقەرنىڭ كەلگۈسىنى

كۆرۈڭلغىلى بولىدۇ.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل تىلۋالدىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە پىلانلىشى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات - نەشرىيات ئىدارىسى باشلىقلىرىنىڭ بىۋاسته يېتەكچىلىك قىلىشى ۋە ئۇيۇشتۇرۇشى، بىر تۈركۈم ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى ئارقىسىدا ۋوجۇدقا چىققان ئەل رايى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بولۇپ، ئۇ قەشقەرنى دۆلەت ئىچى - سىرتىغا تەشۋىق قىلىدىغان، قەشقەرنى چۆشىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، «شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى»دىكى نۇقتىلىق تۈردۇر.

بىز بۇ مەجمۇئەنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن «قەشقەر» مەجمۇئەسىنى تۈزۈش ھەيئىتىدىكى رەھبەرلەرگە، ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرگە ۋە ئاپتورلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2009 - يىلى 1 - ماي، قەشقەر

تۇزگۈچىدىن

قەشقەر ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى «يىپەك يولى»دىكى مۇھىم ئۆتكەل ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، يىراق قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەھەتتە كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويناپ كەلگەن. قەدىمكى زامانىدىكى شىنجاڭدا قەدىمكى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسى مەدەنىيىتى، ھىندى دەرياسى ۋادىسى مەدەنىيىتى، پارس مەدەنىيىتى، ئىككى دەريا ۋادىسى مەدەنىيىتى ۋە يۇنان مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغان ۋە ئالاقە ئورناتقان، بولۇپمۇ خەن دەۋرىگە كەلگەندە يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ - قەشقەر دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت جەم بولغان جايغا ئايلانغان، غەربىي يۇرت مەدەنىيەت - سەنئىتى ئاجايىپ رەڭدار بولغانىدى.

قەشقەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، قەدىمكى ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مىللەت - قوۋملارنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى، ئۆزئارا بېرىش - كېلىشلىرى ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى، تەسىر كۆرسىتىشلىرى مۇشۇ بىپايان زېمىندا ئىشقا ئاشقان ھەمدە قەشقەرنىڭ تارىخ، مەدەنىيەت - سەنئىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

قەشقەرنىڭ يىراق قەدىمكى زامانىدىن باشلانغان تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا قەشقەردە ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە خاس بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەر بۇيۇملىرى تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئۆزگىچە سەنئەت ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي خاسلىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتكەن. قەشقەر بولسا ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتى جۇغلاشقان جاي بولۇپ، قەشقەر قەدىمدىن ھازىرغىچە، ئىلمىزدىن چەت ئەللەرگىچە ئىسمى - جىسمىغا لايىق مەدەنىيەت - سەنئەت مەركىزىگە ئايلانغان. شۇڭا، قەشقەرنىڭ قەدىمكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇش قەشقەرنىڭ يىراق قەدىمكى زامانىدىن باشلانغان تارىخ، مەدەنىيەت - سەنئەت تەرەققىياتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ كىتابتا قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش، ئولتۇراقلىشىش ۋە قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىغا ئائىت ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى؛ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، چالغۇ - ئەسۋاب ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئائىت ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىندى ھەمدە دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تەتقىقاتىغا ئائىت بىر قىسىم ماتېرىياللار قوشۇمچە قىلىندى.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ھەققىدە قىسقىچە بايان..... 1
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا ئائىت قول ھۈنەرۋەنچىلىكى..... 20
1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىققا ئائىت ھۈنەر بۇيۇملىرى..... 20
2. ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىقچىلىققا ئائىت ھۈنەر بۇيۇملىرى..... 22
3. ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا ئائىت ھۈنەر بۇيۇملىرى..... 23
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش تۇرمۇشىغا ئائىت ھۈنەرۋەنچىلىكى..... 26
تۆتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش - تىرانسپورتقا ئائىت ھۈنەرۋەنچىلىكى..... 40
بەشىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەككە ئائىت ھۈنەرۋەنچىلىكى 45
1. باش كىيىم..... 45
2. ئىچ كىيىملەر..... 63
3. تاشقى كىيىملەر..... 64
4. ئاياغ كىيىملەر..... 66
5. قوشۇمچە كىيىملەر..... 69
6. قەدىمكى كىيىم - كېچەكلىرى..... 73
ئالتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەككە ئائىت ھۈنەرۋەنچىلىكى 76
يەتتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشقا ئائىت قول ھۈنەرۋەنچىلىكى..... 111
سەككىزىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ توقۇمچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكى..... 173
توققۇزىنچى باب قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ۋاراسلىرى 185

قوشۇمچە(1): قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى ياغاچچىلىق ۋە تامچىلىق كەسپى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى..... 201
قوشۇمچە (2): قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر نەقاشلىق سەنئىتى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى..... 206
قوشۇمچە (3): قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ھۇنەرۋەنچىلىكى ئاساسىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى... 215
قوشۇمچە (4): قەشقەر شەھىرى كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدىكى قەدىمىي كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە ۋە داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى 229
قوشۇمچە (5): يېڭىسار پىچىقى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى 242
قوشۇمچە(6):چەت ئەللەردىكىئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى تەتقىقاتى..... 258
قوشۇمچە (7): ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇنەر - كەسىپ رىسالىلىرى..... 267
قوشۇمچە (8): پايدىلانغان مەنبەلەر..... 280

بىرىنچى باب

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ھەققىدە قىسقىچە بايان

خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان ھەر خىل ئىقتىسادىي قۇرۇلمىلار ئىچىدە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن يەنە بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بار. بۇ بولسىمۇ يۇرت ئارىلاپ ھۈنەر مەشغۇلاتى ئېلىپ بارىدىغان ھەر خىل ئۇستىكارلار گۇرۇھىدىن ئىبارەت. ئۇلار ئومۇمىي خەلق ئىگىلىكىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنىدۇر. تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى ئۈۋچىلىق قوراللىرى ۋە كانچىلىق قوراللىرىنىڭ ياسىلىشى؛ بېلىقچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى كېمە - قولۇاق ۋە بېلىق تورلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى ئات - ئۇلاغ جابدۇقلىرى، تېرە-خۇرۇم ئىشلەش قوراللىرى ۋە ھارۋىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى؛ دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى خىلمۇخىل دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قوراللىرىدىن تارتىپ، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەر خىل قوراللارنىڭ ياسىلىشىغىچە ھەممىسى ئەنە شۇ خەلق ئارىسىدىكى ئۇستىكارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قول ھۈنەر - تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ ھەر خىل ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىپ، خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم كۈچىگە ئايلاندى.

ئۇستىكارلارنىڭ كەسىپىي ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى قەدىمكى

دەۋرلەردىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەينى دەۋردە تېخى باشقا ئىشلەپچىقىرىش كەسىپلىرىدىن ئايرىلىپ چىقمىغان. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيەلىك بايلىقلار ئىچىدە قەدىمكى كونا ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە تەئەللۇق ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ناھايىتى كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدە يازما تارىختىن ئاۋۋالقى كونا تاش قوراللار دەۋرىدىن مىس، بىرونزا دەۋرىگىچە بولغان مەزگىلدە ياشىغان ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت خارابىلىرى تېپىلدى.

دەل كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ئىنسانلار ياۋايىلىق باسقۇچىدىن مەدەنىيەتلىك باسقۇچقا قەدەم قويغان، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بارلىققا كەلگەن دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكى بويىچە ئېيتقاندا، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەنبەلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىققا يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، جاھالەت دەۋرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىدىن ياۋايىلىق دەۋرى (ۋارۋارلىق)گىچە بولغان ئارىلىققا تۇغرا كېلىدۇ. بۇ دەۋرگە مەنسۇپ كۆپلىگەن خارابىلاردىن ھەر خىل ئۇسۇلدا ياسالغان سىپتا تاش قوراللار (قىرغۇچى قورال، چاقماق تاشتىن ياسالغان پىچاق، سۆڭەك يېڭنە ۋە ئوقيا باشقى.....) ھەمدە گېئومېتىرىك سىزىقچىلار بىلەن نەقىشلەنگەن نۇرغۇن ساپال قاچىلار (نەقىشلەرنىڭ بەزىلىرى قېلىپتا بېسىلىپ چىققان، بەزىلىرى سىزىلغان، بەزى ساپاللاردىكى رەڭلىك سىزىقچىلار يېپقا ئۆتكۈزۈلگەن مارجان شەكلىدە)، بېلىق، ياۋايى ھايۋان، جۈملىدىن ياۋا توڭگۇز، ياۋا بۇغا، ياۋا قوي قاتارلىقلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلدى. بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرى ئەينى چاغدىكى بىر قىسىم قەبىلىلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا، قۇملۇقلىرىغا ۋە دەريا ئەتراپىغا ماكانلاشقان يەنە بىر قىسىم قەبىلىلەر گەرچە ئوۋچىلىق

ۋە بىلىقچىلىق ئىگىلىكىدە تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشكە باشلىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداقلا بۇ ئىگىلىككە مۇناسىپ قوراللارنى ياسايدىغان ئىپتىدائىي ئۇستىكارلارنىڭمۇ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ[1].

ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارالغان، شۇ سەۋەبتىن ئاتنى ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيالىق كۆچمەن چارۋىچىلار كۆندۈرگەن دېگىلى بولىدۇ. ئات كىشىلەرنىڭ ھارۋىغا قېتىش، تىرانسپورت، ئۇرۇش قىلىش، كۆچۈش ئىشلىرىغا سېلىنىپ، بىر مەزگىل «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەنىدى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى بىلەن تەڭ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي قىسمىنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كەلدى.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە ئىنسانلار ساپال قاچا ئىشلىتىشنى بىلگەن. ساپال قاچىلارغا رەڭلىك سىرلىقچىلار ئارقىلىق ھەر خىل گېئومېتىرىك شەكىللەر چىقىرىلغان ۋە رەسىملەر ئويۇلغان. شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرى بېلىقچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىگىلىكلىرىگە خاس بولغان كۆپ خىل قوراللارنىڭ كەشپ قىلىنغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرى تاشنى يونۇپ سىلىقلايدىغان مەخسۇس ئۇستىكارلار (تاشچىلار)نى يېتىشتۈرۈپ چىقتى؛ رەڭلىك ساپال قاچىلار دەۋرى بولسا ئۆزىنىڭ ئۇستىكارلىرى بولغان كۇلالچىلارنى يېتىشتۈردى؛ دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھەر خىل دېھقانچىلىق

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 118 - ، 122 - بەتلەر.

قوراللىرىنى ياسايدىغان (كۆپىنچە ياغاچتىن) ياغاچچىلارنى يېتىشتۇردى؛ مىس ۋە تۆمۈرنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئۆتكۈر ۋە مۇستەھكەم قوراللارنى ياساش تېخنىكىسى بارلىققا كېلىپ، مىسكەر ۋە تۆمۈرچى ئۇستىكارلار گۈرۈھى يېتىشىپ چىقتى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۇستىكارلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرىلىتىشتە ئوينىغان رولى ئىنتايىن زور بولدى. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھۈنەر ئادەتلىرى قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەڭ ياخشى پايدىلىق ئىمكانىيەتلەر بىلەن تەمىنلىدى.

خەلق ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئۇستىكارلارنىڭ ھۈنەر ماھارىتىگە ئائىت كۆپلىگەن ئەپسانە - رىۋايەت ۋە ھېكايىلەر بار. ئۇنىڭدا ئۇستىكارلارنىڭ تېخنىكىسى يۈكسەك دەرىجىدە مەدھىيەلىنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە»دە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ياغاچچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان رىۋايەتلەر بار.

ياغاچچىلىق كەسپىنىڭ ئىش تۇرى ئوخشاشمىغاچقا، ئۇنىڭغا ئائىت ئادەتلەرمۇ پەرقلىق بولىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردىلا ياغاچچىلىق كەسپىدە «نەپىس ھۈنەر» ۋە «يىرىك ھۈنەر» («ئاق ئىش» ۋە «قارا ئىش») دەپ ئىككى خىل ئىش تۇرى شەكىللەنگەن. ئالدىنقىسىدا ئاساسەن ئىنچىكە ۋە نەپىسلىكنى تەلەپ قىلىدىغان ياغاچ سايمانلار (ئىشىك، دېرىزە، ئۆي جاھازلىرى، ساندۇق، ياغاچ ئويما قاتارلىقلار)نى ياساش ئاساس قىلىنسا، كېيىنكىسىدە دېھقانچىلىق قوراللىرى (كەتمەن، گۈرجەك، بوقۇسا، بوغاز ھارۋا..... قاتارلىقلار)نى ياساش ئاساس قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسىپلەردىن كۈلالچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرلىك، زەركەشتىچىلىك، توقۇمىچىلىق (بۆزچىلىك، كىگىز - گىلەمچىلىك.....) موزدۇزلۇق..... قاتارلىق ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر خىل مەدەنىيەت تىپىگە ۋەكىللىك

قىلىدۇ.

كۇلالچىلىق سەنئىتى ئىپتىدائىي ساپالچىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئانىملىق ئۇرۇقداشلىق) جەمئىيىتىنىڭ كەشپىياتى ھېسابلىنىدۇ. تارىخي جەھەتتىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، تاش قوراللار ۋە كۇلالچىلىق سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا يۈكسەك ئەھمىيەتلىك بىر تەرەققىيات باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئانىملىق سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا ئايالارنىڭ تەشكىللىگۈچى ۋە رەھبەرلىك قىلغۇچى ئاساسي كۈچ بولغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا، شۇ دەۋرنىڭ ئاساسي ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشى بولغان قورال - سايمان ياساش، تېرىقچىلىق، ساپالچىلىق، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ۋە كۆندۈرۈش، ئوزۇقلۇق تەييارلاش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى پۈتۈنلەي ئاياللار ئورۇندايتتى، بولۇپمۇ ساپالچىلىق سەنئىتى ئاياللارنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا، قەدىمكى ئەپسانىلەر ئىچىدە ئايال ئىلاھلارنىڭ ئىجادكارلىق روھى مەدھىيەلەنگەن ھېكايىلەر ئاساسي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئەپسانىشۇناسلىقتا، «..... ئاياللارنى ئىلاھىيلاشتۇرۇش ئەرلەرنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن بولغان. مېتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەر ئىلاھلارغا ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپتۇر» دەپ قارىلىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبىنى ئەلۋەتتە ئاشۇ ئانىملىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تۈرمۇش شارائىتى بەلگىلىگەن. شۇنداق ئىپتىدائى بولىدۇكى، كۇلالچىلىق سەنئىتىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئادەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. كۇلالچىلىقنىڭ ئىنسانلار تۈرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق. شۇ سەۋەبتىن ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار ئىچىدە ساپال بۇيۇملار ھەممىدىن كۆپ كۆزگە چېلىقىدۇ. دەرۋەقە، ئىلىم - پەن تېخى تەرەققي قىلمىغان ئۆتمۈش زامانلاردا تۈرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى ماتېرىيالى مول، تەننەرخى تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىش

سەرپىياتى ئاز، تېخنىكىلىق مەشغۇلاتى يەڭگىل بولغان لايدىن ياسالغان. خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان بۇنداق ھۇنەر - سەنئەت ئەنئەنىسى ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تېخىمۇ نەپىسلەشتى. ھازىرقى زامان كۇلالچىلىق سەنئىتىدىكى كۆزنى چاقنىتىدىغان خىلمۇخىل فارفۇر بۇيۇملار ئەنە شۇ خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى كۇلالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدىن ئىبارەت[1].

خەلق ئارىسىدىكى ھۇنەر - كەسىپ ئادىتىنىڭ ئېتىقاد خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا پەيدا بولغان ئىپتىدائىي ئىلاھىيەتچىلىك قارىشىنىڭ تەسىرى دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرى سىرتقى مۇھىتنىڭ كۈچىگە بېقىنغان ھەمدە تەبىئەتنىڭ «كۈچى»نى چۈشىنىشكە قادىر بولالمىغان. شۇ سەۋەبتىن تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئاجىزلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ۋەھىمە پەيدا بولغان. ئەنە شۇ ۋەھىمىدىن ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا «ئىلاھ» ھاسىل بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىلاھ» بىر خىل ئالاھ فورمىسى بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەرنى بېقىندۇرىدىغان سىرتقى كۈچنىڭ ئىنسانلارنىڭ ساددا ھېسسىياتىدىكى ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان كونكرېت ئوبرازى ھېسابلىناتتى. ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈمىدىنى، شۇ سەۋەبتىن ئەنە شۇنداق «ئىلاھ» لارغا بېغىشلىدى ۋە ئۆز غايىسىنى شۇ «ئىلاھ» نىڭ كۈچى بىلەن رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ يەردىكى «ئىلاھ» ئىپتىدائىي ئەمگەك نەتىجىسىنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ئەمگەك قورالىغا ئىگە بولغان ئىنتايىن رېئال شەخسلەردۇر.

دېمەك، ھەرقايسى ھۇنەر - كەسىپكە باغلىق بولغان «ئىلاھ»لارمۇ شۇ خىل ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى سۈپىتىدە كاسىپلارنى ئۆزىگە رام قىلىپ تۇرىدىغان روھىي مەبۇددۇر.

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 124 - ، 126 - بەتلەر.

ئۇيغۇرلار ئاربىسىدىكى كۆپ خىل قىول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مېتالچىلىقنىڭ رولى ناھايىتى زور بولىدى. تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللاردا مېتالچىلىق دەۋرىگە (ئاساسەن تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە) كىرگەنلىكى مەلۇم. ئۇلار دەسلەپ تۆمۈردىن ئوقيا باشاقلىرىنى، قىلىچ، خەنجەر، ساۋۇت، دۇبۇلغا، نەيزە، چىش (دېھقانچىلىق قوراللى)، يۇگەن، ئۈزەڭگە، پالتا، ھەرە، ئۈشكە، رەندە، ئىسكىنە، دەرەش، قازان، داڭقان قاتارلىق كۆپ خىل قوراللارنى ياسىغان. ھەتتا ئالتۇن ئېرىتىپ، ئالتۇن چاپان، ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر قاتارلىق نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ئالتايدىن تېپىلغان ساۋۇتلار بۇنىڭغا ئىسپاتتۇر[1].

شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك كۆركەم. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ گۈزەل سەنئەت سەھنىسىدىكى پارلاپ تۇرغان گۈلدۇر.

كەشتىچىلىك، گۈل چېكىش، كىمخاب، زەربىاب، سەرگەز، ماتا، ئەتلەس، كىگىز، شىرداق، گىلەم توقۇش قاتارلىقلار ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان ھۈنەر - سەنئەت ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ئۇلارغا ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيا ماتېرىياللىرى ۋە ئىشلەش ئۇسۇلۇبلىرى جەھەتتە ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بار. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆڭلەك، چاپان، ياغلىق، ياستۇق، تەكىيە، بەلباغ، ئىشىك - دېرىزە پەردىلىرى، خۇرجۇن، ھەر خىل ئورۇن - كۆرپە ياپقۇچلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە كۆركەم گۈل نۇسخىلىرى كەشتىلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق قويۇق مىللىي ئۇسلۇب شەكىللىنىدۇ.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى بىلەن كۆپرەك شۇغۇللانغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلاردا شەھەر مەدەنىيىتى

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 118 - ، 129 - بەتلەر.

بـۇرۇن باشـلانغاچقا، ئـائىلە تۇرمـۇش سـايمانلىرىنى ياسـاش، قـول ھۈنەرۋەنچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇرلار قول ھـۈنەرۋەنچىلىكتە خېلـى تەرەققـي قىلغـان مىللەتـ ـلەرنىڭ بىـرى. ئـۇلاردا توقۇمىچىلىـق، بويـاقچىلىق، كەشـتىچىلىك، تۆمۈرچىلىـك، ياغـاچچىلىق، قۇيمىچىلىـق، مىـسكەرلىك، كۇلالچىلىـق، زەرگەرلىـك، گەجچىلىـك، جۇۋازچىلىـق، بىناكـارلىق قاتـارلىق ھـۈنەرـ كەسىپلەر ئالاھىدە ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چېۋەر قوللىرى بىلەن ياسالغان ھەرقانداق بىر بۇيۇم كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتماي قالمايدۇ.

ئۇيغۇرلار ھۈنەر ـ كەسىپكە تولىمۇ ھېرىسمەن خەلق بولغاچقا، ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشتە ھۈنەر ئىگىلەش ۋە ئۇنىڭ خاسىيىتىنى كۆپ تەكىتلەيدۇ. ئۇلاردا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە «ئوغۇل بالىغا 72 تۈرلۈك ھۈنەر ئازلىق قىلىدۇ» دېگەنـگە ئوخـشاش نۇرغـۇن ھېكمەتلىـك سۆزلەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. بىر قىسىم ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئەسـەرلىرىدە ۋە بىـر قىـسىم ھۈنەرۋەنچىلىـك رىـسالىلىرىدە ئۇيغـۇر قـول ھۈنەرۋەنچىلىكى ھەققىدە ئالاھىدە مەلۇماتلار بار. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغانـدا، ئۇيغـۇرلار ئارىـسىدا 260 نەچـچە خىـل ھـۈنەر ـ كەسـىپ تۈرلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم[1].

ئۇيغـۇرلار قەدىمكـى ئەجـدادلىرىنىڭ قـول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىـڭ پۈتكـۈل جەۋھەرلىرىنـى ئـۆزىگە جەم قىلغانـدىن باشـقا، ئۆزلىرىنـڭ تۇرمـۇش مۇھىتىغـا مـاس كېلىـدىغان ۋە قەدىمكـى ئەنئەنىلىـرى ھېسابلىنىدىغان چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىققا ئائىـت بۇيـۇملارنى ياساشـنى ئـادەت، كەسـىپ قىلغـان. ھـازىر ئۇيغۇرلارنـڭ ئىجتىمـائىي تۇرمۇشـىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدىن باشلانغان ھۈنەر ـ كەسـىپ ئـادەتلىرى ۋە ھۈنەر ـ كەسـىپ سەنئەت بۇيۇملىرى خېلى مول ساقلانغان.

ئۇيغۇرلارنـڭ ھـۈنەر ـ كەسـىپ ئـادەتلىرى ۋە ھـۈنەرۋەنچىلىككە

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان قاتارلىقلار تـۈزگەن: «شـىنجاڭ ئۇنىۋېرسـىتېتى مىللەتـلەر فولكلـور مـۇزېيى»، شـىنجاڭ ئۇنىۋېرسـىتېتى نەشـرىياتى 2005ـ يىلـى 4 ـ ئـاي نەشـرى، 30 ـ ، 31 ـ بەتلەر.

ئائىت مۇنتىزىم ماتېرىياللار كۆپ بولمىسمۇ، بىراق دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سەييياھلار، ئارخېئولوگ، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر قىسىم مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

گېرمانىيەلىك شەرقشۇناس ئا. لېكوك 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى بىرقانچە قېتىم گېرمانىيەنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە مەسئۇل بولۇپ، شىنجاڭغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن. ئۇ بۇ بىرنەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان. دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن، بۇ ئېرىشكەن ماتېرىياللار ئاساسىدا، 1916 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈچ كىتاب نەشر قىلدۇرغان. بىرىنچى كىتابى بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنىڭ (ئاساسلىقى زىننەت بۇيۇملىرى) سۈرەتلىك ئالبومى ھېسابلىنىدۇ. قالغان ئىككىنچى، ئۈچىنچى كىتابلىرىدا ئاپتور كۆچا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىملىرى (تىككۈچىلىك ھۈنىرى)، دولانلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى (جۈملىدىن قول ھۈنەرۋەنچىلىكى) ۋە تۇرالغۇ ئۆيلىرى (بىناكارلىق) توغرۇلۇق بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ[1].

ئۇيغۇرلار قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنىگە ماكانلاشقان. غەرب ۋە شەرق مىللەتلىرى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىكى بۇنداق قولاي شارائىت ئۇلارنىڭ ھۈنەر - كەسىپ ۋە سودا ئىگىلىكىنىڭ بۇرۇنراق تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن.

ئۇيغۇرلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىدىن قالسىلا كۆلىمى ۋە ئومۇملىشىش دائىرىسى كەڭ بولغان بىر خىل قوشۇمچە ئىگىلىك شەكلىدۇر.

رايونىمىزدىن تېپىلغان قول ھۈنەر - كەسىپكە ئائىت

---

[1] ل. ئا. چېۋىر: «19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە قوشنا خەلقلەر»، «نائۇكا» نەشرىياتى، موسكۋا، 1990 - يىلى رۇسچە نەشرى، 17 - بەت. (پەخىردىن ھېسامىدىن: «چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، «مىراس» ژۇرنىلى 2001- يىلى 3- سان، 27-، 28- بەتلەردىكى نەقىل.

ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردىن قارىغاندا، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپ، بىرقەدەر سىلىقلاشقان قول ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈشتىن ئىلگىرى، قول ھۇنەر ئىگىلىكى تېخى باشقا ئىشلەپچىقىرىش كەسىپلىرىدىن تولۇق ئايرىلىپ چىقمىغانلىقى مەلۇم. پەقەت شەھەرلەشكەن ئولتۇراق ھايات ئېھتىياجى قول ھۇنەر - كەسىپنىڭ بىر خىل مۇقىم ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىشىغا ۋە ھۇنەر تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللىشىشىغا ئاساس بولغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە قول ھۇنەرۋەنچىلىك بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جۇش ئۇرۇپ تېز راۋاجلانغانىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، سۇلالىنى قۇرغان ئۇيغۇرلار ئاساسەن قەدىمكى ئەنئەنە بويىچە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئاز ساندىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىشىشقىلاپ ئىشلەش ھۇنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسىغىلا ئىگە بولغان ۋە ئۇلار بىرقەدەر نەپىس قول ھۇنەرۋەنچىلىكتە ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا سوغدىلىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قول ھۇنەرۋەنلىرىگە يۆلەنگەنىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، تەرەققىي تاپقان ئىسلام قول ھۇنەرۋەنچىلىكى ۋە سرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاكتىپ تەسىرى ئاستىدا، قاراخانىيلارنىڭ قول ھۇنەرۋەنچىلىكى تېز تەرەققىي قىلىپ، قول ھۇنەرۋەنچىلىك قاراخانىيلارنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانىدى، تۇر جەھەتتىن كۆپىيىپ، سۈپەت جەھەتتىن تېخىمۇ كۆركەملەشتى ۋە بىر قىسىم قول ھۇنەر بۇيۇملىرى ئەينى ۋاقىتتىكى يېپەك يولى سودىسى ئارقىلىق غەرب ۋە شەرقە تارالدى. قەشقەر، سەئىدىيە، خوتەن ۋە ماۋارائۇننەھردىكى بۇخارا، سەمەرقەنت، ئوترار، بالاساغۇن قاتارلىق شەھەرلەر يىرىك قول ھۇنەر مەركەزلىرىگە ئايلاندى. بۇ شەھەرلەردە قول ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ بىرقەدەر تېپىك ئۈلگىلىرىدىن كاھىشچىلىق، نەققاشلىق، تاش ئويمىچىلىق، فارفۇرچىلىق، ئەينەكچىلىك، قازانچىلىق، تۆمۈرچىلىك،

كۆلالچىلىق، مەسكەرلىك، زەرگەرلىك، ياغاچچىلىق، چىغىرقچىلىق، باپكارلىق، تىككۈچىلىك، موزدۇزلۇق، تۇماقچىلىق، كۆنچىلىك، كەشتىچىلىك، بوياقچىلىق، سوپۇنچىلىق، تاشچىلىق، چىشچىلىق، تۇگمەنچىلىك، تاقىچىلىق، قۇيمىچىلىق، تۇنىكسازلىق، قۇلۇپسازلىق، پىلىچىلىك، قاشتاش ئويمىچىلىقى، پىچاقچىلىق، چالغۇچىلىق، باققالچىلىق، جۇۋىچىلىق، ساتىراشلىق، قاساپلىق، سەرراچلىق، گىلەمچىلىك، كىگىزچىلىك، شامچىلىق..... قاتارلىق نەچچە ئونلىغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۇرلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. ھەتتا بەزى قول ھۈنەرلەر كۆلەملىشىپ، «ئىشخانا» دەپ ئاتالغان قول ھۈنەر كارخانىلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. قەشقەر شەھرىنى ئالساق، شەھەر ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى تۇرمۇش ئاساسى قىلغان بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىلا بۇ شەھەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودىنىڭ يىرىك مەركىزى بولۇپ قالغان. شەھەردىكى خىلى كۆپلىگەن كوچا، مەھەللەرنىڭ ناملىرى مەلۇم ھۈنەر- كەسىپنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، «ئەۋرىشىمكا كوچىسى» «دوپپا بازىرى»، «كەتمەن بازىرى»، «شامچى كوچىسى»، «پىلىچى مەھەللىسى»، «ئەگلەكچى كوچىسى»، «تاۋاقچى مەھەللىسى»، «سوپۇنچى مەھەللىسى»، «موزدۇز مەھەللىسى»، «بوياقچى مەھەللىسى»، «قاسقان بازىرى»، «زەرگەرلەر كوچىسى»، «تاغارچى كوچىسى»، «قوناق بازىرى»، «ئېگەرچى كوچىسى»، «چاپان بازىرى»، «كوزىچى يار بېشى»، «ساندۇق بازىرى»..... دېگەنگە ئوخشاش.

بولۇپمۇ ئەينەكچىلىك قاراخانىيلار قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە پارلاق ئورۇن تۇتىدۇ. ئارخېئولوگىيەلىك خىزمەتلەر داۋامىدا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى نۇرغۇن ئەينەكچىلىك دۇكانلىرى، نۇرغۇنلىغان ئەينەك قاچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پارچىلىرى بايقالدى. ئەينەك قاچىلارنىڭ تۇرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقى يېمەك - ئىچمەك قاچىلىرى، ئەينەكتىن ياسالغان چىنە - تەخسە، ئېگىز پۇتلۇق جام (قەدەھ)، بوتۇلكا، كومزەك، دۇۋەت، قەلەمدان، ئەتىر قۇتىسى، زىننەت

بۇيۇملىرى، فارفۇر بۇيۇملار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ خىل بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى رەڭسىز ئەينەكتىن ياسالغان بولۇپ، بەزىلىرى يېشىل، كۆك، ھاۋا رەڭ، قىزغۇچ ئەينەكلەردىن ياسالغانىدى. بۇ ئەينەك بۇيۇملارنىڭ ئۈستىگە ھەل بېرىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ھەر خىل نەقىشلەرنى سىزغاندىن سىرت، يەنە قول ياكى ئەينەك سىملار بىلەن ھەر خىل قاپارتمىلىق گۈل نەقىشلىرى چىقىرىلغان. مەسىلەن، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى» ۋە قەشقەر كونا شەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى «سۆسەر قەدىمكى قەلئە» خارابىسىدىن كۆپلىگەن ئەينەك بۇيۇم پارچىلىرى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاچ يېشىل، ئاچ سېرىق، كۆك، قىزغۇچ رەڭلىكلىرىمۇ بار[1]. مارالبېشىدىكى «توققۇزساراي خارابىسى» دىن تېپىلغان ئاچ سېرىق رەڭدىكى قەدەھ ئىنتايىن سىپتا، چىرايلىق ياسالغان بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردىلا قەشقەردە دېرىزىگە ئىشلىتىلىدىغان ئەينەكلەر ياسىلىشقا باشلىغان. تەكشى يۈزلۈك دېرىزە ئەينىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەردىن كۆپلەپ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رەڭلىك ئەينەكلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇلار ئوردا ـ قەسىرلەرنى زىننەتلەشكە ئىشلىتىلگەن. ئەينەكچىلىككە ئوخشاش ئىنچىكە ھۈنەر ـ تېخنىكىنى تەلەپ قىلىدىغان كەسىپلەرنىڭ شۇ دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ خېلى گۈللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئوتتۇرا ئەسىردە تېخىمۇ گۈللەنگەن يېپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن جانلىنىۋاتقان ئۆزلەشتۈرۈش مەدەنىيەت ئامىللىرىدىن ئىبارەت سىرتقى تەسىردىن باشقا، يەنە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئىسلام

---

[1] ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى، 283 ـ بەت.

مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى ئىنىبرتسىيە كۆچىدىن ئىبارەت ئىچكى تەلەپ مۇھىم رول ئويناىغان. چۈنكى، يېڭىچە ئۇسلۇبتىكى ئۇيغۇر ئىسلام مېمارچىلىقى ئەينەكچىلىك، سىرچىلىق، ياغاچچىلىق، بېزەكچىلىك، ھۆسنىخەتچىلىك، كۆلالچىلىق، كىگىز - گىلەمچىلىك قاتارلىق كۆپ خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىغا ھەممىدىن كۆپ ئېھتىياجلىق ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە كۆلالچىلىق (ساپالچىلىق)مۇ تازا يۈكسەلگەن. ئارخېئولوگلار قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى بارلىق شەھەر خارابىلىرىدىن زور مىقداردا خۇمدان ۋە ساپالچىلىق ئەسۋابلىرىنى تاپتى. بۇ دەۋردىكى ساپال بۇيۇملار رەڭلىك ۋە رەڭسىز دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان. رەڭلىك (سىرلانغان) ساپال بۇيۇملارغا ھەر خىل گېئومېتىرىك شەكىللەر، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلار، ئۇچار قۇشلارنىڭ رەسىملىرى، شۇنداقلا ئەرەب يېزىقىدىكى ھۆسنىخەت ئۈلگىلىرى چۈشۈرۈلگەن. سىرلانمىغان (رەڭسىز) ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى سۇيۇقلۇق قاچىلىنىدىغان ھەر خىل كومزەكلەر ۋە تاماق ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان قاچا - قۇچىلار بولۇپ، ئۇ ئاۋام خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان، بۇنداق بۇيۇملارغىمۇ قاپارتما نەقىشلەر ئىشلەنگەن. شەرقىي قاراخانىيلار تەۋەلىكىدە پاختا ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقى گۈللەنگەن بولۇپ، ئاق شايى رەخت ۋە گۈللۈك رەختلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە داڭ چىقارغانىدى. «شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسى غەربكە تارالغاندىن باشلاپ، غەربىي يۇرتتا يىپەك توقۇمىچىلىق ئىنتايىن گۈللەنگەنىدى». «قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن سۇڭ سۇلالىسىغا توشۇلغان تاۋارلار ئىچىدە ‹غۇز (ئۇيغۇر) كىمخابى› ۋە ‹غەرب كىمخابى› بار ئىدى». («سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى»)[1]. مارالبېشى ناھىيەسىدىكى «توققۇزساراي خارابىسى»دىن ئىنتايىن نەپىس توقۇلغان پاختا، يۇڭ، يىپەك توقۇلمىلار تېپىلدى. خارابىنىڭ 9 - ئەسىرگە تەۋە توپا

[1] ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشرى، 290 - بەت.

قاتلىمىدىن تېپىلغان يۇڭ گىلەم ۋە گۈللۈك يۇڭ گىلەم ئۆزىنىڭ نەپسلىكى بىلەن ئالاھىدە دىققەت - ئېتىبارغا سازاۋەر. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان BT-374 نومۇرلۇق بۇ گۈللۈك يۇڭ گىلەم دۇكان ئىشلىتىلمەي ئالدىغا ئاتىدىغان موكا ۋە قايتىدىغان ئەسۋابلار بىلەن توقۇلغان بولۇپ، ئۆرۈش يېپ ئارىلىقى تەخمىنەن 3 مىللىمېتىر، زىچلىقى 4 تال/ سانتىمېتىر، ئارقان ئارىلىقى تەخمىنەن 1 مىللىمېتىر، زىچلىقى 11 تال/ سانتىمېتىر. ئۇ قىزىل، كۆك گۈللەر چىقىرىلغان، گۈل چېچىكى سېرىق ۋە قىزىل رەڭلىك بولۇپ، گۈل بەرگى جىگەر رەڭ ياكى يېشىل يىپلار بىلەن توقۇلۇپ، ئىستېرېئولۇق تۇيغۇ بېرىدىغان قىلىنغان[1].

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە قول سانائەت ئىگىلىكى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانىدى، بولۇپمۇ بۇ دەۋردە كانچىلىق بىلەن مېتالچىلىق كەسپى ئالاھىدە تەرەققي قىلدى. كۆچا، ئاقسۇ، قەشقەر، سەئىدىيە، خوتەن، بۈگۈر قاتارلىق جايلار شۇ مەزگىلدە كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق كەسىپلىرىنىڭ مەركەزلىرى بولۇپ، بۇ رايونلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي، تۆمۈر، قاشتاش، تۇز، سىماب، نۆشۈدۇر، گۈڭگۈرت قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى قېزىلاتتى ۋە پىشىقلاپ ئىشلىنەتتى. بۇ كان مەھسۇلاتلىرىدىن كەتمەن، گۈرجەك، ئورغاق، ساپان چىشى قاتارلىق ھەر خىل دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەشتىن باشقا، يەنە ھەرە، ئۈشكە، رەندە، پالتا، تۇگمەن تېشىنىڭ ئوقى، ھەر خىل ئۆلچەملىك مىخ، تاقا قاتارلىق ھۇنەر - كەسىپ قوراللىرى، قىلىچ، نەيزە، خەنجەر، ئايپالتا، ئوقيا ئوقىنىڭ بېشى، قالقان، دۇبۇلغا، مىلتىق قاتارلىق قورال - ياراغلارنى ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەيتتى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق ئاساسەن خانلىقنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، خان كانىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى كان سودىگەرلىرىگە ئىجارىگە بېرىش ياكى سېتىپ بېرىش

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 76 - ، 78 - بەتلەر.

ئۇسۇلىنى قوللانغان. كانلارنى ئىجارىگە ئالغان مەزگىلدە، ئىجارىگە ئالغۇچى سودىگەرنىڭ رۇخسەتسىز باشقىلارنىڭ خالىغانچە قېزىشىغا يول قويۇلمايتتى. ئۇلار ئىشچىلارنى يوللاپ ناھايىتى ئەرزان باھادا ئىشلىتەتتى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى گۇللەنگەن كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق كەسپى، بۇ دەۋرنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس بولدى. بۇ دەۋردە ھۈنەر ئىشلەپچىقىرىش بىر تەرەپتىن كارخانىلىشىش يولىغا قاراپ ماڭغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى نەپىسلىككە ۋە يۇقىرى سەۋىيەگە قاراپ يۈزلەندى. بۇ چاغدا، توقۇمىچىلىق، گىلەمچىلىك، خارەتچىلىك (ياغاچچىلىق)، تاش ئويمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرلىك، زەرگەرلىك، تىككۈچىلىك، باقمىچىلىق، جۇۋازچىلىق، سوپۇنچىلىق، ساتىراشلىق، چاقچۇقچىلىق (كۈلالچىلىق)، قازانچىلىق، موزدۇزلۇق، كاھىشچىلىق، پىچاقچىلىق، قۇلۇپسازلىق قاتارلىق نەچچە ئون خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى خېلى يۇقىرى سەۋىيەدە راۋاجلاندى. ھەتتا بۇ دەۋردە خېلى سۈپەتلىك ئالتۇن پۇل (تىللا) ياسىلىپ، خەلقئارا سودا ئوبوروتىغا قاتناشتۇرۇلغان. سەئىدىيە خانلىقى مەزگىلىدە سۇلتان سەئىدخاننىڭ نامى بىلەن ياسالغان تىللالارنىڭ شىنجاڭدىن، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، كەشمىر رايونلىرىدىن خېلى كۆپلەپ تېپىلغانلىقى يۇقىرىقى پىكرىمىزگە دەلىل بولىدۇ[1].

20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەر سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ئىككى باسقۇچقا ئايرىش مۇمكىن:

1 ـ باسقۇچ: 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى، يەنى ئازادلىققىچە بولغان دەۋر

ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ باسقۇچتا ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەر ئىگىلىكى كۆلەم جەھەتتىن كېڭەيدى، تۈر جەھەتتىن كۆپەيدى، سۈپەت جەھەتتىن تېخىمۇ نەپىسلىككە قاراپ يۈزلەندى. يېڭى سودا

---

[1] لىۋزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 1 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 773 ـ بەت.

بازارلىرىنى ئېچىپ، مەركىزىي شەھەر سودىسى بىلەن چار بازار (يېزا بازارلىرى) سودىسىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشگە تۇرتكە بولدى، بولۇپمۇ مۇشۇ يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلغان چار بازارچىلىق سودا ئىگىلىكى ئالاھىدە جانلىنىپ، ھەپتىنىڭ ھەممە كۈنلىرىدە بازار بولىدىغان سودا تورى شەكىللەندى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قول ھۈنەر تۈرى 350 خىلدىن ئېشىپ كەتكەن. بۇنداق كۆپ خىل ھۈنەر تۈرى ئىچىدە رايون ئىچى ۋە سىرتىدا ئىقتىسادىي ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولغىنى كانچىلىق ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى، تېرە - يۇڭ، كۆن - خۇرۇمچىلىق، توقۇمىچىلىق، قۇرۇلۇش - بىناكارلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2 - باسقۇچ: 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل جۇڭگو خەلقى تولۇق ئازادلىققا ئېرىشىپ، ھەممە تەرەپلەردە يېڭى گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. بىر تەرەپتىن چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىشى، يەنە بىر تەرەپتىن ئېغىر باج - سېلىق ۋە بازار كاساتچىلىقى تۈپەيلىدىن قەددى پۈكۈلگەن ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرى پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ چەكسىز غەمخورلۇقىغا ئېرىشىپ، قايتىدىن قەددىنى رۇسلىدى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ مىللىي قول ھۈنەر بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياج ئۆستى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ۋىلايەت - شەھەرلەردە قول سانائەت بىرلەشمىلىرى قۇرۇلۇپ، قول ھۈنەر ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىپ بېرىلدى. بۇ يىللاردا ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئىككى لىنىيە بويىچە، يەنى شەھەرلەردە ھەرقايسى قول ھۈنەر تۈرلىرى بويىچە ھۈنەرۋەن - كاسىپلار گۇرۇھى (جەمئىيىتى) ۋە يېزا - كەنتلەردە قوشۇمچە قول ھۈنەرۋەنلەر ئىگىلىكى زىچ گەۋدىلىشىپ بازار سودىسىنى جانلاندۇردى.

بولۇپمۇ 1983 - يىلى ئېچىلغان پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك مەركىزىي

كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن يولغا قويۇلغان ئىسلاهات، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ئۇيغۇر قول هۈنەرۋەنچىلىكى يېڭى هاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، سان ۋە سۈپەت جەهەتتىن خەلقئارا بازاردا رىقابەتلىشەلەيدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. هۈنەر ـ كەسىپ مەهسۇلاتلىرىدا ئەنئەنىۋىلىك بىلەن زامانىۋىلىق، قول ئەمگىكى بىلەن ماشىنا كۈچى زىچ بىرلەشتۈرۈلگەچكە، هۈنەرۋەنچىلىك مىللىي ئىگىلىكتە تۈتقان ئورنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستى. خوتەننىڭ ئەنئەنىۋى گىلەمچىلىك هۈنىرى، قاشتاش ئويمىچىلىقى، ئەتلەسنى گەۋدە قىلغان يىپەك توقۇمىچىلىقى، قەشقەرنىڭ زەرگەرلىك، مىسكەرلىك قاتارلىق نەپىس بۇيۇملار هۈنىرى، دوپپىچىلىق، تۇماقچىلىق هۈنىرى، ساندۇقچىلىق، سىرچىلىق، نەققاشلىق قاتارلىق گۈزەل سەنئەت كەسىپلىرى، يېڭىسارنىڭ تىغچىلىق (پىچاقچىلىق) هۈنىرى، كۇچانىڭ ئەلتىرىچىلىك كەسپى..... قاتارلىق مىللىي هۈنەر ـ كەسىپلەر ئۆزىنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى نامايان قىلىپ، بازار ئىگىلىكىدە پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان تۇۋرۇك كەسىپكە ئايلاندى[1].

بىر مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى قول هۈنەرۋەنچىلىكى شۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئەسىرلەر مابەينىدىكى ئۇزۇكسىز ئىزدىنىشىنىڭ مەهسۇلى، ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ ماددىيلاشقان كۆرۈنۈشى، مۇئەييەن جۇغراپىيەلىك مۇهىت ئېچىدىكى هاياتلىق ئىزدىنىشلىرىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى ۋە سىمۋوللۇق بەلگىسى، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ يارقىن كۆزنىكى. پەقەت ئەمگەك ۋە ئىجادكارلىقنىڭ مېۋىسى بولغان خەلقنىڭ بۇ هۈنەر ـ سەنئەت ئىختىرالىرىنى تۇغرا تونۇغاندا، ئۆزئارا چۈشىنىش هاسىل بولۇپ، هەقىقىي مەنىدىكى «مەدەنىيەت ئىناقلىقى» نى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

قول هۈنەر ئىگىلىكى هەم ئىقتىسادىي، هەم ئىجتىمائىي، هەم

---

[1] ئابدۇكېرىم رەهمان: «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى، 72 ـ، 78 ـ، 103 ـ، 104 ـ، 107 ـ، 109 ـ بەتلەر.

ئېستېتىك ئۇنۇم يارىتىدىغان ئالاھىدە بىر خىل تېخنىكىلىق سەنئەت تۈرى ھېسابلىنىدۇ. يىغىنچاقلىغاندا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ مۇھىم قىممىتى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلىشىدۇ:

1. قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادكارلىق روھىنى ئەۋلادلار قەلبىدە يالقۇنجىتىدىغان دومناپېچ. بۇ پېچ ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارى نامايان بولۇپ، يېڭى سەنئەت پىرامىدالىرى بارلىققا كېلىدۇ. ئەمگەك ۋە ئىجادكارلىق بەدىلىدىن تۇغۇلغان بۇ گۈزەل سىيمالار كىشىلەردە ئۆزىگە ئىشىنىش ۋە مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرىدۇ.

2. قول ھۈنەرۋەنچىلىك مىللىي ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ كۆپ خىللىشىشنى ۋە جانلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىدۇ.

3. قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى قوغداش، قۇتقۇزۇش ۋە ئېچىش دۆلەت ۋە خەلقنى بۇرۇنراق ھاللىق سەۋىيەگە يەتكۈزۈش ۋە ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ بىر خىل ئۇنۇملۇك يولى.

4. مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇگۈنكى كۈندە ساياھەتچىلىك كەسىپنى گۈللەندۈرۈشنىڭ كۈچلۈك يارىمچى قوشۇنى ۋە ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان مۇھىم كۆزنەك.

5. ئەنئەنىۋى ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇۋاتقان ئىستىقباللىق تۈرلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ۋە ئىسلاھ قىلىش خەلقئارا سودىنى جانلاندۇرۇپ، بازار ئىگىلىكىنى يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىدۇ ۋە مۇئەييەن ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشتۈرىدۇ.

6. ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ھەرقايسى ئىلىم - پەن ساھەلىرىنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەپ، پەنلەر قۇرۇلۇشىنى سىستېمىلاشتۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. ئالايلۇق، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەرقايسى قول ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىلىرى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ مۇھىم بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئېستېتىكا، ئارخىتېكتورلۇق، گېئومېتىرىيە، فىزىكا، خىمىيە،

رەڭشۇناسلىق، رەسسامىلىق، ئويمىچىلىق قاتارلىق پەنلەرمۇ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدىن تېگىشلىك ئوزۇق ئېلىپ ئۆزىنى تولۇقلايدۇ ۋە ئەمەلىي، نەزەرىيەۋى كۆچكە ئىگە بولىدۇ.

دېمەك، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىنسانىيەتنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە، بىر مىللەتنىڭ ماددىيلاشقان روھى دېيىش مۇمكىن. يىغىپ ئېيتقاندا، قول ھۈنەر - كەسپى ئاۋام خەلقنىڭ بىر خىل «پەن - تېخنىكا ئۆگىنىش مەكتىپى»، «ئەدەپ - ئەخلاق مەكتىپى»، «ئەمەلىي مەشغۇلات ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش مەكتىپى»، «ئىجادىيەت - كەشپىيات مەكتىپى»، «سەنئەت مەكتىپى» بولۇشتەك كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭغا خەلقىمىزنىڭ بىلىم زاپاسلىرى مۇجەسسەملەشكەن. شۇڭا ئۇنى خەلق ئارىسىدىكى تېخنىكا بىلىملىرىنىڭ ئىسكىلاتى دېيىشكە بولىدۇ.

تۆۋەندە بىز قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكلەر ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا ئائىت قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆۋچىلىققا ئائىت ھۈنەر بۇيۇملىرى

كېيىك قاپقىنى (مۇڭگۈز قاپقان): كېيىك قاپقىنى ئادەتتە تاغلاردا ياشايدىغان بۆكەن، ئۆچكە، بۇغا، كېيىك قاتارلىق ھايۋانلارنى مەخسۇس ئۆۋلاش ئۈچۈن ياسالغان ئالاھىدە بىر خىل ئۆۋچىلىق قورالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كېيىك قاپقىنى ئادەتتە ئىككى خىل بولىدۇ. بىر خىلى، كېيىك مۇڭگۈزىدىن ياسىلىدۇ، يەنى كېيىك مۇڭگۈزىنى قوقاستا قىزىتىپ يۇمشىتىپ، ئەتراپىغا چىش چىقىرىپ، چۆرىسىنى ياي شەكلىدە ئېگىپ زەي بىلەن تارتىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ ياسىلىدۇ. زەينىكى ئوتتۇرىسىغا ياغاچ بالداقتىن تۈتقۇ بېكىتىلىپ، ئىلچۇق ياساپ، تۈتقۇسىنى قىل ئارغامچىغا باغلاپ، ئاستى تەرەپكە ئورەك كولاپ كېيىكنىڭ ماڭىدىغان يولىغا قۇرۇپ قويۇلىدۇ. ئادەتتە بۇنداق قاپقانلارنىڭ ئايلانمىسى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ؛ يەنە بىر خىلى، تۆمۈر قاپقان. بۇ خىل قاپقان ئادەتتە تۆمۈرنى بىرقانچە قېتىم تاۋلاش ئارقىلىق ئۇنىڭغا چىش چىقىرىلىپ، يان تۆمۈرنى جۈپ قىلىپ ئاي شەكلىدە ئېگىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئاستى تەرىپىگە بولسا ئوۋ چۈشكەندىن كېيىن دەرھال ئېتىلىپ ئوۋنى چىڭ قىسىپ تۇرۇش ئۈچۈن تۆمۈردىن قۇلاق ئىشلىنىدۇ.

قۇلاق قوتاز يۇڭىدىن ئىشلەنگەن 10 مېتىرچە ئۇزۇنلۇقتىكى ئارغامچىغا باغلىنىپ، كېيىكلەرنىڭ ئۆتەر يولىغا قۇرۇپ قويۇلىدۇ ھەمدە قاپقان بىلەن ئارغامچا توپىغا بوش كۆمۈلۈپ، ئىزلار پاك - پاكىز ئۆچۈرۈۋېتىلىدۇ. ئادەتتە بۇ خىل قاپقانلارغا كېيىك، بۆكەن چۇشكەندىن تاشقىرى، بەزىدە بۆرە، تۈلكىلەرمۇ چۇشۇپ قالىدۇ. بۇ خىل قاپقانلارغا چۇشۇپ قالغان ھەرقانداق ئوۋ قاپقانىنىڭ ئىگىسى يېتىپ كەلمىگۈچە ئەسلا بوشىنالمايدۇ. قاپقاننى ئارغامچا تارتىپ تۇرغاچقا، ھايۋانلار ئۇنى سۆرەپمۇ قاچالمايدۇ.

ئۇششاق ھايۋانلارنى تۇتىدىغان قاپقان: بۇ خىل قاپقانلار ئادەتتىكى قاپقانلارغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان، كىچىكلىتىلگەن قاپقانلار بولۇپ، مۇڭگۈز قاپقان ۋە تۆمۈر قاپقانلارغا ئوخشاشمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ ئادەتتە ئارغامچىلارغا باغلانمايدۇ، بۇ خىل قاپقانلارغا ئادەتتە توشقان، كىرپە، داۋغان قاتارلىق ھايۋانلارمۇ چۇشۇپ قالىدۇ.

ئۇچار قۇشلار قىسمىقى: بۇ خىل قىسماقلار ئادەتتە ياغاچ قىسماق، تۆمۈر قىسماق، باسقاق، باسماق، چەتمەك قاتارلىق بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ياغاچ ۋە تۆمۈر قىسماقلار كېيىك قاپقىنىدىن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان بولۇپ، ئادەتتە ئىلچۇقى يېنىغا مەخسۇس دانچۇق بېكىتىلىدۇ. قىسماقنىڭ ئىككى يېنىدىكى كەرمەككە زەي يېپ، قىل يېپ ياكى رېزىنكە بېكىتىلىپ، دەستە ئارقىلىق بۇراپ چىڭىتىلىپ، قىسماقنىڭ تۇتۇش ئىقتىدارى كۈچەيتىلىدۇ.

سوغان: سوغان ئادەتتە ئەتىياز پەسلىدە ئۆردەكلەرنى تۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئۇۋچىلىق قورالى بولۇپ، ئۇنىڭ ياسىلىشى نىسبەتەن ئاددىي، ئىشلىتىلىش ئۇنۇمى يۇقىرى بىر خىل قورال ھېسابلىنىدۇ. سوغان ئادەتتە 1 — 1.5 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان بارماقچىلىك تومىلۇقتىكى ئىككى تال يۇلغۇن ياغىچى ۋە 50 — 60 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر پارچە سوغان يېپىدىن ياسىلىدۇ، يەنى ئىككى تال يۇلغۇن ياغىچىنىڭ بىر ئۇچى قوزۇق شەكلىدە ئۇچلىنىپ، سۇ ئاستىدىكى لايغا چىڭ سانجىلىدۇ، يۇلغۇننىڭ ئىككى ئۇچىغا سوغان يېپى چىڭ چىگىلىدۇ، ئوتتۇرىسىغا بولسا كىلەك ئورنىلىپ، سۇ يۇزىدىن 5 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە قۇرۇلىدۇ. ئادەتتە سوغان كەچتە سۇ

يۇزىگە قۇرۇلىدۇ. كېچىسى كۆللەرگە چۈشكەن ئۆردەكلەر ئۇزۇپ كېلىپ بېشى كىلمەكنىڭ ئىچىگە كىرىپ قېلىپ ئۇچالماي قالىدۇ، ئەتىسى سوغانچىلار ئۆردەكلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ.

چاشقان قىسمىقى (تاختىمۇشۇك): بۇ خىل قىساق ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلارنى تۇتىدىغان قاپقان ۋە قىساقلارغا تۇپتىن ئوخشاشمايدۇ. قەدىمدە بۇ خىل زىيانداشلارنى تۇتىدىغان مەخسۇس تاختىمۇشۇك ياسالغان. بۇ خىل تاختىمۇشۇك ئادەتتە كىچىك ساندۇقتەك ياسىلىپ، ئاستىدىن بىر تۆشۈك ئېچىپ قويۇلىدۇ، تۆشۈكنىڭ ئۈستىدىكى چاشقاننىڭ ئېغىزى يەتكۈدەك يېرىگە چاشقان قىسمىقى بېكىتىلىدۇ. قىساقنىڭ ئەتراپى تۆمۈر سىملارغا پۈرۈنا بېكىتىپ ياسىلىدۇ. تاختىمۇشۇك ئادەتتە ئۆينىڭ بۇلۇڭلىرىغا قويۇلىدۇ. بۇ خىل تاختىمۇشۇكنىڭ چاشقان تۇتۇش ئۇنۇمى ئادەتتىكى چاشقان قىسماقلىرىغا قارىغاندا ئالاھىدە يۇقىرى بولىدۇ.

يىلان ئۇۋلاش: بۇ ئۇۋچىلىقنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، يىلان ئۇۋچىلىقنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى ــ كېسەل داۋالاش. يىلان گۆشى، يىلان تۇخۇمى ئارقىلىق كېسەللەرنى داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش، ساغلاملىق دورىلىرىنى ياساش ئۈچۈن بولىدۇ. ئۇيغۇر دولانلىرى «ئىنساندىكى بارلىق كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان كېسەللىك ئامىلى ‹ئۆلۈك يەل› (ياللۇغ)، ئۆلۈك يەلنى پاقا ـ يىلان يەيدۇ» دەپ قارايدىغان بولغاچقا، مەخسۇس يىلان ئۇۋلايدىغان ئاي، كۈنلەرنى ساناپ، شۇ ئاي، شۇ كۈنلەردە چۆللەردە يىلان ئۇۋىسىغا قوللىرىنى تىقىپ، تىرىك يىلانلارنى تۇتۇۋېرىدۇ. ئۇلار تاللىغان مۇشۇ مەزگىل يىلانلارنىڭ ئادەم چاقمايدىغان زەھەرسىز مەزگىلى بولۇپ، مەخسۇس يىلان ئۇۋلايدىغان ئۇۋچىلار بۇنداق «ئۇۋ پەسلى» نى ياخشى بىلىدۇ. مەكتتىكى ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا مەخسۇس يىلان ئۇۋلاپ جان باقىدىغان ئۇۋچىلارمۇ بار.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىقچىلىققا ئائىت ھۈنەر بۇيۇملىرى

بېلىقچىلىق سايمانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

ئۇيغۇرلار بېلىق تۇتۇشتا ئاساسەن گۆلمە (تور)، كېمە، مانجا، ساچاق، ئىلغا (گىلما)، مانتۇ قاتارلىق سايمانلاردىن پايدىلىنىدۇ.

گۆلمە: بۇ تورقۇ يېپىدا توقۇلىدۇ (ياۋا كەندىر، لوپنۇر كەندىرى، چىگىنىڭ بىر خىلى). تورقۇ يېپى ئەۋرىشىم، يۇمشاق، پۇختا، سۇدا ئاسان چىرىمەيدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

كېمە: تۇغراق ياغىچىدىن ئىچى ئويۇپ ياسىلىدۇ (ئۇنى يەرلىك خەلق كوكىتەي، تاپان دەيدۇ).

ساچاق: ئۇزۇن ياغاچ ساپقا بېكىتىلگەن، ئىككى تەرىپىگە تەتۇر تىل چىقىرىلغان نەشتەر شەكىللىك تىغ.

ئىلغا: ئۇزۇن ياغاچ ساپقا بېكىتىلگەن قارماق شەكىللىك تىغ.

مانتۇ: مەخسۇس بېلىقنىڭ بېشىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدىغان ياغاچ توقماق.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا ئائىت ھۈنەر بۇيۇملىرى

دېھقانچىلىق سايمانلىرى: قوش، بوقۇسا، سۆرەتمە تاختاي (سۆرەم)، تارماق، تۇلۇق، كەتمەن، ئورغاق، ئوتىغۇچ، ئارا، كۇرەك، غەلۋىر، ئۆتكەمە، موما ياغاچ، شامالدۇرغۇچ، سوقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

كەتمەن

كەتمەن ئۇيغۇرلارغا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان دېھقانچىلىق قورالى بولۇپ، ئادەتتە تۆمۈردىن ياسىلىدۇ. يۇزىگە ھەر خىل گۈل چىقىرىلىپ، ئىككى تەرىپىگە ئىككى قۇلاق قويۇلىدۇ. يۇزى يۇمىلاق كېلىدۇ، ئارقا تەرىپىگە چۈلدا چىقىرىلىپ ياغاچ بىلەن ساپلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ جىسمانىي كۈچى ۋە ئېھتىياجىغا قاراپ كەتمەنلەرمۇ چوڭ - كىچىك سوقۇلىدۇ. ھەرقايسى جايلارنىڭ كەتمەنلىرى شەكىل جەھەتتىن ئازدۇر-كۆپتۇر پەرقلىنىدۇ.

ياغاچ ئارا (چاپچا)

ياغاچ ئارا قىزىل يۇلغۇنىدىن ياسىلىدۇ. ئادەتتە ئۇنىڭ بەش تال قولى بولىدۇ. ئاساسەن بۇغداي، ئارپا قاتارلىقلارنى شامالدا سوروپ، سامساندىن ئايرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، شۇنداقلا يەنە ئوت - چۆپ يىغىش ئىشلىرىدىمۇ ئىشلىتىدۇ.

ئورغاق

ئورغاق ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق قورالى بولۇپ، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قوناق ئورۇشتا ياكى ئوت - چۆپ ئورۇشتا ئىشلىتىلىدۇ. يۇزى ھىلال ئاي شەكلىدە بولۇپ، تۆمۈردىن ياسىلىدۇ، دەستىسى ياغاچتىن بولىدۇ.

ياغاچ گۈرجەك

ياغاچ گۈرجەكنىڭ شەكلى ھازىرقى تۆمۈردىن ياسالغان گۈرجەكلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بېشى ۋە ساپ قىسمى پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغان. ئاساسەن خامان سورۇشتا، بۇغدايلارنى چەشلەشتە ئىشلىتىلىدۇ.

ئۆتكەمە ۋە غەلۋىر

ئۆتكەمە ۋە غەلۋىرنىڭ قاسقىنى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. قاسقانىنىڭ ئاستىنقى تەرىپىگە ئۈچەيدىن ياسالغان يىپتىن تور توقۇلىدۇ. ئادەتتە ئۆتكەمىنىڭ تۆشۈكلىرى چوڭراق، غەلۋىرنىڭ تۆشۈكلىرى كىچىكرەك بولىدۇ. ئۆتكەمە ئاساسەن بۇغداي ۋە ئارپىلارنى چاردىن ئايرىشتا ئىشلىتىلىدۇ. چاردىن ئايرىلغان بۇغداي ياكى ئارپا غەلۋىردە تاسقىلىش ئارقىلىق ئۈگۈت قىلىنىدۇ.

تارتقۇ

تارتقۇ تۆت چاسا كەلگەن كىچىكرەك بىر تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا

تۆشۈك ئېچىلىپ، ئۇنىڭغا ياغاچتىن ساپ بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەممە يېرى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئاساسەن خاماندىكى بۇغداي، ئارپىلارنى، تۆگمەندە تارتقان ئۇنلارنى بىر يەرگە يىغىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

بوقۇسا

بوقۇسا ياغاچتىن ياسىلىپ، ئۇچىغا چويۇندىن قۇيۇلغان ياكى تۆمۈردىن سوقۇلغان چىش بېكىتىلىدۇ. بوقۇسانىڭ ئۇزۇنلۇقى 120 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، باش قىسمىغا چىش بېكىتىلىدىغان بولغاچقا، ئۇزۇنچاقراق ياسىلىدۇ. باش قىسمىدا بىر چوڭ تۆشۈك ئېچىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر دانە ئۇزۇن كالتەك بېكىتىلىدۇ. كالتەكنىڭ ئۇچىغا بويۇنتۇرۇق ياكى باشقا سايمانلار بېكىتىلىپ، شۇ ئارقىلىق ھايۋانلارغا سۆرىتىلىدۇ. ئۇستۈنكى قىسمىغا بىر تۆشۈك ئېچىلىپ ئۇنىڭغا بىر تۈتقۇچ بېكىتىلىدۇ. بوقۇسا يەر ئاغدۇرۇش، يەر يۇمشىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

يارغۇنچاق

سۇ تۇگمىنى پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنقى قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ بۇغداي، قوناق ۋە باشقا دانلىقلارنى ئېزىپ يارما تەييارلايدىغان ئائىلە سايمىنى.

ئۇ مەخسۇس قورام تاشلارنى يونۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئاستى ۋە ئۈستى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككى قىسمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىر - بىرىگە چاپلاشقان يۈزى سىلىقلىنىدۇ. ئوتتۇرىسىغا ياغاچتىن ئوق بېكىتىلىدۇ. ئۈستى يۈزىنىڭ چەت تەرىپىگە ئايلاندۇرىدىغان ياغاچ قول ئورنىتىلىدۇ. تاش چەمبەر شەكلىدە بولۇپ، كەڭلىكى 40 — 50 سانتىمېتىر.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىششى تۇرمۇشىغا ئائىت ھۇنەرۋەنچىلىكى

ساتما شەكىللىك ئۆيلەر

شىنجاڭدا ياشىغان ئەجدادلار قۇم بارخانلىرى ئەتراپىدىكى يېڭى بوستانلىقلاردا پائالىيەت قىلغاندا، قۇم ۋە يۇمشاق توپلىق يەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «ساتما»لارنى كەشىپ قىلغان. ساتمىلار تۈزلەڭ جايلارغا تەييارلانغان. بۇنىڭدا تۆت بادرىنى كىگىز ئورنىدەك دائىرىنىڭ تۆت بۇرجىكىگە قوزۇقسىمان قىلىپ بېكىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىنى چوڭ - كىچىك بادرا - ياغاچلار بىلەن چېتىپ، ئەتراپىنى تال- چىۋىقلاردا ئالماپ توقۇپ، ئۈستىگە شاخ - شۇمبا سېلىپ چۈمكەپ تەييارلانغان. بەزىلەر ساتمىلارنىڭ ئەتراپىنى كاكىل بىلەن سۇۋاپ قويغان. بۇ خىل ئۆيلەر شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىشتا بايقالدى. مەسىلەن، نىيە خارابىسى قاتارلىق جايلاردىن بۇنداق ساتمىلار بايقالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۈگۈنكى كۈندە تارىم ۋادىسىدىكى ئايرىم جايلاردا بۇ خىل ئۆيلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. قەدىمكى زامانداۋ ساتمىلار يەنە «چىتلاق» شەكلىدىمۇ ياسالغان. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (I تۇم 420 - بەت) تە «چىت — قومۇش ۋە تىكەندىن قىلىنغان چىت» دېيىلگەن بولۇپ، بۇنداق چىتلاردىن قوتان، ئاپتاپخانا ۋە ئۆي تەييارلاش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىشلاردا بۇنداق چىتلاردىن تەييارلانغان تۇرالغۇ جايلار خارابىسى تېپىلدى. شۇنىڭ

بىلەن بىرگە، قەدىمكى زاماندا ئەسلىي «چىت» بىلەن قاشالاپ توپا - لاي بىلەن تام - سېپىل سوقۇپ قەلئە - شەھەر ياساش دېگەن مەنىدىمۇ ئىستېمال قىلىنغان.

«ساتما» دەپ ئاتىلىدىغان ئۆيلەرنىڭ كىچىكرەكلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يەنە «كاپپا» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ ئەرەب تىلىدىكى «كەبە» دىن كەلگەن بولسا كېرەك. قىزىق يېرى شۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «ساتما» دېگەن نام قەدىمكى ئاريان تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، تەكشى ئۆگزىلىك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر ئاريان تىلىدا «ساتما» (Satma)[1] دېيىلگەن. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان قىسىملىرى گەمە بىلەن ساتمىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بىرلەشتۈرۈپ، دەسلەپ سوقما تاملىق ئۆيلەرنى، ئاندىن لاي تاملىق ئۆيلەرنى (لاي تامنى «ئەنجان تام» دەپمۇ ئاتايدىغان ئەھۋال بار، ئۇنىڭدىن كېيىن چالما تاملىق ئۆيلەرنى، بۇلاردىن يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ خىش تاملىق، كېسەك تاملىق ئۆيلەرنى ياساپ ئولتۇرغان. بۇگۈنكى كۈندە، شىنجاڭدا سوقما تام، چالما تام، لاي تاملىق ئۆي سېلىشنىڭ ئىزنالىرى ھېلىمۇ يېزا - قىشلاق، سەھرا رايونلىرىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق مەشغۇلاتى تېرىقچىلىق بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى كۆپ قولى ئەپچىل، ئىشچان دېھقانلار باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىقلارنى بىرگە ئېلىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئىگىلىك شەكلى دەل ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ جاي قۇرۇلۇشىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، دېھقان ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىدا مەلۇم دائىرىدە باغ بىنا قىلىنغان بولىدۇ. ھويلىسىنىڭ ئايرىم يېرىدە چوڭ - كىچىك چارۋىلار ئۈچۈن ئېغىل - قوتان تەييارلىنىدۇ. بىر يەرگە توخۇ، ئۆردەك، توشقان كاتەكلىرى، ئۆگزىلەردە كەپتەر قۇملىرى، بالكون،

---

[1] «ساتما» دېگەن سۆز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» (I تۇم 564 - بەت) تە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «كېچىسى باغنى كۆرۈش ئۈچۈن، دەرەخنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان قاراۋۇللۇق ساتمىسى» دېيىلگەن.

پېشايۋان، ئايۋان - ساراي، لىم - خادىلىرىغا ياندىشتۇرۇلۇپ پاختەك - قارلىغاچ ئۇۋۇسى، كوۋۇك تەييارلاپ بېرىلىدۇ. ھويلا ئەتراپىدا ئۈجمە دەرىخى، ئۆرۈك دەرىخى قاتارلىقلارغا قارىقۇشقاچ ئۇچۇن ئۇۋۇلىق جاي ياساپ بېرىلىدۇ. ئاساسلىق تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ يېنىدا ھۇنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى بولىدۇ. ھويلا، قورۇق دەرۋازىسىنىڭ ئۈستى، ئېغىل - قوتانلار، ھاجەتخانىلارنىڭ ئۈستىدە بالكونلار بولۇپ، ئۇلارغا چارۋىلارنىڭ يېمەكلىكى بولغان ئوت - سامان، يەم - خەشەك قويۇلىدۇ. دۇكان، چايخانا، پېشايۋان سۈپىلىرىنىڭ ئاستى گەمە قىلىنىپ قىشلىق يەل - يېمىش، قوغۇن - تاۋۇز، ئوتياش - چامغۇر ۋە باشقا ئائىلە سايمانلىرى ساقلىنىدۇ[1].

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتى ۋە ماددىي تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۇنەر - سەنئىتىنى ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلدۇردى ھەم ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي مۇھىت، ياشاش شارائىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ماس ھالدا بارلىققا كەلگەن بىناكارلىق سەنئىتى تېپىدىكى ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرىنى ساقلاپ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى، ۋارىسلىق قىلدى.

مورا ئوچاق — جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى «مورا ئوچاق» نى كەشىپ قىلىپ، بۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمىلىك پايدىلىنىپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرىدە بۇ كەڭ ئومۇملاشقان. مورا ئوچاق مۇنداق بولىدۇ: ئۆينىڭ تۆر تېمىغا مورا چىقىرىلىدۇ. مورىنىڭ پەس تەرىپى كەڭرەك ئېلىنىپ، ئۇ يەرگە تونۇر شەكلىدە ئوچاق سېلىنىدۇ. بۇ ئوچاق «ئوچاق تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئوچاققا ئوتۇن قالىنىدۇ. تاماققا تۇتۇش قىلماستىن بۇرۇن، «ئوچاق تونۇرى» غا لايىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. تاماق ھازىرلىقى تۈگىگەندە، قازان ئېسىلىپ ئوت قالىنىدۇ. ئوچاق ئالدىغا ئۆرە مىس چۆگۈن قويۇپ چاي قاينىتىلىدۇ. تاماق پىشقىچە «ئوچاق تونۇرى» قىزىپ تەييار بولىدۇ. قازاننى چۈشۈرۈپ

---

[1] غەيرەتجان ئوسمان: «شىنجاڭدا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ تۇرالغۇ جاي تارىخى ھەققىدە ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ تارىخ - مەدەنىيىتى» 2004- يىللىق (ئومۇمي 38 - سان)، 56-، 57-، 60 - بەتلەر.

ئوچاققا توز سېپىلىپ نان يېقىلىدۇ. تاماقنى يەپ بولغۇچە نان پىشىدۇ. دېمەك، مورا ئوچاق يۇقىرىقىدەك تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەشتىن تاشقىرى، يەنە قىش كۈنلىرى ئىسسىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

مورا ئوچاق تەشمە مورا، چاپلىما مورا، قاڭشار مورا، قىشلىق مورا ئوچاق دەپ ھەرقايسى پەسىللەرگە قاراپ ئايرىم ياسىلىدۇ. مورا ئوچاقنىڭ ئالدى تەرىپى 1.5 مېتىر ئېگىزلىكتە نېپىز كېسەك بىلەن مېھراب شەكلىدە قاپارتمىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ. بۇ «مورا بېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. «مورا بېشى» نىڭ ئۈستىگە «جىنچىراغ» (سۇ يېغى ئىشلىتىدىغان چىراغدان) قويۇلىدۇ (ھازىر ئېلېكتىرلىشىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ «يەرلىك جىنچىراغ» لار ئەمەلدىن قالماقتا). «مورا بېشى» ئالاھىدە تېخنىكا بىلەن ياسالغاچقا، ئۆيگە يارىشىدۇ.

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆي - ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆي - ئىمارەت نەقىشلىرى شەكىل جەھەتتىن سىر ياكى رەڭ بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر، گەچ نەقىشلىرى، قاپارتما نەقىشلەر، ئويما نەقىش قاتارلىق بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

رەڭلىك رەسىم شەكلىدىكى نەقىشلەر كۆپرەك مېھمانخانا ئۆينىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىگە، مېھرابنىڭ گىرۋەكلىرىگە، تەكچىنىڭ ئەتراپىغا، ئۆينىڭ ئۈستىدىكى خا ياغاچ، لىم ۋە پارامانلىرىغا، ئايۋان - ساراي، پېشايۋانلارنىڭ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان جايلىرىغا سىر ياكى رەڭ بىلەن ئۆزگە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ سىزىلىدۇ. ئۇنىڭغا كۆپرەك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماس كېلىدىغان ھەر خىل مەنزىرىلەر، گۈللەر، قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنىڭ شەكلى..... قاتارلىقلار سىزىلىدۇ. ئادەمنىڭ سۈرىتىنى نەقىش قىلىپ سىزىش ئادىتى يوق. چۈنكى، خەلق ئارىسىدا «ئادەمنىڭ سۈرىتى سىزىلسا، ئۇ دۇنياغا بارغاندا ئۇ سۈرەت جان تەلەپ قىلىدۇ» دەيدىغان دىنىي قاراش ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدە گەچ نەقىشلىرى ھەممىدىن كەڭ

تارقالغان بولۇپ، ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆيلىرىنى گەجگا قىلىدۇ، يەنى پىشۇرۇلغان ھاك ئۇنىغا مەلۇم ئۆلچەم بىلەن تۇخۇمنىڭ ئېقى، توزغاق، ئاز مىقداردا قۇم شىبكەر، قۇم ياكى سىمونت ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۆي تاملىرىنى سۈۋۈغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا گەج نەقىشلىرى ئىشلىنىدۇ. بۇنداق نەقىشلەرنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ، بەزىلىرى بىر ئورگاننى نۇقتا قىلىپ ئىككى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا، يەنە بەزىلىرى يۇمىلاق، تۆت چاسا، ئۇچ بۇرجەك، روجا شەكىللىك، بادام شەكىللىك، يۇلتۇز، ئاي، نۇر شەكىللىك بولىدۇ. ئومۇمەن، بۇ نەقىشلەرنىڭ ئېلىمېنتلىرى گېئومېتىرىك شەكىلدىكى مۇرەككەپ سىزىقلار بىلەن بىر - بىرىگە ماس كەلتۈرۈلگەن ھالدا ئارىلىقلىرى رەتلىك ۋە جانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى نەقىش ئۇسلۇبلىرى ئىچىدە گىرۇھنىڭ نەقىشى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شەكلى بىلەن باشقا نەقىش تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. گىرۇھنىڭ نەقىشى كۆپىنچە مۇنار، گۈمبەز، تۈۋرۈك، ئىشىك قاتارلىقلارغا قاپارتما شەكىلدە ئويۇلىدۇ. ئۇ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، شەۋلان، كۆپۈشەك، كەكلىك قېشى، قەنخىش، توقۇناق، زەنجىر، بادامچە، پىلتە، ناۋا، غۇنچە، زۇنجى، نەمۇيان، سۇفەر، ئانار، چىچەك، مودەن، ئۇزۇم، شەددە، سولا، يورۇق، پەنجە، زەمبىس، ئېسىلما، سەبدە، گۈلشەن، قوشقۇراق، نەستە، كەلكۇن، بېلىق قاسرىقى، رېشات، كۇن، ئاي، يۇلتۇز، ھەشقىپىچەك، ساندۇقچە، گىزەك، تالا، يوپۇرماق، تۇمارچە، زەنجىر، پەتنۇسچە، قىيپاش زەنجىر، گۈل - گىياھ قاتارلىقلارنى سۈرەت قىلغان ئاساستا ئىشلىنىدۇ ۋە نەقىش تۈرىنمۇ مۇشۇ نام بىلەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. گىرۇھنىڭ نەقىشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ئاساسەن يېشىل ۋە زەڭگەر رەڭدە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بىنەپشە رەڭ، ھال رەڭ، ئاق رەڭ قاتارلىق كۆپ خىل رەڭلىك كاھىش ۋە قاپارتما چىقىرىلغان

كاهشلارمۇ بار. كاهش مەخسۇس خۇماندا پىشۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، رەڭگى ئۆڭمەسلىك ۋە چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. كاهش كۆپىنچە مەخسۇس مەسچىت، جامە، زىيارەتگاھلىقلار، گۈمبەزلەر ۋە بۇيۇك زاتلارنىڭ مازارلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق كاهشلارغا گۈل چېكىلىدۇ. كاهشلار ئۇچ بۇرجەك، تۆت بۇرجەك، ئالتە بۇرجەك ۋە رومبا شەكىللىك ياسلىپ، ئۇلارنى ماس هالدا گىرەلەشتۇرۇپ تىزىش ئارقىلىق ھەر خىل نەقىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. خىشلارنى ھەر خىل شەكىلدە ياساپ گېئومېترىك شەكىلدە تىزىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان بۇنداق نەقىشلەر بىناغا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزىدۇ.

مېھرابچە نەقىشلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىدە مېھرابچە نەقىشلەرنىڭ ئىشلىنىدىغان ئورنى كۆپ، جەلپكارلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇيغۇر نەققاشلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ. مېھرابچە شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى چېدىر، گۈمبەز شەكىللىرىدىن تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بارلىققا كەلگەن «مىڭئۆي»لەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىمۇ مېھرابچە شەكىللەرگە قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن، ئىسلام مېمارچىلىقىنىڭ ھەر جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشى ئاستىدا، مېھرابچە شەكىل مەسچىت، مەدرىسە، مازار قۇرۇلۇشلىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ، قويۇق ئىسلام تۈسىنى پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆيلەرگىچە كەڭ ئومۇملىشىپ، ئىمارەتنىڭ سىرتقى شەكلى بىلەن ماسلاشقان ھالدا ئىشىك بېشى، دېرىزە بېشىغا گەچ ۋە خىش ئارقىلىق مېھرابچە نەقىش چۈشۈرۈلگەندىن تاشقىرى، تام يۈزلىرىگىمۇ نەقىش ئورنىدا ئىشلىنىپ، ئۇيغۇر مىللىي نەققاشلىق سەنئىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان نەقىش

شەكلىگە ئايلانغان. مېھرابچە نەقىشلەرنى ئىشلەشتە مېھراب ئىچىگە ئاساسىي نەقىش (گۈل - گىياھ نەقىشلىرى ياكى گېئومېتىرىك شەكىللەر) جايلاشتۇرۇلۇپ، ئۇستىگە ئوك ۋە سول بۇرجەكلىرىگە بۇلۇڭ نەقىشلىرى ۋە گىرۋەك نەقىشلىرى بىر - بىرىگە ماس ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ھەربىر مېھراب ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن نۇسخا بولۇپ شەكىللىنىپ، باشقا نۇسخىلار بىلەن پاراللېل ھالدا گىرەلەشتۇرۇلىدۇ، چوڭ - كىچىكلىكى بىردەك بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ.

مېھرابچە نەقىشلەر ئاساسەن ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ تام، تەكچە، مورا، مېھراب قاتارلىق جايلىرىغا ئىشلىنىپ، ھەر خىل مۇرەككەپ گېئومېتىرىك سىزىقلار ۋە گۈل - گىياھ نۇسخىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مېھرابچە نەقىشلەرنىڭ كۆپچىلىكى قاپارتما شەكىلدە بولۇپ، كۆك، يېشىل، ئاق (گەجنىڭ ئەسلىي رەڭگى) قاتارلىق رەڭلەردە ئاددىي قىلىپ بېزىلىدۇ. ئوچۇق رەڭلەر ئىشلىتىلمەيدۇ. مېھرابچە نەقىش ئۇچۇن تاللانغان رەڭلەر ئاددىي، رەڭ پەرقى كۈچلۈك، ئەمما بىر - بىرىگە ماسلاشقان بولغاچقا، ئىمارەتلەرگە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزۈپ، كىشىگە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مېھرابچە نەقىش ئۇسلۇبى بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلماقتا.

مېھرابچە نەقىشلەردە قويۇق مىللىي ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەچكە، ئۇ يالغۇز ئۆي - ئىمارەتلەرنى كۆركەملەشتۈرۈشكە خىزمەت قىلىپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرىدىن كېپىنەك تونىنى ئالساق، ئۇنىڭ ئالدى پېشىگە ۋە بۆرەكچە ياقا گىرۋەكلىرىگە مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر كەشتىلەنگەن. ئۇيغۇر كۆلالچىلىق سەنئىتىدە ئىشلەنگەن ھەر خىل قاچا - قومۇچلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىمۇ مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. بۇ ھال بىزگە مېھرابچە نەقىشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن بىر

گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇنار

مۇنار ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى. مۇنار قەدىمكى دەۋرلەردە كۆزىتىش ۋە خەۋەرلىشىش مەقسىتىدە ياسالغان تۇر (تۇرا) لار ئاساسىدا تەرەققي قىلغان.

دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قەلئە، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ يېنىغا ۋە شەھەرلەر ئارىسىدىكى دۆڭلۈكلەرنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان بۇنداق ئېگىز تۇرالار شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بەزى جايلاردا ئۇنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، قومۇل رايونىدا تۇر (تۇرا) نامى بىلەن ئاتالغان يۇزدىن ئارتۇق مەھەللە يېكى يۇرت بار. تۇرا ئاساسەن قەدىمكى زامانىنىڭ خەۋەرلىشىش پونكتى بولۇپ، دۇشمەننىڭ شەپىسى كۆرۈنگەن ھامان تۇرا ئۈستىگە ئوت يېقىپ، ئۇنىڭدىن چىققان تۈتۈن ئارقىلىق ئۇ تۇرادىن بۇ تۇراغا..... شۇنداق قىلىپ ئوردىغا خەۋەر يەتكۈزگەن. بۇنداقچە ئېيتقاندا تۇر (تۇرا)لار قەدىمكى زامانىنىڭ تېلېفون يېكى تېلېگراممىسى سۈپىتىدە رول ئوينىغان. كېيىن تۇرالار تەرەققي قىلىپ، كۆزىتىش مۇنارى، بۇددا مۇنارى، پەشتاق مۇنارى (ئەزان ئېيتىش مۇنارى)، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى قاتارلىق مۇنار شەكىللىرى پەيدا بولغان.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بىناكارلىقىمىزدىكى مۇنار سەنئىتى بۇددا تۈسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، بۇددا مۇنارىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنداق بۇددا مۇنارلىرى كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغان بولۇپ، تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. كىروران قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 10.62 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۈستى يۇمىلاق بۇددا مۇنارى، يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تۆت بۇت تەكچىسىگە 100 بۇت قويۇلغان بۇددا مۇنارى قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بۇددا مۇنارلىرىنىڭ ئورنىنى مەسچىت، مەدرىسە، مازارلارغا ئورنىتىلىدىغان

پەشتاق مۇنارى ئىگىلەپ، ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى تەرەققىي قىلدى. پەشتاق مۇنارى بۇددا مۇنارىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئۇستى يېرىم ئاي شەكىللىك بولۇپ، تۆت ئەتراپىغا بۆرەكچە كۈنگۈرە قويۇلىدۇ. ئۇ ئاساسەن مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازار دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا ياسىلىدۇ. شۇڭا ئۇ ئەزان مۇنارى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەنزىرە مۇنارى جامە، مەسچىت ۋە خاسىيەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسىلىدۇ. ئۇ شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن پەشتاق مۇنارىغا ئوخشىشىدۇ. ئەمما رولى جەھەتتە پەشتاق مۇنارىدەك ئەزان ئېيتىش ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىمارەتنىڭ پۇختا بولۇشىغا تۈرتكە بولۇشتەك رولى بار.

خاتىرە مۇنارى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى خاتىرىلەش ئۇچۇن ياسىلىدۇ. تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ مۇنار تۇرا شەكلىدە بولۇپ، ئېگىزلىكى 44 مېتىر، ئاستىنىڭ دىيامېترى 10 مېتىر، مۇنارنىڭ ئىچىگە 72 ئايلانما پەلەمپەي ياسالغان. بۇ مۇنار 1777 - يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭ تەرىپىدىن دادىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ياسالغان. شۇڭا كىشىلەر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ مۇنار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ، خىشلارنى گېئومېتىرىك شەكىلدە بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق خىلمۇخىل گۈللەر، تاغلار، ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇ شەكلى قاتارلىق ئون نەچچە خىل نەقىش چىقىرىلغان. بۇ مۇنار ئۆزىنىڭ كۆركەملىكى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن سایاھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

كاڭ

بۇ ھاۋا كىلىماتى بىرقەدەر سوغۇق رايونلاردا قىش كۈنى ئىسسىنىش ئۇچۇن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە بىر سۇپا ياسىلىدۇ. سۇپا ئۇستىگە خام كېسەك بىلەن تۇتۇن يولى چىقىرىلىدۇ. بىر بۇلۇڭغا مورا چىقىرىلىدۇ، ئاندىن تۇتۇن يولىنىڭ ئۇستىگە لايتاختا يېپىلىدۇ،

لايتاختىنىڭ ئۈستى ئىنچىكە سۇۋاق بىلەن سۇۋۇلىدۇ. ئوچاققا قالانغان ئوتنىڭ تۈتۈنى تۆتۈن يولى ئارقىلىق موربىغا بېرىپ سىرتقا چىقىپ كېتىدۇ. تۆتۈن ئارقىلىق لايتاختا قىزىپ ئۆينى ئىسسىتىدۇ. كاڭنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئوچاق ياكى پىلتە سېلىنىدۇ.

كاڭغا كىگىز، پالاس ياكى گىلەم سېلىنىدۇ. قىش كۈنلىرى، بولۇپمۇ ئۇششاق بالىلىرى بار ئائىلىلەردە كاڭ مۇھىم رول ئويناىدۇ. بەل ئاغرىقى، رېماتىزم قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللەر ئۈچۈن كاڭدا يېتىپ - قوپۇشنىڭ شىپالىق رولى چوڭ.

تۆيۈز تام (توقۇلما تام)

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايونلارغا ماكانلاشقاچقا، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئىي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان. گەرچە ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، جۇغراپىيەلىك شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشى سەۋەبلىك، ئۆي قۇرۇلما شەكىللىرى شەرتلىك ھالدا بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر خىلى، ئۆگزىسى تۈز، چاسا شەكىللىك كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر بولۇپ، بۇ ئۆيلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆل - يېغىن ئاز رايونلاردا، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايوننىڭ تۈپرىقى ناھايىتى بوش، قۇمساڭغۇ، تۆت پەسىل ناھايىتى روشەن، قۇم - بوران كۆپ، بىر قىسىم يەر ئاستى سۇ ئورنى نىسبەتەن يۇقىرىراق بولغان جايلىرىدا تۈپراقنىڭ زەيلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى. كىشىلەر ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىدا مۇشۇ تەرەپنى ئالاھىدە ئويلىشىپ توقۇما تاملىق ئۆي، كېسەك تاملىق ئۆي، لاي تاملىق ئۆي قاتارلىق قۇرۇلۇش شەكلىنى ئىشلەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، بولۇپمۇ توقۇم تاملىق ئۆي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتى بولۇپ، بۇنداق

ئۆينىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى زەگۈندە، تۇۋرۇك، چېتىق، لىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۇرمىلاش ئۇسۇلى ياكى ئەركەك - چىشى قىلىپ چېتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق قۇراشتۇرۇلغانلىقىدا. بۇ خىل ئۆي يەر تەۋرىسىمۇ، ياكى ئۆي ئورنىدىن زەي چىقىپ كەتسىمۇ ئاسان ئۆرۈلۈپ كەتمەيدۇ. تۇپرىقى زەي، بوش ۋە يەر تەۋرەش بەلبېغىغا يېقىن رايونلارغا تازا ماس كېلىدۇ[1].

بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆينىڭ ئۇلى قاڭ بىلەن چىڭدىلىدۇ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆينىڭ ئۇلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ. پىششىق خىش ئۇستىگە موملانغان قوش زەگۈندە چاسلاپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە خام كېسەك تام قويۇرۇلىدۇ. بەزى ئۆيلەرگە تام ئارىسىغا ئارىلاپ ياغاچ تۈۋرۈك قويۇلىدۇ. ئۆينىڭ ئۇستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ. ئادەتتە ئۆينىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ يەتتە تال، توققۇز تال، 11 تال مەزمۇت ياغاچ (لىم) قويۇلىدۇ. لىم ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ 40 — 60 سانتىمېتىرغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ. لىم ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۇپ ياكى ۋاسىدەمىيان قىلىپ يېپىلىدۇ. ۋاسا بىلەكتەك چوڭلۇقتىكى تال سۆگەت بادرىسىنى ئوتتۇرىدىن تىلىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ. بالا بېشى دېيىلىدىغان ئارىلىقىغا جەگە ياغىچى، جەگە بىلەن ۋاسا ئارىلىقىغا ناۋا ياغىچى، پارامان ياغىچى قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بورا سېلىپ، پاخال بىلەن چۆمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ. قارا لاي بېسىلغاندىن كېيىن، سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۇۋىلىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىمۇ قارا سۇۋاق ۋە سىلىق سۇۋاق قىلىنىدۇ. ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن - كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلىدا «مەرەب» دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ. قالغان تاملىرىغا 1 كىۋادرات مېتىر چوڭلۇقتا بىرقانچە تەكچە ياساپ، ئۇنىڭغا چىنە - قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ. دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلىرىگە قىشلىق قوغۇن - تاۋۇز، كاۋىلارنى تىزىپ ساقلايدۇ.

---

[1] ئابدۇراخمان ئىبراھىم: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئاساسلىق ئامىللار»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003 - يىلى 2 - سان، 59 - بەت.

بۇنداق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمان ئۆي، ئايۇان ياكى دەھلىز، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخانىغا بۆلۈنىدۇ. مېھمان ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ. قازناق تازىلىق ئۆيى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز ياسىلىدۇ. «ئەۋرەز» يەرلىك ئۇسۇلدا يۇندى - سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. دەھلىزگە تۇۋرۇك ۋە زەگۈندە قويۇلۇپ، زەگۈندە بىلەن پاراللېل تەكشىلىكتە سۇپا ياكى كاڭ ئورنىتىلىدۇ. مېھمانخانا ئۆيدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي ئۇستىدىن تۆڭلۈك قويۇلىدۇ. ئۆينىڭ ئىشكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە قارىتىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا سېلىپ ئۇستى پېشايۋان قىلىنىدۇ. پېشايۋان ئالدىغا ئۇزۇم باركى ياسىلىپ، پېشايۋانغا ياماشتۇرۇلىدۇ. ھەرقانداق ئۆينىڭ ئالدى كەڭ ھويلا بولۇپ، ھويلىنىڭ ئىشكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۇنگەي جايىنى تاللايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئىسلام مېمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر ئومۇملىشىشقا باشلىدى، بولۇپمۇ جامە، مەسچىت، مازار، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مېمارچىلىقىدىكى مۇنار، گۈمبەز، قۇببە، مېھراب، بالابېشى، ئىشكىبېشى، تەكچە ئويۇقى، مورا، پېشايۋان، تۇۋرۇكلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشتىكى ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى سۇپىتىدە ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۇنەر - سەنئىتىنى بېيىتتى.

دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ئىگىلىك چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بولۇپ، دولانلار ئولتۇراقلاشقان دولان، تىزناپ دەريا بويلىرى، ئاقسۇ، تارىم دەريا ۋادىلىرى چەكسىز كەتكەن ئېپتىدائىي توغراق ئورمان ۋە يايلاق بولغان. دولانلارنىڭ ماددىي

تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى ئۇلارنىڭ ئىگىلىك شەكلىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشىنى تەلەپ قىلغان بولغاچقا، دولانلار قوشنا جايلار ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ئەنئەنىسىنى دوراپ، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى تەدرىجىي ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسى قىلغان، بولۇپمۇ بۇ ۋاقىتتا ئولتۇراق قۇرۇلۇشىدا زور دەرىجىدە يېڭىلىنىش بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئىلگىرىكى تەبىئىي شارائىت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئولتۇراق جايلار مانا ئەمدى يېڭى بىر تۇرمۇش شارائىتىغا ماس هالدا ئۆزگەرگەن. ئىلگىرى ئۇلار توغراق ياغاچلارنى ئۆزئارا باغلاپ «لاكقا» ياساپ، تۇرالغۇ جاي قىلغان (بۇ ئۆيلەر ياغاچتىن ياسالغان بولغاچقا، دولانلارنى سىرتتىن كەلگەنلەر «ياغاچ ئۆيلۈك دولان»، «18 مىڭ ياغاچ ئۆيلۈك دولان» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىغان. كېيىن بۇ ناملار دولانلار ئىچىدىمۇ ئادەتكە ئايلانغان) بولسا، كېيىن «قوشام» ئۆيلەر (بۇ ئۆيلەر مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق جايلاردا «تۆيۈزە»، «توقۇلما» تام ياكى «تۆيۈزە تاملىق ئۆي»، «توقۇلما تاملىق ئۆي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بارلىققا كەلگەن.[1] بۇ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، تام ئۇلىغا زەگۈندە (تام ئۇلىغا قويۇلغان ياغاچ لىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، قوشام ئۆيلەردە ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆۋرۈك، ئايرىش تۆۋرۈكلەر قويۇلىدۇ. توپا تاملىق ئۆيلەردە ئۆينىڭ قۇرۇلمىسىنى پۈختىلايدۇ. ئۆي تېمىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ھەمدە يەر تەۋرەشكە تاقابىلچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ) قويۇلىدۇ. زەگۈندىنىڭ ئۇستىگە تۆۋرۈك، تۆۋرۈك ئارىلىقىغا ئاراش تۆۋرۈك، ئاراش تۆۋرۈك ئارىلىقىغا چېتىق (تۆۋرۈكلەرنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تامنىڭ مۇقىملىقىنى ئاشۇرىدۇ)، قىيپاش چېتىق ئورنىتىلىدۇ. چېتىق بىلەن تۆۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى بوشلۇق ئارقىلىق توقۇلىدۇ، ئاندىن ئىككى تەرىپى كاكىل لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ. قېلىنلىقى ئادەتتە 10 سانتىمېتر (بەزىدە 15 — 20 سانتىمېتر) كېلىدۇ. لىم بىلەن تۆۋرۈكلەر ئۆزئارا تۇرۇملىنىدۇ. ئۆگزىسى ۋاسا، ۋاسا

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى 10 - ئاي نەشرى، 130 - بەت.

ئۇستىگە بورا ياكى تال چۆپتىن توقۇلغان چىتلاق، ئۇنىڭ ئۈستىگە سامان، سامان ئۈستىگە لاي، توپا، سامانلىق لاي بىلەن سۇۋاش ئارقىلىق يېپىلغان بولۇپ، بۇ نىيە قەدىمكى شەھىرىدە ساقلىنىپ قالغان «قوشام» ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى[1] بىلەن ئوخشاش. «كىروران قەدىمكى شەھىرىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، تۇۋرۇك بىلەن سوقۇما، زەگۈندە، چېتىق، لىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇرۇملاش ئۇسۇلى بىلەن ياكى ئەركەك - چىشى قىلىپ چېتىش ئۇسۇلى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان». بۇ خىل قۇرۇلما، يەنى «قوشام» ئۆي ياساش ئۇسۇلى مەكتتىكى «قوشام» (توقۇلما) ئۆي ياساش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ. بۇ خىل ئۆي پەقەت تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان نىيە، كىروران ۋە مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق جايلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەلىك مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان بىناكارلىق شەكلىدۇر. «ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى، ھۇنەر - سەنئىتى ۋە ئىشلىتىلىشچانلىقى مۇشۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتىغا ئاساسەن تاللانغان ھەمدە ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك ھالىتىگە يەتكەن[2].

---

[1] ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 138 - ، 139 - ، 143 - بەتلەر.

[2] ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 143 - بەت.

تۆتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورتقا ئائىت ھۈنەرۋەنچىلىكى

ھارۋا ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

ھارۋا ئەجدادلىرىمىزنىڭ قاتناش قوراللىرى ئىچىدە يىرىك قاتناش قورالى ھېسابلىنىدۇ. ھارۋا ياسالغان ماتېرىيالغا قاراپ ياغاچ ھارۋا، كۆتەك ھارۋا؛ چاق شەكلىگە قاراپ ياريار ھارۋا، غالتەك ھارۋا دەپ ئىككى خىل؛ قوشۇلىدىغان ئۇلاغ تۇرىگە قاراپ ئات ھارۋا، كالا ھارۋا، ئېشەك ھارۋا دەپ ئۈچ خىل ئاتىلىدۇ.

ياريار ھارۋا: بۇنىڭ چاقى يوغان، ئېگىز بولۇپ، ئۇ سۆگەت ياغىچىدىن قاسقان شەكلىدە ئېگىپ ياسىلىدۇ. گۈڭگىلىرىمۇ ئۇزۇن، گۈڭگا ئارىلىقىمۇ كەڭ كېلىدۇ. ياريار ھارۋىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى يېنىك، تەننەرخى تۆۋەن، چاقنىڭ ئايلىنىش كۆلىمى كەڭ، شۇڭا يول ئاۋۇيدۇ. ئەمما، كۆتەك ھارۋىدەك پۈختا ئەمەس. ياريار ھارۋىنىڭ چاقنىڭ ئېگىز، يوغانلىقى، ئايلىنىش كۆلىمىنىڭ كەڭلىكىگە ئاساسەن، ئۇ تارىخىي ماتېرىياللاردا «ئېگىز ھارۋا» دەپ ئاتالغان. تېبىللار ياساپ ئىشلەتكەن ئېگىز چاقلىق ھارۋىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىر شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

غالتەك ھارۋا: بۇ توغراقنىڭ يوغان بېشىنى ھەربىلەپ غالتەك قىلىش ياكى قېلىن ئۈچ تال شالنى جىپسلاپ، ئاندىن قاسقان شەكلىدە چۆرۈلدۈرۈپ ھەربىلەپ غالتەك قىلىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. غالتەك ھارۋا ئاساسەن ئېتىزغا قېغ، ئوغۇت توشۇش، تۇغمەنگە ئۇگۇت ئاپىرىش

قاتارلىق يېقىن ئارىلىقتا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭغا ئادەتتە كالا ياكى ئېشەك قوشۇلىدۇ.

كۆتەك ھارۋا: بۇنىڭ ياسىلىشى بىرقەدەر مۇرەككەپ، تەننەرخىمۇ ئۆرە. ئۇ ئۇجمە ياغىچى ياكى شۇنىڭدەك چىك ياغاچتىن تىلىنغان شالنى تەخمىنەن 35 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا، مۇڭاپىق كەڭلىك ۋە قېلىنلىقتا ياشەكلىدە توغراپ قاسقان شەكلىدە چېتىپ ياسىلىدۇ. چاقنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 160 سانتىمېتىر بولۇپ، گۈڭگلىرى قېلىن كېلىدۇ. بېشى پۈتەي ياغاچ تۈڭغا ئوخشاش ئىككى باشتىن چەمبەرلەنگەن بولۇپ، ئىچىگە چويۇن چوم ئېلىنىدۇ. چاق مەلۇم تومۇقتىكى تۆمۈر ئوققا مندۇرۇلىدۇ. ئوقنىڭ ئۇستىگە يەنە مەلۇم تومۇقتىكى ياغاچ قويۇلۇپ، ئىككى باشتىن چىك چەمبەرلىنىدۇ. شۇڭا، كۆتەك ھارۋا ياريار ھارۋا، غالتەك ھارۋىلارغا قارىغاندا پۇختا، تەخمىنەن يېرىم تونىنىدىن ئارتۇق يۈك كۆتۈرىدۇ.

تۆمۈر ھارۋا: تۆمۈر ھارۋىنىڭ ياسىلىشى كۆتەك ھارۋىغا ئوخشاش. بىر پەرقى، چاق ئۇلتىڭغا تەخمىنەن 1.5 — 2 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا تۆمۈر تارتىلىپ، ياڭاق چوڭلۇقىدىكى مودۇر باش تۆمۈر مىخ بىلەن مىخلاپ تاشلىنىدۇ. ھەربىر مىخ ئارىلىقى تەخمىنەن 7 — 8 سانتىمېتىر ياكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئادەتتە 1 تونىنغا يېقىن يۈك كۆتۈرىدۇ.

ئات ۋە كالا ھارۋىسى: ئادەتتە تۆمۈر ھارۋىغا ئات، كالا ھارۋىسىغا كالا قوشۇلىدىغان پەرقىگە قاراپ «ئات ھارۋىسى»، «كالا ھارۋىسى» دەپ ئايرىلغان. مەيلى ئات ھارۋىسى ياكى كالا ھارۋىسى بولسۇن، ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان ئات ياكى كالا سانى ھارۋىغا بېسىلىدىغان يۈك ئېغىرلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. تۆمۈر ھارۋىغا ئادەتتە 3 — 4كە قەدەر ئات قوشۇلىدۇ. زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا بەش ئات قوشۇلىدۇ. كالا ھارۋىسىغا ئادەتتە ئۈچ كالا قوشۇلىدۇ. زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا تۆت كالا قوشۇلىدۇ. ياريار ھارۋىغا ئادەتتە بىر ئات ياكى بىرلا كالا قوشۇلىدۇ.

ئېشەك ھارۋىسى: ئېشەك ھارۋىسىنىڭ ياسىلىشى كۆتەك ھارۋىغا ئوخشاش. پەرقى، چاقى كۆتەك ھارۋىغا قارىغاندا كىچىك، شوتىلىرىمۇ

ئىنچىكىرەك كېلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كېيىنرەك پەيدا بولغان يەنە بىر خىل قاتناش قورالى بولۇپ، ئۇ «مەپە» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا مەخسۇس ئادەم توشۇلىدۇ. ئادەتتە شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپلىرىغا قاتنايدۇ. ئالاھىدە زۆرۈرىيەت تۇغۇلۇپ قالغان تەقدىردە ئۇزۇن يولغىمۇ قاتنايدۇ. مەپىنىڭ ياسىلىشى ئادەتتىكى ھارۋىغا ئوخشاش. پەرقى، ئېشەك ھارۋىدىن ئېگىزرەك، كۆتەك ھارۋىدىن پەسرەك، ئۇستى يا شەكلىدە يېپىقلىق كېلىدۇ. مەپىگە ئادەتتە بىرلا ئات قوشۇلىدۇ، ئەمما ئاتنىڭ جابدۇقلىرى ناھايىتى چىرايلىق بېزەلگەن بولۇپ، بويىنىغا كىچىك تۈچ قوڭغۇراقلار ئېسىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە، «تارانچى ھارۋىسى»، «خادىك» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل ھارۋا ئومۇملاشقان.

تارانچى ھارۋىسى: ئۇ ئاساسەن ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە مۇھىم تىرانسپورت ۋاستىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. شۇڭا «تارانچى ھارۋىسى» دەپ ئاتالغان. چۈنكى 30 ـ ، 40 ـ يىللاردا ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئۆز دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت دائىرلىرى تەرىپىدىن «تارانچى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

تارانچى ھارۋىسىنىڭ ئادەتتىكى ھارۋىدىن بىر پەرقى: ئېگىز ـ پەسلىكى مەپىگە ئوخشاش، ئەمما مەپىدىن ئۇزۇن، كەڭ، ئادەتتىكى ھارۋىدىن كالتە، تاراق كېلىدۇ (چاقى تۆمۈر ھارۋىنىڭ چاقىدەك ياسىلىدۇ). شۇنىڭدەك بىرلا ئات قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدا مەخسۇس ھەر خىل ئەشيا، كۆمۈر قاتارلىق نەرسىلەر توشۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى بۇ خىل ھارۋا يولغا چىققاندا، ئادەتتە ئاز دېگەندە 3 — 4 تى، كۆپ دېگەندە 8 — 10 نى بىر يۈرۈش قىلىپ ئىككىلا ئادەم باشقۇرۇپ ماڭىدۇ، بىرى باشتىكى ھارۋىدا ماڭسا، ئىككىنچىسى ئەڭ ئاخىرقى ھارۋىدا ماڭىدۇ. ئوتتۇرىدىكى ھارۋىلار باشتىكى ھارۋىغا ئەگىشىپ يولدىن، قاتاردىن چىقمايدۇ. ئاشۇنداق ئىككى ياكى ئۈچ يۈرۈش ھارۋا بىرگە يۈلغا چىقىدۇ. بۇ ئۆز دەۋرىنىڭ شارائىتىدا ئىلغار

تىرانسپورت ۋاستىسى بولۇپ، ھازىرقى پويىز ۋاگونلىرى، ئاپتوموبىل كالونلىرىغا ئوخشاش رول ئوينىغان.

خادىمك: خادىمك ھارۋا ئىككى خىل بولۇپ، تۆت چاقلىق ئۇزۇن كېلىدۇ. چاقى تارانچى ھارۋىسىنىڭ چاقىدەك، ئەمما چاقنىڭ تاپىنى تار، توم، گۈڭگىلىرى ئۇزۇن، شالاڭراق، بېشى چاققان كېلىدۇ. خادىمك ھارۋىنىڭ بىر خىلى ھەربىكەتچان ئىككى شوتىلىق، يەنە بىر خىلى ھەربىكەتچان بىر شوتىلىق كېلىدۇ. شوتا ئالدى چاق ئوقىغا تۈتاشتۇرۇلىدۇ. ئارقا چاق بىلەن ئالدى چاق ئىككى ياندىن ئايرىم تۆمۈر بالداق بىلەن تۈتاشتۇرۇلۇپ، ئۈستىگە تۈز ياكى ئۇلۇق شەكىللىك تۆپىلىك ياسىلىدۇ.

ئىككى شوتىلىقىغا بىر ئات قوشۇلىدۇ. بۇ ئاساسەن شەھەر كوچىلىرىدا ئادەم كىرا قىلىشقا ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بۇ ئۆز دەۋرىدە ھازىرقى كوچا ئاپتوبۇسىنىڭ ۋە تاكسىنىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن. بىر شوتىلىققا ئىككى ئات قوشۇلۇپ، ئاساسلىقى يېزا - قىشلاق، تاغ - ئېدىرلاردىن ئاشلىق، ئوت - سامان، ياغاچ - تاش توشۇشقا ئىشلىتىلىپ كەلگەن. خادىمك ئاساسەن شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئومۇملاشقان.

يەنە «پوچتا» ياكى «پەيتۇن» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل قاتناش قورالى بولۇپ، بۇنىڭدىن كونا جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران ئەمەلدارلار، بايلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرى بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن. بۇنىڭغىمۇ ئات قوشۇلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، 40 - يىللاردىن كېيىن رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ئومۇملىشىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چاقى ئاپتوموبىل چاقى بولغاچقا كىشىلەر «يەل چاق ھارۋا» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ خىلدىكى ھارۋا ئۇرۇمچى قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە ئىستېمالدىن قالغان بولسىمۇ، ناھىيە، يېزا - قىشلاقلاردا تا ھازىرغا قەدەر تىرانسپورت ساھەسىدە يەنىلا مۇھىم رول ئويناپ كەلمەكتە. 60 - يىللاردىن كېيىن كىچىك تىپتىكى يېنىك رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ئومۇملىشىپ كەڭ يېزا - قىشلاق ھەتتا شەھەرلەردىمۇ ئۇنۇبرسال قاتناش - تىرانسپورت ۋاستىسىگە ئايلىنىپ

قالدى. هازىر يېزا - قىشلاقلاردا ھەر ئائىلىدە دېگۈدەك بىردىن مۇشۇنداق ھارۋا بار[1].

ئۇيغۇرلارنىڭ سۇ قاتنىشىدا ئاساسلىق قاتناش قوراللىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى:

كېمە: ئۇيغۇرلار كېمىدىن بېلىقچىلىق قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغاندىن تاشقىرى، قاتناش قورالى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. كېمە چوڭ، ئىچى ئويمان، قورساقلىق، چوڭقۇر كېلىدۇ. بۇ چوڭ توغراق ياغىچىدىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، ئاساسلىقى دەريادىن ئۆتۈشكە ئىشلىتىلىدۇ. مۇنداق كېمىدە ئادەتتە ئادەم ئۆتكۈزۈلىدۇ. يۈك، ھارۋا قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈشتە چېتىق كېمە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئادەم ئۆتكۈزۈلىدىغان كېمىدىن 3 — 4 نى قاتار چېتىپ ئۈستىگە تاختاي مىخلاپ ياسىلىدۇ، ئۈستى توز كېلىدۇ.

سال: بۇ ئاساسلىقى دەريانىڭ ئېقىشىغا قاراپ ئىشلىتىلىدىغان ئاددىي قاتناش قورالى بولۇپ، ئادەتتە ئادەم، ئوتۇن قاتارلىقلار توشۇلىدۇ. سال ئادەتتە 2 — 3 تال ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ياغاچ قاتار چېتىلىپ ياسىلىدۇ.

لەيلىمە كۆۋرۈك: بۇ بىرقانچە سال ياكى كېمىنى قاتار قىلىپ چېتىپ، ئۈستىگە ياغاچ تاختاي مىخلاپ، قىرغاققا باغلاپ ياسالغان ۋاقتىلىق لەيلىمە كۆۋرۈك بولۇپ، ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ دەريا - ئېقىن بويلىرىغا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار كەلكۈن پەسلى (ھەر يىلى 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە) دىن قىش، كېلەر يىلى ئەتىياز پەسلى (شۇ يىلى 10 - ئايدىن كېلەر يىلى 5 - ئايغىچە) گىچە دەريا يولى (مۇقىم بېكىتىلگەن دەريا كېچىكى) غا سالىدىغان پەسىللىك كۆۋرۈك.

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەببىۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 215 - ، 216 - بەتلەر.

بەشىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەككە ئائىت ھۇنەرۋەنچىلىكى

1. باش كىيىم

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيەلىك شەرت ـ شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك، ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. ئۇيغۇرلار تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە، ئايالىرى ئومۇمەن بېشىغا ياغلىق سېلىشقا ياكى تۇماق ـ دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن باش كىيىمسىز يۈرۈشنى يامان كۆرىدۇ، بولۇپمۇ نەزىر ـ چىراغقا بارغاندا، مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت. خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا، ئومۇمەن ئاممىۋى مۇراسىملارغا باش كىيىمسىز بېرىش بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

رايون پەرقى، كەسىپىي پەرق ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناھايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كىيگەن باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ھەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كېيىمى شەكلى ۋە ماتېرىيالىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ بىرقانچە خىل بولىدۇ.

بۆرك

بۆرك ئۇيغۇر كېيىم - كېچەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر تەركىب بولۇپ، بۆرك كېيىش چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش، ئەر - ئايال، قىز - ئوغۇللارنىڭ مۇھىم ئادىتىدۇر. بۆرك قەدىمكى دەۋرلەردە «بۆرك» (بۆرك تۆپە) دەپ ئاتالغان. بۆكنىڭ قىشلىقى ۋە يازلىقى بولۇپ، قىشلىقى تۇماق، يازلىقى دوپپا دەپ ئاتىلىدۇ. تۇماق ھەر خىل بولۇپ، قۇلاقچا، كۆلا، قالپاق دەپ، دوپپا سىدام دوپپا، گۈللۈك دوپپا، گىلەم دوپپا، كەشتە دوپپا، ئۇنچە دوپپا، قاداق دوپپا، تاج دوپپا، مەرۋايىت دوپپا، دۇخاۋا دوپپا، شاپاق دوپپا دەپ بىرنەچچە تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇرلار قىشتا ھەر خىل تېرىدىن ئىشلەنگەن تۇماقلارنى كىيىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى يەرلىرىدە ئەر - ئاياللار ئوخشاشلا يازدىمۇ تۇماق كىيىدىغان ئادەتلەرمۇ بار. بۇنىڭ باشنى سالقىن تۇتۇش، ئىسسىق ئۆتۈشتىن ساقلاش خۇسۇسىيىتى بار. ئەرلەر ئەتىياز، ياز، كۈزلەردە كۆپىنچە دوپپا كىيىدۇ. ياشانغان ئاياللارمۇ ئادەتتە رومال ئوستىگە بىرئاز سادداراق گۈل - كەشتە چېكىلگەن ئايالچە دوپپىلارنى كىيىدۇ. ياش قىز - چوكانلار روماللىق ياكى رومالسىز ھەر خىل رەڭدار ئايالچە دوپپىلارنى كىيىدۇ، بولۇپمۇ ھېيت - بايراملاردا تېخىمۇ رەڭدار دوپپىلار بىلەن ياسىنىدۇ. ھازىر بەزى ئەرلەر ئۆزىنىڭ ياسىنىش ئارزۇسى بويىچە ھەممە پەسلىدە شىلەپە كىيىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرماقتا. ئايرىم ئاياللارمۇ ھەر خىل مودا شىلەپىلەر بىلەن ياسىنىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە.

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قاربىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغان يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ

ئەڭ ئېسسل نەمۇنىلىرىنى كىيىشنى ئۆزىنىڭ ئادەتلىرىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن.

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ: بادام دوپپا، تاشكەنت دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنپۇ دوپپا، تۇگۈچ مەنپۇ دوپپا، ئۇنچە دوپپا، كالۇۋۇتۇن دوپپا، ئىلمە گۈللۈك دوپپا، چىمەن دوپپا، تور باسقان دوپپا، مارجان دوپپا، سىدام دۇخاۋا دوپپا، شاپاق دوپپا قاتارلىق 100 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇ دوپپىلار نوقۇل باش كىيىملا بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى بادام دوپپا بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ. بادام دوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىرقانچە خىل بولۇپ، ھەممىسگە تۆت دانە بادام شەكىللىك يېپرىم ئاي نۇسخىسى چۈشۈرۈلىدۇ ۋە جىيەكنىڭ ئۈستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل جۈلالىق ئاق مەشۇت بىلەن نەقىش قىلىنىدۇ. بۇ گويا كى ئاي ئەتراپىدا جىمرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ. گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئاياللارغا خاس بولۇپ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقنىتىدۇ.

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئەجدادلىرىمىز بۇرۇن ياراتقان تۇماق ۋە دوپپىلار 60 خىلدىن كۆپ بولۇپ، بۈگۈنكى دەۋرگە كەلگەندە ماتېرىياللارنىڭ رەڭگى، ئالاھىدىلىكى ۋە گۈل نۇسخىلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بويىچە ئايرىغاندا 200 خىلدىن ئاشىدىغانلىقى دەلىللەنمەكتە.

دوپپا ۋە تۇماقلار ئۇزۇن دەۋرلەردىن بۇيان يالغۇز كىيىم قاتارىدا ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، يەنە دوستلار، ئاشىق - مەشۇقلار ئۆزئارا سوۋغات سۈپىتىدە بىر - بىرىگە تەقدىم قىلىدىغان، ئەل ئىچىدىكى تۆھپىكارلار ۋە مەشھۇر زاتلارغا تون كىيدۈرۈش يۇزىسىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان ھەر خىل پائالىيەتلەردە تون بىلەن بىرگە دوپپىنىمۇ بىباھا بۇيۇم

سۈپتىدە تەقدىم ئېتىدىغان ياخشى ئادەت ھېلىغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ.

دوپپا، تۇماقلارنىڭ ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

بادام دوپپا: بۇ بادام ئۇرۇقىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىنى رەخت ئۈستىگە كەشتىلەش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. رەختنى ئاساسىي جەھەتتىن تاۋار - دۇردۇندىن بولۇپ، تەكتى قارا، كەشتە گۈلى ئاق بولىدۇ. كىيگۈچىگە ناھايىتى سالاپەت، پاكلىق، ئوچۇق - يورۇقلۇق تۇيغۇسى بېرىدۇ. بۇ ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ياقتۇرۇپ كىيىدىغان دوپپىسى بولۇپ، چوڭلارغا، ياشلارغا ئوخشاشلا ماس كېلىدۇ.

زەر دوپپا: بۇ ئالتۇن رەڭلىك يىپەك رەختكە كۈمۈش رەڭلىك يىپتا ھەر خىل گۈل چېكىپ تەييارلانغان دوپپا بولۇپ، قىزلار ۋە ئوتتۇرا ياش ئاياللارغا ماس كېلىدۇ.

چىمەن دوپپا: بۇ ئادەتتە ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ كىيىدىغان دوپپا بولۇپ، سۇس يېشىل ۋە ئېقىش يېشىل، سىدام تاۋار - دۇردۇنلاردىن تىكىلىدۇ. دوپپا تالاسىغا بۇغداينىڭ شەكلىدىن ئۆزگەرتىلگەن باشاق، ياپراقلىرىنى گېئومېتىرىك سىزىقچىلار بويىچە كەشتىلەش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. كۆپىنچە زىيالىيلار ۋە زىيالىيلارغا ئوخشاش ياسىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلار كۆپ كىيىدۇ.

شاپاق دوپپا: ئەرلەرنىڭ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش ئەرلەرنىڭ يازدا كىيىدىغان دوپپىسى بولۇپ، ئەستەرلەنگەن ئاق خەسىنى ئۇششاق سىيرىش ۋە گېزىكىگە مەشۇت يىپتا دولقۇنلاۋاتقان چېچەك تۇيغۇسىنى بېرىدىغان بىرنەچچە تال ساددا گۈل نۇسخىسى ئىشلەش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بۇ دوپپىنى يەنە قىشتا ھەر خىل تۇماقلارنىڭ ئەستىرىنىڭ پاكىزلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن تۇماق ئىچىگە كىيىدۇ. شاپاق دوپپا قوغۇن - تاۋۇزنىڭ ئىككى پارچە قىلىنغان شاپىقىغا تەقلىد قىلىپ كەشپ قىلىنغان باش كىيىمى بولۇپ، تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن دەۋرلەرگە مەنسۇپ.

ئۇنچە دوپپا: تېشى دۇخاۋا ياكى دۇخاۋىسىمان رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ، دوپپا تالاسىغا ھەر خىل ئۇنچە - مارجانلارنى تىزىش

ئارقىلىق كۆپ خىل گۈل - كەشتە ئۆرنەكلىرىنى ھاسىل قىلىپ تەييارلىنىدۇ. قىز - چوكانلار كۆپ كىيىدۇ.

گۈلەم دوپپا: بۇ دوپپا تېشىنى گۈلەم توقۇش ئۇسۇلىغا ئوخشاش ئىلمە كەشتە ماھارىتى بىلەن كەشتىلەپ ئىشلىنىدىغان دوپپىدۇر. بۇ دوپپىنىڭ ئەمگەك سەرپىياتى ۋە قىينىلىق دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بازارلاردا كۆپ بولسىمۇ ھەقىقىي قول بىلەن ئىشلەنگەنلىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ياش قىز - چوكانلار ناھايىتى ئەتىۋارلاپ كىيىدۇ.

مەنپۇ دوپپا: ھەر خىل مەخمەللەردىن گىرۇكىگە ياكى جىيىكىگە تۆت گۈرۈپپا، تۆپلىكىگە تۆت گۈرۈپپا چاسا ياكى يۇمىلاق شەكىللىك گۈل - چېچەكلەر كەشتىلىنىپ تەييارلىنىدۇ. چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش، ئەر - ئاياللارغا مۇناسىپ كېلىدۇ.

ئالتۇن قاداق دوپپا: بۇ ئۆتمۇشتىن تارتىپ بىر قىسىم پۇلدار ئاياللار ئۈچۈن ساپ ئالتۇندىن ھەر خىل چېچەك نۇسخىلىرىغا تەقلىد قىلىپ ياسىغان قاداقلارنى تەييارلاپ، دوپپا گىرۇكى ۋە تۆپلىكىگە تىزىش ئارقىلىق تەييارلايدىغان دوپپا بولۇپ، ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئاياللار بۇ دوپپىنى كىيىپ ئۆزىنىڭ ئېسىلزادىلىكىنى نامايان قىلىدىغان ئادەتلەر بار ئىدى. ئارىلىقتا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۆزۈكسىز ئۆسۈشى ئالتۇن قاداق دوپپىنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈشىگە تۈرتكە بولۇپ نۆۋەتتە نۇرغۇن ئاياللار، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھاللىق ئائىلە ئاياللىرى ئالاھىدە زاكاز قىلدۇرۇپ، توي - تۆكۈن، ھېيىت - بايرام ۋە زىياپەت سورۇنلىرىدا ئالتۇن قاداق دوپپا بىلەن ياسىنىدىغان ۋە ئەزىزلىرىگە تەقدىم قىلىدىغان ھالەت شەكىللەنمەكتە.

بەش تالا دوپپا: بۇ دوپپا ئاساسىي جەھەتتىن بەش تالانىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى بىلەن تەييارلىنىدۇ. بۇ دوپپا بالىلارغا ئاتاپ غەيرىي ۋە رومانتىك گۈل نۇسخىلىرىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بالىلارنى ئىنتايىن ئوماق، سېھىرلىك ۋە جۇشقۇن كۆرسىتىدۇ.

سەرپۇش دوپپا: بۇ بىر خىل ئېگىز گىزەكلىك دوپپا بولۇپ «سەللە

دوپپا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دىنىي ئۆلىمالار، ئاخۇن - موللىلار ئىسسىق كۈنلەردە بۇ دوپپىنى كىيىپ، ئۈستىگە ئاق خەسە ياكى داكىدىن تەييارلانغان سەللە ئوراپ ھەر خىل پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ.

ئاق دوپپا: بۇ گېزىكى چوڭقۇرراق، تۆپىلىكى كەڭرەك ئېلىنىدىغان شاپاق دوپپىغا ئوخشاپ كېتىدىغان دوپپا بولۇپ، ئەرلەر ھەر ۋاقىت ۋە ناماز سورۇنلىرىدا كىيىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا دوپپا - تۇماقلارنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، دوپپىلاردىن يەنە تاج دوپپا، كېرىيە دوپپىسى (مەللە دوپپا)، تۇرپان دوپپىسى، قومۇل دوپپىسى، ئاتۇش دوپپىسى، ئىلى سىدام دوپپىسى، ئىلى گۈللۈك دوپپىسى قاتارلىقلار بار. تۇماقلاردىن ئاق تۇماق، سەرپۇش تۇماق، پاپاخ تۇماق، كولا تۇماق، قاسقان گېزەك تۇماق، قەشقەر تۇمىقى، يېڭىسار تۇمىقى، خوتەن تۇمىقى، سالۋار تۇماق، سۆسەر تۇماق، كەمچەت تۇماق، قۇندۇز تۇماق، تۈلكە تۇماق، بۇلغۇن تۇماق، مالىخاي تۇماق، كىگىز قالپاق، چىغ قالپاق، كەتمەن شەپكە، تالا شەپكە، قاسقان شەپكە، قۇلاقچا، نوركا قۇلاقچا..... قاتارلىقلار بار.

بىزنىڭ دوپپا كىيىشىمىزدە ھەر خىل ئوخشاشماسلىق مەۋجۇت. خېلى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ ئەرلىرىمىز دوپپىنىڭ تالا قىرىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا توغرىلاپ كىيىدۇ. يەنە بىر قىسىم ئەرلەر بۇنىڭ ئەكسىچە دوپپىنىڭ چاسا ھالىتىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا توغرىلاپ كىيىۋاتىدۇ. ئايالىرىمىز خېلى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان دوپپىنىڭ چاسا ھالىتىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا توغرىلاپ كىيىۋاتىدۇ. بۇ خىل كىيىنىش ئەر - ئايالالرنىڭ دوپپا كىيىشتىكى جىنسىي پەرقىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى دەيدىغان توغرا بولمىغان قاراشلارمۇ بار. لېكىن، يېقىندىن بېرى ئايالالاردىمۇ بەزىلىرى قىرىنى، بەزىلىرى چاسا ھالىتىنى پېشانىسىگە توغرىلاپ كىيىدىغان ئوخشاشماسلىق پەيدا بولماقتا. ھەتتا يەنە ئەر- ئايالالاردا ئوخشاشلا دوپپىنىڭ قىرىنى ئوڭ چېكىسى ياكى سول چېكىسىگە سىڭايان قىلىپ كىيىدىغان ئادەتلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ كىيىنىشتىكى تەرتىپسىزلىك بولۇپ، بۇنداق ياسىنىش داۋاملىشىۋەرسە،

بىزنىڭ دوپپىدىن ئىبارەت بۇ بۇيۇڭ مەدەنىيىتىمىزنىڭ گۈزەل ئوبرازىغا ھەم مىللىتىمىزنىڭ ياسىنىش گۈزەللىكى ۋە ساپاسىغا ئوخشىمىغان يامان ئىللەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ.

تۇماق ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ. نۇسخا جەھەتتىن ئاق تۇماق، سالۋار تۇماق، سوغا تۇماق، كۆلا تۇماق، دۇمچە، كەمچەت تۇماق، بەگچە تۇماق، كۆرپە تۇماق، قارا كۆرپە تۇماق، قۇلاقچا، ھاكىم تۇماق، كۆرەڭ تۇماق، ئەلتېرە تۇماق، غىجىم تۇماق، جىيەك تۇماق، پىپى تۇماق، زىغزىق تۇماق، سەللا تۇماق، بۆك تۇماق، تەلپەك ۋە يېڭسار تۇمىقى، كېرىيە تۇمىقى، ساغان تۇمىقى، ھەربىيچە تۇماق، سۆسەر تۇماق، قاما تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلەنگەن. بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ، ئېغىز گىرۋىكىگە سۇپەتلىك كۆرپىدىن چوك ـ كىچىك زىغزىق تۇتۇلغان، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۈستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ ئەستىرىگە تېرە ئېلىنغان. ھەر خىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۇنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن. ئۇيغۇر دولان تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە 20 — 40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

ئاياللارنىڭ تۇمىقى پەرقلىق بولۇپ، كۆپرەڭ ياشانغان ئاياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئاياللار ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ. بۇ «قاما تۇماق» دېيىلىپ، ئۇستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ. قاسقىنىغا بۆرەكچە شەكىلدە 3 — 4 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى ئەتىۋارلىق قامىدىن گىرۋەڭ ئورنىتىلىدۇ. ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ. بۇ تۇماقنىڭ تەننەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىدە كۆپرەڭ ئومۇملاشقان.

«قۇلاقچا» مۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە قوبۇل قىلغان ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى. بۇراق، يېزا - قىشلاقلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ.

قوشۇمچە:

قەشقەر ئۇيغۇرلىرىدا دوپپا

ھەممىگە ئايانكى، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ماھىرلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىپ تۇرىدىغان بولۇپ، كىيىم - كېچەكنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى بويىچە ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا- سېتىقنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان. بىز تۆۋەندە قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ كۆزگە چېلىقارلىق، ئۆزگىچە كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكىدىن دوپپا ۋە دوپپىچىلىق بىلەن تەپسىلىي تونۇشۇپ چىقىمىز.

قەشقەر رايونىدا دوپپا كىيىش ئىنتايىن ئومۇملاشقان بولۇپ، جىنس ئايرىمىسى، ياش پەرقى، ھۈنەر - كەسىپ ئايرىمىسى، پەسىل - مۇراسىم ئايرىمىسى قاتارلىقلار بويىچە ئوخشاش بولمىغان شەكىل، رەڭ ۋە نۇسخىدىكى دوپپىلار مەيدانغا چىققان. بۇلاردىن مۇھىملىرى ۋە تىپىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

غۇنچە دوپپا

بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، تېگى ھاۋا رەڭ ياكى كۆك رەڭ تاۋاردىن تىكىلىدۇ. دوپپىنىڭ تالالىرىغا تىكىلگەن گۈللىرى قېنىق يېشىل يىپەك يىپ بىلەن، ئەۋرىشىم يوپۇرماقلىرى سۇسراق يېشىل يىپ بىلەن چېكىلىدۇ. يوپۇرماقلارنىڭ ئەتراپىدىكى گۈلله‌ر قىزىل، كۆك، شاپتۇل چېچىكى قاتارلىق رەڭلەردە بولىدۇ. بۇ خىل دوپپا ئايالارغا

خاس بولۇپ، دوپپىنىڭ جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىپ، گىرۇنكىدىكى گۈللىرى ئۈستىدىكى گۈللىرىدىن ئۈلگە ئېلىپ چېكىلىدۇ.

بادام دوپپا

بادام دوپپا قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئەڭ كۆپ كىيىلىدىغان دوپپا تۈرى بولۇپ، تۈر جەھەتتىن ئاق بادام دوپپا، تور بادام دوپپا، چۆچۈرە بادام دوپپا، قوش بادام دوپپا، مارجانلىق بادام دوپپا، زەر باسقان بادام دوپپا قاتارلىقلار كۆپ ئۇچرايدۇ. ئاق مەشۇت يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن بادام دوپپىنى ئەرلەر، مارجانلىق بادام دوپپا، زەر باسقان بادام دوپپىلارنى قىز - ئاياللار كىيىشىدۇ. رايون ئايرىمىسى جەھەتتىن، قەشقەر بادام دوپپىسى، سەئىدىيە بادام دوپپىسى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بادام دوپپىنىڭ تېگى قارا نېپىز رەختتىن (ئاياللارنىڭكى كۆپىنچە قىزىل دۇخاۋدىن بولىدۇ) ئىشلىنىدىغان بولۇپ، ئۈستىگە ئاق مەشۇتتىن بادامنىڭ سەل كۆپتۈرۈلگەن شەكلى كەشتىلىنىپ، ئاق ۋە قارا رەڭ ماسلاشقان ھالەت گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. بادامنىڭ شەكلى دوپپىنىڭ تۆت تەرىپىگە بىرسىنىڭ قۇيرۇقىغا يەنە بىرسىنىڭ ئۇچ تەرىپى توغرا كەلتۈرۈلۈپ كەشتىلىنىدۇ. قىز - ئاياللارنىڭ دوپپىسىغا بادامنىڭ جىيەك قىسمىنى بويلىتىپ مارجان قادىلىدۇ. دوپپىنىڭ تەگ جىيەك قىسمىغا يېرىم چەمبەر ئۈلاپ كەشتىلىنىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە ھەر خىل نۇسخىدىكى شەكىللەر چىقىرىلىدۇ.

بەزىدە ئەرلەرنىڭ بادام دوپپىسىنىڭ تۆت بۇلۇڭىنىڭ بىرىنىڭ (شىمال تەرەپ بىلەن شەرق تەرەپ تۇتاشقان بۇلۇڭ) جىيەك قىسمىغا پۆپۈك چىقىرىلىدۇ. ئۇ دوپپىنىڭ ئوك - تەتۈر تەرىپىنى كۆرسىتىپ بېرىش رولىغا ئىگە. سەئىدىيە دوپپىسىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ قەشقەر دوپپىسىغا قارىغاندا بىرقەدەر ئېگىزرەك تىكىلىدۇ. بۇ خىل دوپپىنى سەئىدىيە، پوسكام، مەكىت، مارالبېشى ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇرلار كۆپرەك كىيىشىدۇ.

ئەرەنچە چىمەن دوپپا

چىمەن دوپپا ئىسمى - جىسمىغا لايىق تولىمۇ چىرايلىق بېزىلىپ تىكىلىدۇ. بۇ دوپپا دۆگىلەك شەكىلدە بولسىمۇ تۆت تالاسى توق يېشىل يىپەك يىپ بىلەن ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. دوپپىنىڭ تېگى يېشىل يىپ بىلەن تىكىلىپ، گۈل غۇنچىلىرى قوشماق بادامىلار بىلەن بېزىلىدۇ، ئۈستىدىكى گۈللىرى سۇس شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا، گىرۋىكىدىكى گۈللىرى بولسا قېنىق شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. دوپپىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدىكى قوشماق ئاق بادام گۈللىرى ئۇنىڭغا ھۆسن قوشۇپ چۆرىدەپ تىكىلىپ، گۈل ئارىلىقى ئاق يىپەك يىپتا نازۇك قىلىپ يوپۇرماقنىڭ تارام - تارام تومۇرلىرىدەك بېزىلىدۇ. ئۇ ئەرلەرگە خاس بولۇپ، قەشقەر تەۋەسىدىكى ئەرلەر تولىمۇ ياقتۇرۇپ كىيىدۇ.

گۈلشەن چىمەن دوپپا

بۇ دوپپىنىڭ شەكلى گىلەم دوپپىغا ئوخشىسىمۇ، ئەمما گۈللىرىنىڭ تىكىلىش تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلمىسى باشقىچە. بۇ دوپپا گېئومېتىرىيەلىك ئۇسۇلدا ئەمەس، ئادەتتىكى گۈل دوپپىلىرىدەك ئىشلىنىدۇ. دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، گۈللىرى ناھايىتى ئوچۇق رەڭلىك يىپتا تىكىلىدۇ. دوپپىنىڭ تېگى ئاق تولىما رەختتىن بولۇپ، گۈللىرى ئۈچ لىنىيەگە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. تېگىدىكى چوڭ گۈل قېنىق قىزىل رەڭلىك بولۇپ، ئىككى يانىدىكى ئېچىلغان يوپۇرماقلىرى قىزىل ئوچۇق يىپتا چېكىلىدۇ. ئوتتۇرىسىدىكى گۈللىرىنىڭ ھەممىسى ئاق، قوش يوپۇرماقلىرى توق يېشىل، ئىككى تەرىپىدىكى تۆت تالالىق گۈلى قېنىق شاپتۇل چېچىكى، ئوتتۇرىسىدىكى ئاچىماق چېچەك يېشىل، يېنىدىكى يوپۇرماق لىنىيەلىرىنىڭ بىرى قىزىل، يەنە بىرى توق سۆسۈن رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. دوپپىنىڭ يۇقىرىسىغا جايلاشقان ئۇچىنچى لىنىيەدىكى گۈللەر ئوچۇق شاپتۇل چېچىكى رەڭدە، ئىككى يانىدىكى قوش يوپۇرمىقى قېنىق ھاۋا رەڭ ۋە قېنىق يېشىل رەڭلەردە بولىدۇ. بۇ دوپپا ئەرلەر،

بولۇپمۇ ياش يىگىتلەر ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئادەملەرگە خاس بولۇپ، ئۇ ماھىر قەشقەر ئۇسۇلىرىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر.

گۇل قىياق دوپپا

بۇ خىل دوپپا دۇگىلەك شەكىللىك بولۇپ، سۇس ھاۋا رەڭ تەگلىكىكە ھەر خىل رەڭدىكى يىپەك يىپلار بىلەن گۇل چېكىلىدۇ. گۇللەر قىرلىق بەلگىلىرى بىلەن قۇراشتۇرۇلۇپ، دوپپىنىڭ ئۇستىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گۇل قېنىق - سۇس رەڭلىك، ئەتراپىدىكى تۆت گۇل قېنىق ھاۋا رەڭ بىلەن چېكىلىدۇ. گۇللەرنى ئوراپ تۇرىدىغان قېنىق يوپۇرماقلار قېنىق شاپتۇل چېچىكى ھاۋا رەڭ، توق يېشىل رەڭلىك يىپلاردا چېكىلىپ، گۇللەر قارا يىپەك يىپ بىلەن تۆت تەرەپكە ئاجرىتىلىپ بېرىلىدۇ. دوپپىنىڭ جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىدۇ. بۇ دوپپا ماھىر قەشقەر ئۇسۇلىرىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ ئەرلەر كىيىدۇ.

چىمەنگۇل دوپپا

بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، سۇس يېشىل، مايسا رەڭ تەگلىككە ھەر تۈرلۈك گۇللەر چېكىلىدۇ. گۇللەر دانە - دانە شەكىللىك ئوچۇق شاپتۇل چېچىكى ۋە قىزىل رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. گۇللەرنىڭ تۈرۈلۈشى خۇددى كېسىلگەن لىمونغا ئوخشايدۇ. يوپۇرماقلىرى توق يېشىل، سۆسۈن ۋە ئوچۇق كۆك رەڭلىك يىپەك يىپلار بىلەن، گۇللىرى، جىيىكى ئاق، قارا يىپلار بىلەن گويا ھەرىنىڭ چىشىغا ئوخشاش ئاجرىتىلىپ بېزىلىدۇ. دوپپىنىڭ جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىپ، جىيەك ئۇستىگە ئايرىم - ئايرىم گۇل پارچىلىرى چېكىلىدۇ. ئۇ قەشقەر ئۇسۇلىرىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، ئەرلەرگە خاستۇر.

توقۇلما گۇللۇك دوپپا

بۇ خىل دوپپا خۇددى گىلەمگە ئوخشايدۇ. ھەممە يېرىگە چىرايلىق رەڭلىك يىپلار بىلەن گۇل چېكىلىدۇ. دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ،

تالالىرى توق يېشىل يېپتا، ئۈستىدىكى گۈل ئاق، قىزىل، ئوچۇق شاپتۇل چېچىكى رەڭگىدىكى يېپتا بېزىلىدۇ. ئەتراپىدىكى گۈل گۈمبىتىرىيەلىك شەكىلدە ئوچۇق قىزىل، قېنىق يېشىل، قېنىق بېغىر رەڭ يېپلار بىلەن ئەگرى - بۈگرى قىلىپ زىننەتلىنىدۇ. دوپپىنىڭ گىرۇنكىدىكى گۈللىرىنىڭ چۆرىسى ئاق، قىزىل يېپتا ئاجرىتىلىپ، ئىچى ئوچۇق قىزىل رەڭلىك يېپتا، گۈللىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى يەرلەر قىزىل، توق يېشىل يېپەك يېپتا چېكىلىدۇ.

مارجانگۈل دوپپا

بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، تېگى ئاق زەر رەختتىن تىكىلىپ، گۈللىرى يوغان - يوغان، دانە - دانە قىلىپ چېكىلىدۇ. دوپپىنىڭ ئۈستىگە ۋە گىرۇەكلىرىگە چېكىلگەن گۈل سەل سوقمچاق بولۇپ، شاپتۇل چېچىكى، ئاق، قېنىق قىزىل يېپلاردا تىكىلىدۇ، گۈلنىڭ ئەتراپىدىكى يوپۇرماقلار توق يېشىل رەڭدە بولىدۇ. بۇ دوپپىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى پۈتۈن گۈل، يوپۇرماقلارنىڭ ئەتراپى ئاق سەدەپ مارجان بىلەن چۆرىدەپ بىر قاتاردىن چېكىلىدۇ، شۇنىڭدەك گۈل ئۈستىگە ۋە يان تەرىپىگە ئاق يېپەكتىن يوپۇرماق پارچىسى چېكىلىدۇ. بۇ خىل دوپپا ئەرلەر، قىزلار ۋە چوكانلارغا خاس بولۇپ، قەشقەر ئۈستىلىرىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر.

سەدەپ يۈلتۈز گۈللۈك دوپپا

بۇ خىل دوپپا دۈگىلەك شەكىلدە تىكىلىدۇ. كۆك مەخمەل تەگلىكىكە توق سېرىق يېپەك يېپ بىلەن گۈللەر پۈتۈن، يوغان چېكىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستى ئاق سەدەپ مارجان بىلەن بېزىلىدۇ. يۈلتۈز گۈلنىڭ ئەتراپىدىكى ھەربىر بۇلۇڭغا قىزىل مارجان قادىلىدۇ. يۈلتۈزنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدىغان يالغۇز مارجان يېشىل رەڭلىك بولىدۇ. يۈلتۈز گۈلنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى غۇنچە گۈلنىڭ ئوتتۇرىسىغا قىزىل مارجان تىكىلىدۇ. دوپپىنىڭ جىيەكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىپ، جىيەكنىڭ ئۈستىگە ئۆركەش قىلىپ ئاق سەدەپ

مارجان تىكلىدۇ. بۇ خىل دوپپا قەشقەر ئۇستىلىرىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، قىزلارنىڭ يارىشىملىق باش كىيىمىدۇر.

ئانارگۈللۈك مارجان دوپپا

بۇ خىل دوپپا دۇگىلەك شەكىلدە تىكىلىدۇ. تېگى قېنىق زىغىر رەڭ مەخمەلدىن بولىدۇ. گۈللىرىنىڭ تېگى توق سېرىق ئالتۇن رەڭ يېپتا، تۆپىسىدىكى ئانار ۋە ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرى ئوخشاش يېپتا، گۈللىرى ئاق ئۇششاق سەدەپ مارجان بىلەن چېكىلىدۇ. دوپپىنىڭ گىرۋىكىدىكى گۈلىگىمۇ ئانارنىڭ يوغان شەكلى چۈشۈرۈلگەن، ئوتتۇرىسىغا گۈل چېچىكى چېكىلىدۇ.

چەكمە قىزىل دوپپا

بۇ خىل دوپپا دۇگىلەك شەكىلدە تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ تېگىدىكى توق سېرىق زەر رەختكە باشقا دوپپىلارغا گۈل تىكىش قائىدىسىدىن ئالاھىدىرەك قىلىنىپ، يوغان قىزىلگۈللەر چۈشۈرۈلىدۇ. گۈل پىشىشق يېپتا، ئۇنىڭ ئەتراپى ئاق قىزىل يېپتا، چېتىدىكى گۈل قېنىق بېغىر رەڭ يېپتا، تېشىدىكى گۈللىرى قېنىق قىزىل يېپتا چېكىلىدۇ. گۈللەرنىڭ ئارىلىقى ۋە گىرۋىكىدىكى يېشىل يوپۇرماقلار ئاق يىپ بىلەن ئاجرىتىپ دانە - دانە قىلىپ تىكىلىدۇ. دوپپىنىڭ گىرۋىكىگە قىزىلگۈل چېكىلىدۇ. گۈلنىڭ ئىچى ھاۋا رەڭ يېپتا، ئەتراپى ئوچۇق قىزىل ۋە قارا يېپتا چېكىلىدۇ. گويا قۇشنىڭ قاناتلىرىدەك يېپىشىپ تۇرغان يوپۇرماقلىرى ئۇنىڭغا ناھايىتى چىرايلىق تۇس بېرىپ تۇرىدۇ. دوپپىنىڭ يان بۇرجىكىگە توق يېشىل رەڭ يېپتا قارلىغاچ قانىتىدەك ئاچما قىياق گۈل چېكىلىدۇ. جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىدۇ.

ئاق گۈللۈك چىمەن دوپپا

بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، گۈللىرى مۇرەككەپ ئەمەس، دوپپىنىڭ ئۇستىدىن ئاستىغىچە بىر خىل ئاق گۈل چېچەك، غۇنچىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. چوڭ گۈللىرى بېغىر رەڭ، يېنىغا قويۇلغان

غۇنچىلىرى بولسا ئاق، ھاۋا رەڭ بولۇپ، دوپپىنىڭ جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن تىكىلىدۇ.

گۈل يوپۇرماقلىق چىمەن دوپپا

بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، كۈل رەڭ تەگلىك رەختكە يىپ بىلەن سىزىقلار چېكىلىدۇ. دوپپىنىڭ بوشلۇققا چېكىلىدىغان قىسمى يوپۇرماقلار كۆرۈنۈشىگە ماسلاشقان ھالدا تىكىلىپ، چۆرىسى قارا يىپ بىلەن تېگى ئاجرىتىلىدۇ. گۈللەرنىڭ ئارىلىق جىيەكلىرىگە ئاق يىپ بىلەن ئۆركەش چىقىرىلغان يوللار دوپپىغا تېخمۇ ھۆسن قوشىدۇ. ئۆركەشنىڭ ئاق يوللىرى قارا يىپ بىلەن، دوپپىنىڭ جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىدۇ. بۇ خىل دوپپا ئەرلەرنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان.

گۈل دوپپا

بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، كۆك مەخمەلدىن تىكىلىدۇ. ئۈستىگە گۈل چېكىلىدۇ. گىرۇپكىگە ئاق يىپەك يىپ بىلەن سىزىقلار چېكىلىدۇ. گۈلنىڭ يېرىمى قىزىل، ئوتتۇرىسى سېرىق، ئاق يىپەك يىپتا، يان تەرىپىدىكى گۈل شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا، غۇنچىلىرى كۆك، سېرىق يىپلاردا بېزىلىدۇ. جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىدۇ. تۆت تالالىق قىزىل يىپ بىلەن كېسەك بويىچە ئاجرىتىلغان بولۇپ، بۇ ياش يىگىتلەرگە خاستۇر.

بادامگۈل دوپپا

بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، توق سېرىق تەگلىككە بىر پۈتۈن گۈل چېكىلىدۇ. گۈل قېنىق شاپتۇل چېچىكىدە بولۇپ، تېگىدىكى يوپۇرماقلىرىنىڭ بىخلىرى يېشىل، سۆسۈن رەڭلىك، ئىككى تەرەپكە ئېگىلىپ تۇرغان بادامگۈللىرى توق سۆسۈن رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. دوپپىنىڭ گىرۇپكىدىكى گۈلى يېشىل، قېنىق سۆسۈن رەڭلەردە بېزىلىدۇ. جىيىكى قارا رەخت بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىدۇ.

تۆپىسىدىكى گۈلنىڭ ئەتراپى ئۆركەش شەكلىدە ئاق يىپەكتە، چېتى قارا يىپەكتە ئاجرىتىلىدۇ.

گۈل بادام دوپپا

بۇ خىل دوپپىمۇ تۆت تالالىق بولۇپ، قارا رەخت تەگلىك قىلىنىدۇ. تۆت تالالىق ئاق سىرىق يىپتا ئاجرىتىلىپ ئوخشاش ئۆلچەمدە بادام، مونچاق گۈل - چېچەكلەر چېكىلىدۇ. بادام ۋە مونچاق گۈللەر قېنىق شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا، چېچەكلىرىنىڭ بىخلىرى ئاق سىرىق رەڭلىك يىپتا بېزىلىدۇ. دوپپىنىڭ گىرۇنكىدىكى چاقماقلار قىزىل يىپتا چېكىلىپ، تېگى، گىرۇنكىدىكى گۈللىرى سىرىق، ئوتتۇرىسى ۋە يوپۇرماقلىرى، شۇنداقلا ياندىكى مونچاق گۈل قېنىق شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك، كىچىك مونچاقلىرى ئاق سىرىق رەڭلىك يىپتا تىكىلىدۇ. دوپپىنىڭ جىيىكى قارا مەخمەلدە چۆرىدەپ تىكىلىدۇ. بۇ خىل دوپپا بوۋايلار ۋە بالىلارغا خاستۇر.

ئالتۇن زەرگۈل دوپپا

بۇ خىل دوپپا دۇگىلەك شەكلىدە تىكىلىدۇ. ئۇ تولىمۇ چىرايلىق بولۇپ، گويا چوغلۇق گۈلى بىر لوڭقىنى يېرىپ چىقىپ ئېچىلىپ تۇرغانىدەك كۆرۈنىدۇ. گۈلنىڭ بەرگلىرى، يوپۇرماقلىرى زەر يىپتا، غۇنچىلىرى كۆك، ئاق، قىزىل رەڭلىك يىپلاردا چېكىلىدۇ. گۈل زادىسى قىزىل يىپتا، گۈللىرىنىڭ ئەتراپى قىزىل، ھاۋا رەڭ، كۆك يىپەك يىپلاردا بېزىلىدۇ. جىيىكى قارا مەخمەلدە چۆرىدەپ تىكىلىدۇ.

ئانارگۈللۈك مارجان دوپپا

قېنىق كۆل رەڭ مەخمەل تەگلىك قىلىنىدۇ. دوپپىنىڭ ئۈستىگە بىر پۈتۈن ئانارگۈلى ۋە ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرى، ئانارنىڭ دانە - دانە ئۇنچىلىرى مارجانلار بىلەن گۈل كەلتۈرۈلۈپ چېكىلىدۇ. ئانارنىڭ تېگى توق سىرىق يىپتا چېكىلىپ، ئەتراپى ئاق سەدەپ مارجان بىلەن ئالاھىدە بېزىلىدۇ. دوپپىنىڭ جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ

تىكىلىدۇ. بۇ خىل دوپپىنى چوكانلار، قىزلار ئەتىۋارلاپ كىيىدۇ.

ئالتۇن زەرگۈللۈك دوپپا

بۇ خىل دوپپا دۇگىلەك شەكىلدە بولۇپ، تېگىگە توق يېشىل مەخمەلسىمان گۈل چېكىلىدۇ. گۈللەرنىڭ ئەتراپى چېكىت - چېكىت يۇلتۇزلاردەك بېزىلىدۇ. بۇ خىل دوپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ جىيىكى باشقا دوپپىلارنىڭكىدەك ئاق - قارا مەخمەل بولماي، قىزىل رەختتە كەڭ چۆرىدەپ تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەممە گۈللىرى بىر خىل زەر يىپتا چېكىلىدۇ. دوپپا چوڭ ياشتىكى ئەرلەر ۋە ئاياللارغا خاس بولۇپ، بەزىدە چوكانلارمۇ كىيىدۇ. ئۇ قەشقەر ئۇسۇللىرىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر.

نامازشامگۈل دوپپا

بۇ خىل دوپپا يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، تېگى قېنىق شاپتۇل رەڭلىك دۇخاۋدىن تىكىلىدۇ. ئۇستىدىكى گۈللىرى ئېچىلىپ تۇرغان سۇس يېشىل، يەنە بىر تەرىپى قېنىق يېشىل رەڭدە چېكىلىدۇ. ئوتتۇرىسىدىكى ئوتقا ئوخشاش يېنىپ تۇرغان گۈل قىزىل رەڭدە بولىدۇ. يانداقىدىكى غۇنچىسى قېنىق شاپتۇل چېچەكى يىپتا، ئۇنىڭ چۆرىسى شاپتۇل چېچەكى رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. دوپپىنىڭ گىرۋىكىدىكى ئەگرى سىزىق دوپپىنى تەبىئىي ھالدا ئىككى قىسىمغا ئاجرىتىپ تۇرىدۇ. جىيىكى دۇخاۋدا چۆرىدەپ تىكىلىدۇ. ئۇ قەشقەر ئۇسۇللىرىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، ئاياللارغا خاستۇر.

توقۇلما قىزىلگۈل دوپپا

بۇ توت تالالىق بولۇپ، شاپتۇل چېچەكى سىدام تاۋارغا يېپەك يىپ بىلەن، چاقماقلار ئاق چاقماقلارنىڭ ئۇستىگە قىزىل يېپەك بىلەن چېكىلىدۇ. گۈللەرنىڭ بىخلىرى سۇس يېپەكتە، يوپۇرماقلىرىنىڭ بىر تەرىپى قارا رەڭ، ئوڭ تەرىپى قىزىل، يېشىل رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. بۇ خىل دوپپىنى ياش چوكانلار ۋە قىزلار كىيىدۇ.

توقۇلما گۈللۈك دوپپا

بۇ خىل دوپپىنىڭ گۈلى يېشىل رەڭدە چېكىلگەن، ئىككى سىزىق دوپپىنى تۆت تالالىق قىلىپ ئاجرىتىپ تۇرىدۇ. دوپپىنىڭ تېگىدىكى قېنىق يېشىل تاۋارغا ئاق يىپەك بىلەن چاقماقلار سېلىنىپ، دوپپىنىڭ چوققىسىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ گۈل چېكىلىدۇ. ئۇستىگە چېكىلىدىغان تېك بادامگۈلگە ئىككى ياندىن غۇنچە چىقىرىلىدۇ. گۈللىرى سۇس شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك، غۇنچىسىدىن ئايرىلىۋاتقان قىسمى سۇس قىزىل رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. بادام گۈللىرى سۇس ھاۋا رەڭ يىپتا، ئارىلىقىدىن يېرىپ چىققان غۇنچە قىزىل يىپتا بېزىلىدۇ. باداملارنىڭ بىر تەرىپى كۆك، بىر تەرىپى شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا چېكىلىدۇ. جىيىكى مەخمەلدە تىكىلىدۇ.

قىزىلگۈل دوپپا

بۇ دوپپا ئۇچ خىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلى، دوپپا دۇگىلەك شەكىلدە بولۇپ، تېگى ئوچۇق كۆك رەڭلىك دۇخاۋىدىن تىكىلىدۇ. بۇ دوپپىنىڭ باشقا دوپپىلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇنىڭ ئۈستى بوش قالدۇرۇلماي گۈللەر بىلەن بېزىلىدۇ. دوپپىنىڭ بىر يولىنىڭ ئوتتۇرىسى سۇس شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا، چۆرىسى قېنىق قىزىل يىپتا چېكىلىدۇ. يەنە بىر يولى سۇسراق شاپتۇل چېچىكى رەڭدە بولۇپ، چۆرىسى ئوخشاشلا قېنىق قىزىل رەڭ يىپەكتىن ئىبارەت. جىيىكى قارا مەخمەل بىلەن چۆرىدەپ تىكىلىدۇ. ئۇ قەشقەر ئۇستىلىرىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، بالىلار، ياش - ئۆسمۈرلەر ۋە قىزلارغا خاستۇر.

ئىككىنچى خىلى، بۇ خىل دوپپىنىڭ تېگىدىكى قارا رەختكە مودەنگۈلنىڭ شەكىللىرى يوغان - يوغان قىلىپ چېكىلىدۇ. ئۇلار قېنىق شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا، بەرگلىرى قېنىق يېشىل يىپتا، ئىككى يانىدىكى غۇنچىلىرى سۇس، قېنىق سېرىق يىپتا، بەرگلىرى قېنىق يېشىل يىپتا، ئىككى يانىدىكى غۇنچىلىرى بىرى قېنىق سېرىق يىپتا، يەنە بىرى شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يىپتا بېزىلىدۇ. يوپۇرماقلىرى قېنىق

هاۋا رەڭلىك يېپتا گۈلنىڭ ئەتراپىغا تىكىلىدۇ.

ئۈچىنچى خىلى، بۇ خىل دوپپا تۆت تالالىق بولۇپ، تېگى قېنىق كۆك مەخمەلدىن تىكىلىدۇ. دوپپىنىڭ تۆپىسى ۋە گىرۋىكىگە يوغان گۈل چېكىلىپ، ئەتراپىدىكى كىچىك غۇنچىلىرى، يوپۇرماقلىرى ئوچۇق يېشىل يېپتا بېزىلىدۇ. غۇنچىلار قىزىل يېپتا تىكىلىدۇ. يوپۇرماقلارنىڭ ئۈستىگە ئاق يىپەكتە كېپىنەكلەرنىڭ رەسىمى ئىشلىنىدۇ.

چىمەنگۈل دوپپا

بۇ خىل دوپپىمۇ تۆت تالالىق بولۇپ، ئاق زەر رەخت تەگلىك قىلىنىدۇ، گۈللىرى قىزىل ۋە ھاۋا رەڭ يېپلاردا ناھايىتى ئوچۇق، دانە-دانە چېكىلىدۇ. ئىككى تەرىپىدىكى غۇنچىلىرى قېنىق قىزىل، بەرگلىرى ئوچۇق زىنگار رەڭ، يوپۇرماقلىرى يېشىل ۋە سۆسۈن رەڭلىك يېپلاردا بېزىلىدۇ. بۇ خىل دوپپا قىزلارغا خاس بولۇپ، قەشقەر، خوتەن ئۇستىلىرىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر.

مودەنگۈل دوپپا

بۇ خىل دوپپىمۇ تۆت تالالىق بولۇپ، دوپپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يوغان مودەنگۈل ئوچۇق شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يېپتا، ئەتراپىدىكى ئېگىلىپ تۇرغان گۈللەر ئاق يىپەكتە، ئوتتۇرىسى سۇس سۆسۈن ۋە شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك يېپتا چېكىلىدۇ. ئۇستى تەرىپىدىكى گۈل قېنىق قىزىل، يوپۇرماقلىرى ئوچۇق يېشىل، زىنگار رەڭ يىپەكلەردە بېزىلىدۇ. جىيەكى قارا مەخمەلدە چۆرىدەپ تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قىزىل ۋە ئاق يىپەكلەردە گۈل چېكىلىدۇ. بۇ خىل دوپپا ياش قىزلار، چوكانلارغا خاس.

قەشقەر رايونىدا كۆپ كىيىلىدىغان دوپپا تۈرلىرى يۇقىرىقىدەك بولۇپ، بىر جەھەتتىن باشنى ئىسسىق ساقلاش، ئادەمگە گۈزەللىك ئاتا قىلىش رولىنى تولۇق ھازىرلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قىز-ئايالالارنىڭ ئۆز كۆڭلىدىكى ئەر كىشىگە سۈيگۈسىنى كۆڭۈل ئىزھار

قىلىشىدىكى ئەڭ ئېسىل بۇيۇم قاتارىدا قەدىرلىنىپ كەلگەن، شۇنداقلا ئۇلاردا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى، رەڭلەرنى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىنى ئىپادىلەش سەنئىتى چوڭقۇر ئەكس ئەتكەن.

2. ئىچ كىيىملەر

ئىچ كىيىمنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپلا ئەجدادلىرىمىز ئىچ كىيىمگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن.

جىلتكە. جىلىتكە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئاتلىشى بولۇپ، شەكلى ھەر خىل بولىدۇ. ئادەتتە كۆڭلەكنىڭ ئۈستىگە، چاپاننىڭ ئىچىگە كىيىلىدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكى جىلىتكە بولسۇن، كەچ كۈز، ئەتىياز پەسىللىرىدە كىيىلىدۇ. «دۇۋان» دا «ئارتىغ» ئايالچە جىلىتكە، «ئىچمەك» ئەرەنچە تېرە جىلىتكە دەپ تەبىر بېرىلگەن، بىراق شەكلى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلمىگەن.

باغىرداق — لىپتىك. قەدىمدە ئاياللارنىڭ باغىرداق تاقايدىغانلىقى، مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى باغىرداق مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت كىيىم - كېچەك تارىخىدىلا ئەمەس، كىيىم - كېچەك غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرماقتا. بىز بۇنىڭدىن بۇ مەدەنىيەتنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىگە قوشقان مۇھىم بىر تۆھپىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئۈم ئىشتان — تامبال. تامبال ئاساسەن پاختا رەخت، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق رەختلەردىن تىكىلىدۇ. ئەرلەر ئاساسەن پاختا رەختتە تىكىلگەننى، ئاياللار پاختا ۋە تاۋار - دۇردۇندا تىكىلگەن تامباللارنى كىيەتتى.

كۆڭلەك. كۆڭلەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچ كىيىمنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ياز كۈنلىرى ئاساسەن كۆڭلەك كىيىلىدۇ. شەكلى ئون نەچچە خىل بولىدۇ. بەزى كۆڭلەكلەرنىڭ ياقىسى ياكى بېلىگە لېنتا شەكىللىك بوغقۇچ

چېگىلىدۇ. بۇ «بوغماق» (كۆكلەك بوغقۇچى) دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تاشقى كىيىملەر

ئۇيغۇرلاردا تاشقى كىيىم «چاپان، ئىشتان» دەپ ئاتىلىدۇ. چاپان تاشقى كىيىمنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، شەكلىگە قاراپ يەنە خاس نامىدا ئاتىلىدۇ. قەدىمدە قىشلىق ۋە يازلىق ھەر خىل ئاساسلىق كىيىملەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

ئىچۆك. بۇلغۇن، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا. ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردە بۇلغۇن، سۆسەر، قاما قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن ئەلا سۈپەتلىك ئېسىل جۇۋىلارنى تىكىپ كىيگەن. بۇ ھازىرمۇ بىزنىڭ مۇھىم قىشلىق كىيىملىرىمىزدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قۇراق ــ جۇۋا. ھەر خىل ھايۋان تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلىنىپ تىكىلىدىغان جۇۋا. بۇ ئاساسەن بۇلغۇن، تىيىن تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلىنىپ تىكىلىدۇ. جۇۋا تىكىش ئۇچۇن تەييارلانغان تېرە «ئەمشەن» دېيىلىدۇ.

قارس يۇڭ چەكمەن چاپان. تۆگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن رەختتە تىكىلگەن كىيىم. ئۇ بۇرۇن ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتى بولۇپ، يۇڭ ياكى پاختىدىن توقۇلغان چەكمەندىن تىكىلىدۇ.

قاپتان ــ تون. تونىنىڭ قەدىمكى شەكلىنىڭ قانداقلىقى نامەلۇم. تونىنىڭ ياقا ۋە پېشىنىڭ شەكلىگە قارىغاندا ئۇنىڭ ئەسلىي شەكلىنى يەكتەككە ئوخشاش دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بەلباغ ئورنىدا تۆت بۇرجىكىگە گۇل ئىشلەنگەن ياغلىق چېگىلىدۇ. بۇنداق كەشتىلەش «چەكنەدى» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، قىز چەكسە چەكنەدى، قىز كەشتە كەشتىلىدى، قىز زەر يىپ بىلەن يىپەك رەخت ئۇستىگە كەشتە تىكتى. يەنە بەزى تونلارغا چۇچا تۇتۇلىدۇ، بۇ «ساچۇ» دېيىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز بۇلاردىن باشقا يەنە ئىككى بىقىنىدىن ئىزما

بېكىتىپ، توپچىلاپ قويىدىغان تونلارنىمۇ كىيگەن. بۇنداق ئىزمىلاش «چىرغۇي» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇرۇن مەيلى ئەرەنچە ياكى ئايالچە بولسۇن ئەجدادلىرىمىز قاما، كەمچەت، سۆسەر، قۇندۇز، بۆلغۇن تېرىلىرىدىن تىكىلگەن ھەر خىل قىشلىق كىيىملەرنى كىيگەن. بۇنداق تېرىلەردىن تىكىلگەن كىيىملەر ھېلىھەم ئالىي تاۋارلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

ئۇتران ــ ئىشتان. پاختا رەخت، قوي تېرىسى قاتارلىق مەھسۇلاتلاردىن تىكىلىدۇ. ئىشلەتكەن خام ئەشياسىغا قاراپ بىرنەچچە خىلغا ئايرىلىدۇ، ئىشتانمۇ ئەرەنچە، ئايالچە بولىدۇ. ئەرەنچە ئىشتان ئايالچە ئىشتاندىن سەل كالتىراق، پۇشقىقى تارراق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئوشۇق ئۇستىگە تەڭلىشىدۇ. ئايالچە ئىشتاننىڭ پۇشقىقى كەڭرەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئوشۇق بىلەن تەڭلىشىدۇ. شەكلى ھەر خىل بولىدۇ.

ئۆتۈك ــ دەزمال. ئەندۇزا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تۆمۈر، كىيىمنىڭ چەكلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئۈنى قىزىتىپ ياقىدۇ. مەسىلەن، ئول تونۇغ ئۈتىدى. ئۇ تونىنى دەزمالىلىدى، ئۇ تونىنىڭ پۈرلەشكەن جايلىرىنى تۆمۈر پارچىسى بىلەن دەزمالىلاپ تۈزلىدى. بۇ نەپىس تىكتۇرۇپ كىيىش بىلەنلا قالماي، كىيىم - كېچەكلەرنى تېخىمۇ يارىشىملىق ۋە چىرايلىق ئىسكەتكە كىرگۈزۈش، كىيىملەرنىڭ پۈرلەشكەن جايلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئەندۇزا شەكلىلىك دەزمالنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى ساھەسىدە پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر ئىلغارلىقى.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ بەزى خاس كىيىم - كېچەكلەر بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلگەن. چۈنكى كىيىم - كېچەك يالغۇز بىر مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، يەنە شۇ چاغلاردا ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ، يۇقىرى - تۆۋەن مەرتىۋىدىكىلەرنىڭ، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئورۇندىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس كىيىم - كېچەكلىرى بولغان. مەسىلەن:

چەكسەك. يۇك رەختتىن تىكىلگەن يانچۇقسىز تون. بۇنى قۇللار كىيىدۇ.

ياپتاچ ــ كېپىنەك تون. پادىچىلار قار ـ يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېپىنىۋالىدىغان يەڭسىز تون.

كەدۈك ــ باش كىيىم. يۇڭدىن توقۇلۇپ دوبۇلغىنىك ئىچىگە كىيىدىغان بىر خىل باش كىيىم. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دۇبۇلغىغا ئوخشايدۇ.

كەرۋت ــ كىيىت. كۆپىنچە تويدا ئىشلىتىدىغان كىيىم ـ كېچەك، يەنى كۈيۈ ئوغۇلنىڭ ۋە كېلىنىنىڭ يېقىنلىرىغا سوۋغا قىلىپ كىيدۈرىدىغان كىيىم ـ كېچەك.

4. ئاياغ كىيىملەر

ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونى مۆتىدىل بەلباغنىڭ قۇرغاق ھاۋا ئىقلىم رايونىغا مەنسۇپ بولۇپ، تۆت پەسىلنىڭ ئايرىلىشى روشەن. شۇڭا، بۇ رايونىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار بۇ خىل مۇھىتقا ماس ھالدا، تۆت پەسىلدە كىيگىلى بولىدىغان ھەر خىل مىللىي كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئىجاد قىلغان.

ھايۋان تېرىلىرىدىن ئاياغ كىيىم ئىشلەش ناھايىتى يۇقىرى تېخنىكا تەلەپ قىلىدۇ. ئاياغ كىيىم خېلى بۇرۇنلا پۈتنى ئاسراش ئېھتىياجىدىن ھالقىپ، كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك، نەپىسلىك ئۆلچىمى، جىنسىي ۋە پەسىل جەھەتتىكى ئۇيغۇنلۇقى قاتارلىق جەھەتلەرگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. ئۇيغۇرلار پەسىللەرگە ماسلاشتۇرۇپ، ئەر ـ ئاياللارغا خاس، بەدەن قىياپىتىگە ماس كېلىشتەك ئالاھىدە زۆرۈرىيەت بىلەن يۇك ۋە تېرىنى ماتېرىيال قىلىپ ئاياغ كىيىمنى ئىشلەپچىققان. ئۆتۈكنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ بولغان. مەسىلەن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا ياز پەسلىدىمۇ ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك كىيىدىغان كىشىلەر ھازىرمۇ بار.

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئەڭ كېچىككەندىمۇ بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن ئۆتۈكنى ئىختىرا قىلغان، بۇ

ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردىمۇ تەكرار ئىسپاتلاندى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئاياغ كىيىمى ئۆتۈك، چورۇق، كەش بولۇپ، ئۆتۈك كىيىش ئادىتى ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇ دەۋرلەردە ئايالچە ئۆتۈك «بۆكۈم» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئۆتۈكى ئەرلەرنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ نەپىس، چېكىلگەن گۈللىرى تېخىمۇ كۆركەم ئىشلەنگەن. ئۆتۈكلەر ئىنتايىن سىپتا، نەپىس ئىشلىنىپلا قالماي، كەشتە قىلىنغان شەكىللىرى، يەنى ئۆتۈكنىڭ تۇمشۇقى ۋە پاشنىلىرىغا زىننەت ئۈچۈن ھەر خىل تەڭگىلەر قادالغان. بۇ «تىزىلدۇرۇك» دەپ ئاتالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ كىيىمى روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن قىشلىق ۋە يازلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇخىل ئاياغ كىيىملىرى ئىچىدە ئۆتۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر كەسىپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. ئادەتتە، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن. ئەمما، موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى، يېزا - قىشلاقلارغىچە ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۇتنى ئىسسىق ۋە نەمدىن خالىي، قۇرۇق تۇتۇشنى ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئامىلى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئەر - ئاياللار دېگۈدەك ئۆيدىن تالاغا چىقىپلا تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە - كالاچ، كېپىش كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى ماسلاشقان، يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيگە گىلەم، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ، ئۇستىگە مېھمان كۆرپىسى سېلىپ قويىدۇ. ئۆيگە كىرگەن ھەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۇستىگە باشلايدۇ. ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا بارسا كالاچ

(كېپىش) نى سېلىۋېتىپ، پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز - كېچەكلىرى بۇلغانمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك ياكى مەسىنى ئاسراش رولىنى ئويناپدۇ. ئادەتتە ياشلار مەسە - كالاچ كىيمەيدۇ. بۇنداق ئىسكىلاچ مەسىنى ياشانغان مويىسپىتلەر قىش - ياز دېگۈدەك پۇتىدىن ئاجراتمايدۇ. ھەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۇتىغا پايتىما ئورايدۇ. بۇ خىل پايتىما پۇتنى نەملىكتىن ساقلاپ، پۇت تەرلەشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ. بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە پۇختا ئىشلەنگەن بولۇپ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ. قونچى ئۇزۇن بولۇپ، تىزغا چىقىدۇ. رەڭگى قارا ياكى قىزغۇچ بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ پاشنىسى ئېگىز (3 — 4 سانتىمېتىر)، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشنا (1 — 2 سانتىمېتىر) بولىدۇ. تۇمشۇقى بۆرەكچە ئارا پاشنىلىق ئۆتۈك خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قۇش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كاۋكازچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر مۇزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمىنى چاپلىغاندا، قېيىن مىخ قاقىدۇ ياكى مومىلانغان پىششىق يىپ بىلەن قوش بېخى قىلىپ تىكىدۇ. بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ - غاچ (غاچىلداق) قويىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۆتۈك ۋە پايپاق، پېتەككە ئالاقىدار ئاتالغۇلاردىن ئوڭ خۇرۇم ئۆتۈك، تەتۇر خۇرۇم ئۆتۈك، چورۇق، تېرە پايپاق، يۇڭ پايپاق، كىگىز پايپاق، سەندەل، لىپەك، پېتەك، تىزلىق قاتارلىقلار بار.

يېشىم — ساپما. سوغۇق ئۆتمەسلىك ئۈچۈن ئايىغ كىيىم ئۈستىگە تىزغىچە كىيىۋالىدىغان ئۆتۈككە ئوخشاش نەرسە.

ئىزلىك — چورۇق. ھايۋان تېرىسىدىن قىلىندۇ. چورۇق ئەيلەنگەن تېرىدە ھازىرلىنىدۇ. چورۇقمۇ قىشلىق، يازلىق ئىككى خىل كېلىدۇ. قىشلىق چورۇق ئۇزۇن قونچلۇق كىگىز پايپاق ئۈستىگە تارتىلىدۇ. مەسىلەن، چارۇقلادى، چورۇق كىيدى. ئايىغ ياكى چورۇق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان تېرە «پۇچقاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

باشماق ــ كەش. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئاياغ كىيىمى بولۇپ، كۆندىن تىكىلىدۇ. كەش يازلىق ئاياغ سۈپىتىدە كىيىلىشتىن تاشقىرى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن يوللۇق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان سوغۇق يەلدىن كېلىپ چىقىدىغان پۇت ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەجدادلىرىمىز يەنە «كۆركە» دېگەن ياغاچ كەشنىمۇ كىيگەن.

5. قوشۇمچە كىيىملەر

ئاساسلىق كىيىملەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرالمىسىمۇ، مەدەنىيلىك دەرىجىسى جەھەتتە ئاساسلىق كىيىملەردىن يۇقىرى تۇرىدۇ. قوشۇمچە كىيىملەر ئاساسلىق كىيىملەردىن خېلى كېيىن بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، تۇرى ناھايىتى كۆپ. قوشۇمچە كىيىملەرنىڭ كۆپ خىل بولۇشىمۇ، شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۇلانۇ ــ بۇرۇن ئېرتىدىغان يىپەك قول ياغلىق، قويۇندا ساقلىنىدۇ.

يالما ــ يېپىنچا، يامغۇرلۇق. پارسلار بۇنى تۇركىلەردىن قوبۇل قىلىپ «يەلمە» دەپ ئاتىغان، ئەرەبلەر پارسلاردىن قوبۇل قىلىپ «يەلمۇق» دەپ قوللانغان.

يېقۇ ــ يامغۇرلۇق، كەزۈك ــ يامغۇرلۇق. بۇ يامغۇرلۇقلار ئېھتىياجغا ئاساسەن، سۇغۇر تېرىسىدىن ياكى ھەر خىل گۈللۈك رەختلەردىن تەييارلىنىدۇ.

كەمەك ــ بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت. بۇنىڭدىن يېپىنچا قىلىنىدۇ. قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ.

دەدەك ــ كېلىننىڭ يات كىشىلەرگە كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن بېشىغا ئارتىدىغان پۈركەنجىسى.

«بورونچوق» ــ پۈركەنجە؛ «تەرىنچەك» ــ پەرەنجە؛ «ئەلىكلىك» ــ پەلەي، قولقاپ؛ «سۈۋلۇق» ــ قولياغلىق؛ «ئەتەكلىك» ــ پەشتامبال.

ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرى بويىچە ئۆزىگە مۇناسىپ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائىتى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقى، كۆن - خۇرۇمچىلىقى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ ئىككىي خىل مەھسۇلات ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ جۇملىدىن، ئەتراپتىكى باشقا مىللەت خەلقنىڭ كىيىم - كېچەك مەنبەسىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان[1].

پوتا باغلاش

ئۇيغۇر ئەرلىرى بېلىگە پوتا (ئادەتتە «بەلباغ»مۇ دەيدۇ، بۇنداق بەلباغلاردىن تاۋار، دۇردۇن، دۇخاۋا، كۇلا، چىگە، كۆن، تېرە بەلباغ قاتارلىقلار بار) باغلاشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەرلەرگە خاس مەردانىلىك ۋە چەبدەسلىكنىڭ نىشانى دەپ بىلىدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا ئەرلەرنىڭ پوتىسى ھەر خىل رەڭدىكى يىپ ياكى يىپەك رەختىلەردىن ئىشلىنىدۇ. ئۇزۇن - قىسقىلىقى بىردەك بولمايدۇ. تەخمىنەن ئۇزۇنلۇقى 2 مېتىردىن كۆپرەك، كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ياش يىگىتلەر كۆپرەك قىزىل، يېشىل ياكى گۈللۈك، ياشانغانلار قارا رەڭلىك رەختىلەردىن پوتا باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ. پوتا باغلاش ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاشقى كىيىم ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا پەيدا بولغان. بىزگە مەلۇمكى، ئەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىمى ئاساسەن ئۇزۇن بولۇپ، تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك كۆڭلەك ياكى تون بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇگمە ياكى ئىزمە قادىمايدۇ. شۇڭا، بۇ كىيىمنى كىيگەندە بەلدىن پوتا بىلەن باغلۇۋېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ خىل تون ياكى تونچە كۆڭلەكنىڭ يانچۇقى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پوتا يەنە يانچۇق

---

[1] تۇرنىسا روزى: «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى كىيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەت مەدەنىيىتىگە نەزەر، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2007 - يىللىق 1 - سان، 77 - بەت.

رولىنمۇ ئويناىدۇ. ئۇيغۇر ئەرلىرى دائىم بېلىدىكى پوتىسىغا نان ياكى باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى تۇگۇۋالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار بەلنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. بەلگە سوغۇق تېگىپ قېلىشتىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىدۇ. پوتا باغلاش بەلنى ئاسراشنىڭ ياخشى چارىسى بولۇپ، ئۇ بەلگە سوغۇق تېگىش ۋە بەدەنگە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلايدۇ. قورساق سېلىپ كېلەڭسىز سەمرىپ كېتىشىنىڭمۇ ئالدىنى ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، يالغۇز ئۇزۇن كۆڭلەك ياكى تون كىيگەن كىشىلەرلا پوتا باغلاپ قالماستىن، كالتە چاپان ياكى خالتا كۆڭلەك كىيىدىغان ياشلارمۇ پوتا باغلايدۇ. ئومۇمەن، پوتا باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى ۋە ئېستېتىك تەلىپى بىلەن زىچ باغلانغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپلىرىدە مەخسۇس «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ.

ئۇيغۇرلادىكى «پوتا» ئويۇنى ئادەمنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان بىر خىل ئويۇن بولۇپ، بۇ ئويۇن قىز - يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشقا شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. بۇ ئارقىلىق ئەرلەر بېلىگە پوتىنى مەھكەم باغلاپ بىر - بىرى بىلەن چېلىشىپ، ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى ھەمدە تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە بولغان قىزغىنلىقىنى نامايان قىلغان. مەشرەپلەردە بولسا ئارتىسلار بېلىگە قىزىل، قارا ۋە ھەر خىل پۈپۈكلىك پوتا باغلاپ خەلق ئارىسىدىكى ئاشۇ روھنى سەنئەت شەكلىدە ئىپادىلىگەن.

ئۇيغۇرلار توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، ھېيت - بايراملاردا بېلىنى مەھكەم باغلايتتى. ئاتا - بوۋىلىرىمىز بېلىگە باغلايدىغان پوتا يىپەك، قوي يۈڭى ياكى پاختا يىپتا توقۇلاتتى. ئۇزۇنلۇقى 3 مېتىردىن تۆۋەن بولمايتتى، يەنى سېمىز كىشىلەر بېلىگە ئىككى، ئورۇق كىشىنىڭ بېلىگە ئۈچ ئوراشقا يېتەتتى. بۇرۇنقى زامانىدا خۇرۇمدا ياكى شايىدا ئالتۇن، مەرۋايىت قاتارلىق ئالىي دەرىجىلىك بۇيۇملارنى قوشۇپ خانلارغا «بىغلاق — بەلباغ»، يەنى «پوتا» ياسىلاتتى. باشقا كىشىلەرگە

مەرتىۋىسىگە ئاساسەن «پوتا» ياسىلاتتى. ياشتا چوڭراق كىشىلەر قارا، كۆك، كۈل رەڭ قاتارلىق سۈس رەختلەردە «پوتا» باغلايتتى. يېشى كىچىكلىرى بولسا قىزىل، يېشىل قاتارلىق گۈللۈك رەختلەردىن «پوتا» باغلايتتى[1].

چۈمبەل تارتىش

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى باش ياغلىقى بىلەن يۈزىنى ئوراش ئادىتى ئالدى بىلەن زېمىن تەبىئىيتى، مىللەت تەبىئىيتى ۋە ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مەلۇم شەكىللىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان.

ئېتنىك جەھەتتىن قارىغاندا، يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى باش-كۆزىنى ياغلىق بىلەن ئورىۋېلىش قۇرغاق، قۇم - بورانلىق تەبىئەت، جۇملىدىن ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەرەب يېرىم ئارىلى قۇم - بورانلىق قۇرغاق رايون بولۇپ، كۈن نۇرى كۈچلۈك، شۇڭا ئەرەب ئاياللىرىمۇ يۈز-كۆزىنى ئاسراش ۋە قۇم - بوراندىن ئۆزىنى ساقلاش مەقسىتىدە يۈزىنى رومال بىلەن ئورىۋېلىشقا ئادەتلەنگەن. كېيىنچە، بۇ ھال ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە سىڭىپ كەتكەن. ئىسلام دىنىدا «ئاياللار نا تونۇش ئەر كىشىگە يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك»، «ئاياللار يۈزىنى ئوچۇق قويۇپ تالا - تۈزگە چىقسا نامەھرەم بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش شەرىئەت پەتىۋالىرى بەلگىلەنگەن. ئۆتمۈشتە قازاكالانلار يۈزىنى ياپماي يۈرگەن ئايالنى ئوچراتسا، تۈتۈۋېلىپ دەررە بىلەن ئۇرغان ياكى سازايى قىلغان. مۇشۇنداق دىنىي ۋاستىلەر بىلەن ئاياللارنى چۈمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىغان.

چۈمبەل قارا قىل يىپتا توقۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتر، كەڭلىكى 25 — 30 سانتىمېتر ئەتراپىدا تۆت چاسا بولۇپ، باش

---

[1] ئوبۇلقاسىم رەھمان: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىگە بىغلاق ياكى پوتا باغلىشى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 2003- يىلى 3 - سان، 100 - ، 101 - بەتلەر.

تەرىپىدە باشقا ئېلىپ قويىدىغان ئىلغۇچ يىپى بولىدۇ. ئۇنى كۆپرەك «ئاقپىجا» دەپ ئاتىلىدىغان بەدەننىڭ ھەممە يېرىنى ئوراپ تۇرىدىغان پەردىجە كىيىدىغان، ياشقا چوڭراق مۆتىۋەر ئاياللار يۈزىگە ياپىدۇ. ئاقپىجىسى يوق ئاياللار يۈزىگە چۈمبەل تارتمايدۇ. چۈمبەل ئورنىغا ئاق داكا رومال ياكى تور رومالنى بېشىغا سېلىپ، شۇ رومالنىڭ بىر تەرىپى بىلەن يۈزىنى ياپىدۇ. چۈمبەل ياكى رومال ئومۇمەن نېپىز توقۇلغاچقا، كۆرۈشكە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئەر - ئاياللارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى يۈزىگە چۈمبەل تارتىشتىن ئىبارەت بۇ ئادەت تەدرىجىي يوقالدى ۋە يوقالماقتا.

6. قەدىمكى كىيىم - كېچەكلىرى

كىيىنىش ئادىتى ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئۆزىنى بېزەشتىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم ئېتنىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخىي ۋارىسچانلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ. قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىيىنىش ئادەتلىرى ھازىرقىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ. ئالايلۇق، سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە سەنئەت كىيىملىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پەرقلىق بولۇپ، قەشقەر ئاياللىرى ئەشمە چاچ، يان ماڭلاي، چېكە ماڭلاي چاچ قويغان، بېشىغا ئالتۇن نەقىشلىك قىسقا گۈللۈك تاج، گۈللۈك جىغا قادىغان، قولىغا ئۈزۈك، بىلەزۈك سېلىپ، بوينىغا مارجان، زۇننار ئاسقان، گۈللۈك ئۈزۈن كۆڭلەك ئۈستىگە ئالدى پەش ۋە ياقىلىرىغا كالۋۇتۇن يىپ بىلەن نەقىش ئويۇلغان كەمزۇل - جىلىتكە كىيگەن، پۇتىغا گۈل پۇچقاقلىق تامبال ۋە قوش تۇمشۇقلۇق قىزىل ئۆتۈك كىيگەن. ئەرلەر بولسا تون، پەشمەت، يەكتەك، ئالدى پەشلىرى ۋە ياقا - يەڭلىرىگە گۈل

نەقشلەنگەن كۆڭلەك، گۈل پۈچقاقلىق تامبال، قىزىل ئۆتۈك، گۈللۈك دوپپا كىيگەن، ساقال - بۇرۇت قويغان، بەللىرىگە پوتا - بەلباغ ۋە نەقشلىك كەمەر باغلىغان، يېنىغا خەنجەر ئاسقان.

ئۇزۇن چەكلىك تون. قىزىل تاۋاردىن تىكىلگەن. ياقىسى ۋە يەڭلىرىنىڭ ئۈچىغا ھەر خىل مەشۇت يىپ بىلەن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان گۈللەر ۋە كانۋايلار ئىشلىتىلگەن. ئىچى ئەستەرلىك بولۇپ، ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرى كىيىشكە ماس كېلىدۇ. تەخمىنەن بىر ئەسىرگە يېقىن تارىخقا ئىگە.

بەقەسەم تون. قىزىل، سىرىق يوللۇق قىلىپ توقۇلغان يوللۇق بەقەسەمدىن داكا بىلەن ئەستەرلىنىپ، شىرىق قىلىپ قولدا تىكىلگەن بولۇپ، قېتىغا قەغەزدەك قېلىنلىقتا بىلىنگۈسىز دەرىجىدە پاختا ئېلىنىپ، 1 سانتىمېتىر كەڭلىكتە شىرىق قىلىپ تىكىلگەن. چاپانىنىڭ بېلى تار، ئېتىكى كەڭ، يېڭى بولسا تار ۋە ئۇزۇن، چاپانىنىڭ بويى 1.20 مېتىر ئەتراپىدا، بەل 1.34 مېتىرچە، ئېتەكنىڭ كەڭلىكى 2 مېتىردىن ئارتۇق، يەڭ 85 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئۇنىڭغا تونچە ياقا سېلىنغان بولۇپ، ئوڭ تەرىپى قىسقا، كۆكرەككە كېلىدۇ، سول پەش ئۇزۇن، قولتۇققا يېتىدۇ. قولتۇق ئاستى ۋە يېقىن تەرەپكە بوغقۇچ بېكىتىلگەن.

پەرىجە. بۇ كىيىمنىڭ ئاساسەن چوڭ ياشتىكى ئۇيغۇر ئاياللىرى كىيىدۇ. بۇ پەرىجە قارا تاۋاردىن تىكىلىدۇ. پېشىدىن تارتىپ تاكى ياقىسىغىچە ۋە يەڭ ئۈچىغا، شۇنداقلا ئاستىنقى قىسمىغا كۆكۈشرەك رەختتىن جىيەك تۇتۇلغان. ئوڭ ۋە سول كۆكرەك ئۈستىگە يەتتە رەت 20 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا قوۋۇرغا شەكىللىك جىيەك تۇتۇلغان. تەخمىنەن يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

كەشتىلىك چاپان. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىمى. قىسقا ئەستەرلىك ھەم پاختىلىق قىلىپ تىكىلگەن. چاپانىنىڭ سىرتقى يۈزىنىڭ ھەممە يېرىگە رەڭلىك مەشۇت ۋە يىپەك تالادىن ھەر خىل گۈللەرنى چىقىرىپ كەشتىلىك قىلىپ تىكىپ چىققان.

يەكـتەك ۋە بەقەسـەم تـون. ئۇيغـۇر ئەرلىرىنىـڭ ئەنئەنـۋى كىيىمـى. يەكـتەك ئاساسـەن ئـاق پاختـا رەخـت يـاكى خەسـىدىن ئـۇزۇن قىلىـپ تىكىلىدۇ. ئاساسـەن چـوڭ ياشـتىكىلەر يـاز پەسـلىدە كىيىـدۇ. بەقەسـەم تون ئاساسەن يوللۇق بەقەسەمدىن تىكىلىدۇ. شەكلى ئاساسەن يەكـتەك بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بۇنى چوڭ ياشتىكىلەر كىيىـدۇ، بېلىنـى بەلباغ بىلەن باغلايدۇ.

ئالتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەككە ئائىت ھۈنەرۋەنچىلىكى

نان

نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەكلىكلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئاساسلىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكىنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا نانسىز زادىلا ئايرىلالمايدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نانىنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيدى. تۆۋەندە نانىنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

1. ئۆي نېنى. ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، ئىسسىق يۆگەپ قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن 1 جىڭ ئېغىرلىقتا زۇۋۇلا ئۇزۇپ قۇرۇق ئۇنلاپ تاۋلاپ قېلىن راسلىنىدۇ. ئوتتۇرىغا چەككۈچ چېكىپ، ئۈستىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ. بۇ خىل ئۆي نېنىغا ياغ چەيلىسمۇ ياكى جىگىردەك، سىيادان ئارىلاشتۇرسمۇ بولىدۇ. تونۇر ئادەتتىكىدەك قىزىتىلىدۇ. تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. نانىنىڭ ئارقىسىنى تۇز سۈيى بىلەن سۈلاپ، يەڭلىك بىلەن يېقىپ تونۇرنى توشقۇزغاندىن كېيىن، نانىنىڭ يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى دۆملىنىدۇ. ئەگەر ئوت بوش بولسا داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ. نان قېلىن بولغىنى ئۈچۈن تونۇردا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ، سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇنداق يېقىلغان ئۆي نېنىنى ئۇزاق ساقلاشقا بولىدۇ.

2. بازار نېنى. «ئاق نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نان مۇنداق

يېقىلىدۇ: خېمىرى بوشراق يۇغۇرۇلۇپ، ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ. خېمىر تىنغانىدىن كېيىن زۇۋۇلا قىلىنىدۇ. نان ئۈتتۇرلۇق ئېچىلىپ تونۇرغا ئۈتتۇرلۇق يېقىپ قايسىسى پىشسا شۇ قومۇرۇۋېلىنىدۇ. بۇ نانىڭ ئوتتۇرىسى نېپىز، گىرۋىكى توم بولىدۇ. يۇزىگە چەككۈچ چېكىلىدۇ. نانىنى ئېچىپ بولغاندىن كېيىن تونۇرغا يېقىش ئالدىدا، يۇزىگە چانالغان باش پىياز ۋە كۈنجۈت سۈرۈلىدۇ. نان تونۇرغا گەزنە بىلەن يېقىلىدۇ.

بۇ خىل نانىنى يېگۈچىلەر ئۈتتۇرلۇق ئەكىرىپ يەيدۇ، ئۇزۇن ساقلاشقا بولمايدۇ. بۇ نانىنى ئىسسىق ۋاقتىدا يېسە ناھايىتى مەززىلىك، تەملىك بولىدۇ.

3. گىرده. ئۇيغۇرلار ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى. ئۇزاق سەپەرگە چىققۇچىلار بۇ نانىدىن ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ نانىڭ يېقىلىشى مۇنداق: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىرغا ئۇزۇنراق ئىشلەپ يۆگەپ قويۇلىدۇ. خېمىر كۆپكەندىن كېيىن، زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ تاۋلىنىدۇ. نانىڭ گىرۋىكى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىنى ئويمان قىلىپ ياساپ، پەشخۇنغا ئوخدىسغا تىزىپ، يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ، كۈنجۈت سېپىپ، ئىككى نانىنىڭ يۈزىنى بىر قىلىپ جۈپلەپ، داستىخان بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ئوتىنى كۆمۈپ، داپخۇننى ئېتىپ تونۇرغا تۆز سېپىپ، تونۇرنىڭ ھاۋاسى پەس تەڭشىلىدۇ. نانىنى يېقىپ بولۇپ، يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى يېپىپ، يېرىم سائەتچە خۇيلىنىدۇ. نان قولغا چاپلاشمىسا، خۇي يېگەن بولىدۇ. خۇي يەتكەندە تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ نان يۇزىگە يەنە سۇ چېچىپ داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى يەرلىرىدە جىگدىنى سۇغا چىلاپ، شەربەت چىقىرىپ گىرده يۇزىگە سۈركەيدۇ، بۇ خىل نان «شەربەت نان» دەپ ئاتىلىدۇ.

4. گۆشگىرده. بۇ خىل گىرده ئۇيغۇر خەلقى سۆيۈپ يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى. گۆشگىرده مۇنداق يېقىلىدۇ: بۇنىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ. لېكىن خېمىرى چىڭ ھەم تۇزلۇقراق يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ياخشى ئىشلىنىدۇ. زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ بىرئاز تىندۇرۇلىدۇ، ئاندىن جىلىت

ئېچىلىدۇ. قوي ياكى كالىنىڭ لوق گۆشى نېپىز، قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ قوشۇلىدۇ، ئاندىن توغرالغان باش پىياز، قارىمۇچ، تۇز ئارىلاشتۇرۇلىدۇ يەنە قۇيرۇق ياغىدىن ئازراق تۇغراپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. جىلىتقا قىيما سېلىپ بولاق مانتا تۇگكەنىدەك تۇگۇپ، ئۇستىگە سۇ ئۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرنىڭ چوغلىرىنى تونۇرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يىغىپ داپخۇننى ئېتىپ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۈيى ئۇرۇپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن يېقىلىدۇ. يېقىلىپ بولغان ناننىڭ يۇزىگە يەنە سۇ ئۇرۇلۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى ھەم يېپىلىدۇ. گىردە خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزى ۋە داپخۇن ئېچىۋېتىلىپ، ئوتنى يەلپۇپ يېلىنجىتىدۇ. گىردىنىڭ يۇزى قولغا چاپلاشمايدىغان دەرىجىدە قېتىشقاندا خۇي يېگەن بولىدۇ ۋە تونۇردىن قومۇرۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ.

5. گۆشنى. گۆشنى ئۇششاق توغراپ، ئۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان باش پىياز، سوققان زىرە، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ئازراق تىندۇرغاندىن كېيىن، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ، زۇۋۇلىنىڭ گىرۋىكىنى نېپىز، ئوتتۇرىسىنى بىرئاز قېلىن قىلىپ، بىر چوڭ، بىر كىچىك جىلىتا تەييارلىنىدۇ. چوڭ جىلىتىغا قىيما تەكشى يېيىتىلىدۇ. ئۇستىگە كىچىك جىلىتا يېپىلىپ، چوڭ جىلىتىنىڭ گىرۋىكىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ پۈكۈلۈپ نان تەييارلىنىدۇ، ئاندىن تاۋا ياكى قازانغا ياغ قۇيۇپ نان ئۆرۈپ - چۆرۈپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندا ھەربىر گۆشنانىنى پىچاق بىلەن پارچە - پارچە قىلىپ توغراپ، لېگەنگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرىدۇ. بۇ خىل نان شورپىلىق، تەملىك، يۇمشاق بولۇپ، تولىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ.

6. ھەمەك نان. بۇ نان «چوڭ نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى نانلىرىدىن بىرى. بۇ نان كۆپىنچە ھېيىتلاردا، تويلاردا داستىخانغا دەستىلەپ قويۇلۇپ، ئۇستىگە ئۇششاق يېغلىق توقاچلار قويۇلىدۇ، ئۆزى قاتتىق بولىدۇ. لېكىن چايغا سالسا تېز ئېرىيدۇ، يېيىشلىك بولىدۇ.

ھەمەك ناننىڭ خېمىرى چىگىراق يۇغۇرۇلىدۇ. ياخشى ئىشلەپ،

زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ، چوڭلۇقنى چوڭراق ئەلگەكتەك قىلىپ تەييارلىنىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسىنى تەڭشەپ، نانىنى گەزنىگە تەكشى قويۇپ يېقىپ، سىكدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ.

7. توقاچ. توقاچ ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئالاھىدە تۈرى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «توقاچ» دېگەن سۆزنى بۇ سۆز «توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «توق» سۆزىدىن ياسالغان. «چۈنكى توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ» دەپ چۈشەندۈرگەن.

ئۇيغۇرلار ئائىلىلىرىدە ئۆزلىرى يېيىش ۋە مېھمانلارغا قويۇش ئۈچۈن، سەپەرگە چىققۇچىلارغا يوللۇق تۈتۈش ئۈچۈن ياكى يىراقتىكى يېقىن ئادەملىرىگە خالتا قىلىپ ئەۋەتىش ئۈچۈن توقاچ يېقىلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن، زۇۋۇلا ئۇزۇپ پىيالىنىڭ ئاغزىچىلىك چوڭلۇقتا (ئۇنىڭدىن كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ) توقاچ راسلىنىدۇ. ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ (تۆكچە) چېكىپ، يۈزىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ. تونۇرنى قىزىتىش، نانىنى يېقىش ۋە پىشۇرۇش جەريانى، گىرده نانىنىڭكىدەك بولىدۇ. توقاچ پىشقاندىن كېيىن تونۇردىن قومۇرۇپ، قىزىق ۋاقتىدىلا ئېرىمىگەن قوي يېغى سۈرۈلۈپ پارقىرىتىلىدۇ. توقاچنىڭ خېمىرى سۈت، تۇخۇم، قوي يېغى ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇلسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ. بۇ خىل توقاچلار، قېتىپ كەتسىمۇ چايغا چىلىغان ھامان يۇمشايدۇ، ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ. ئوڭاي كۆكىرىپ كەتمەيدۇ.

8. چالا نان. ئۇننىڭ كېپەك ياكى يارمىسى ئايرىلماي ياققان نان. بۇ نان ئادەتتە ھەزىم قىلىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ئالاھىدە يېقىلىدۇ. بۇ نان بەزى يەرلەردە «جۆۋىدە» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: مەلۇم نىسبەتتە ئاق ئۇن بىلەن قونداق ئۇنى ياكى كۆممىقوناق ئۇنىنى ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ، نان ئېچىپ يۈزىگە ئۇششاق توغرالغان پىياز سۇركىلىدۇ. قىزىتقان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ، داپخۇنىنى ئېتىپ، تونۇرنى دۇملەپ سىكدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ.

9. زاغرا. خاس قوناق ئۇنى بىلەن يېقىلغان نان «زاغرا» دەپ ئاتىلىدۇ. زاغرا ئۇچۇن كۆممىقوناق ياكى ئاق قوناق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ. ئۇن قىزىق سۇ بىلەن يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر سوۋۇغاندا ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ بىرەر سائەت بولدۇرۇلىدۇ، ئاندىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ ئاق ئۇنغا دومىلىتىپ، گىرۋىكى نېپىز، ئوتتۇرىسى قېلىن قىلىپ نان راسلىنىدۇ ھەمدە قىزىتىلغان تونۇرغا يېقىپ تونۇردا ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلۇپ پىشۇرۇلىدۇ. زاغرىنىڭ خېمىرىنى يۇغۇرغاندا ئۇششاق توغرالغان پىياز، مانتا كاۋىسى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلسا زاغرا تېخىمۇ يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ.

10. قاتلىما. قاتلىما ئۇيغۇر نانلىرىنىڭ ئالاھىدە بىر تۇرى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم 672- بەت) دا «قاغۇرغان» دېگەن سۆزنى «ماي بىلەن يۇغۇرۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ قاتلىمىنىڭ ئۇيغۇر نانلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

قاتلىما مۇنداق يېقىلىدۇ: خېمىر يۇغۇرۇپ، خېمىر تىندۇرۇلغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن يۇققا يېيىلىدۇ، ئاندىن يېيىلغان خېمىرغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ياغ ياكى ئەبجەش ماي سۈرتۈلۈپ خېمىر تۇرۇلۇپ تۇرمە قىلىنىدۇ. تۇرمىنى تولغاپ، زۇۋۇلا ئۇرۇلىدۇ، ھەربىر زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ، ئاندىن قىزىق تونۇرغا يېقىلىدۇ ياكى دۇخوپكىدا پىشۇرۇلىدۇ. كۆپىنچە ئائىلىلەردە قاتلىما قازاندا ياكى تاۋىدا ياغ بىلەن ئۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ. تونۇر قاتلىمىسى يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار قاتلىمىنىڭ ئارىسىغا كۆيدۈرۈلگەن پىياز قىيمىسى ئېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

قاتلىمىنىڭ يەنە «گۆش قاتلىمىسى» دەپ ئاتىلىدىغان تۇرىمۇ بار. بۇنىڭ خېمىرى يۇقىرىقى قاتلىمىنىڭكىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ. خېمىر ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك چوڭ ھەم نېپىز يېيىلىدۇ، ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆش، نېپىز ئۇششاق چانالغان پىياز، قارىمۇچ ۋە تۇزلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان قىيمىنى سېلىپ تۇرمە تۇرۇلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن زۇۋۇلا ئۇرۇلۇپ، زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان تەييارلىنىدۇ. بۇ خىل

قاتلىمىنى تونۇرغا يېقىپ پىشۇرسىمۇ، قازاندا ياكى تاۋدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ. قاتلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى: خېمىرى قاتمۇقات بولىدۇ. يۇمشاق، يېيىشلىك، سىڭىشلىك بولىدۇ.

سامسا

سامسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئۇششاق توغرىلىپ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇششاق توغرالغان قۇيرۇق ياغ، توغرالغان باش پىياز، سوقۇلغان زىرە، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىدۇ. قۇۋۇتسىز تۇز سۇيى بىلەن پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ، ياخشى ئىشلەپ تىندۇرۇلىدۇ. خېمىر سەل تىنغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ، پۇزا بىلەن جىلتا ئېچىپ، جىلتىغا قېيما سېلىپ ئۇزۇنچاق تۆت بۇرجەك قىلىپ سامسا تۇگۇلىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرنىڭ داپخۇنىنى ئېتىپ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۇيى سېپىپ، ئوتنى ئوتتۇرىغا يىغىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. تۇگۇلگەن سامسىنىڭ يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ، سامسىنىڭ تۇگۇلگەن تەرىپىنى تونۇرغا يېقىپ، ئۇستىگە ئازراق سۇ ئۇرۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ، 10 مىنۇتقا قەدەر خۇيلىنىدۇ. خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋېتىپ، سامسىنىڭ يۈزى قىزارغانغا قەدەر پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن مەخسۇس چۆمۈچ بىلەن ئاۋايلاپ قومۇرۇلىدۇ. بۇنداق سامسا ناھايىتى مەززىلىك ۋە تەملىك بولىدۇ. چىشلىگەن ھامان شۇرراپە يېغى ئېقىپ تۇرىدۇ.

پولۇ

پولۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. ئەزىز مېھمانلار ئۈچۈن بۇ تاماق قىلىنىدۇ، شۇنداقلا توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم قاتارلىق مەرىكىلەردە مېھمانلار مۇشۇ تاماق بىلەن ئۇزىتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇ تاماقنى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ قىلىپ يەيدۇ. بۇ تاماقنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى، شىپالىق رولىمۇ ناھايىتى كۆپ.

بۇ تاماق لېگەنگە ئۇسۇلۇپ قول بىلەن يېيىلىدۇ. پولۇ يېگەندە قېتىق ۋە تۇرۇپ، شوخلا ۋە مۇچ بىلەن قىلىنغان سوغۇق توغرالما بولسا تاماق تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ، پولۇ بەك ياغلىق ئېتىلمىسمۇ كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ. پولۇنىڭ خۇرۇجى ياغ، گۆش، گۇرۇچ، سەۋزە، پىياز، تۇزدىن ئىبارەت. بۇ تاماق مۇنداق تەييارلىنىدۇ.

سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ، پىياز يالپاقلىنىدۇ، پولۇغا بېسىلىدىغان گۆش پارچىلىنىدۇ، گۇرۇچ 2 — 3 قېتىم يۇيۇلۇپ، ئىلمان سۇغا چىلاپ قويۇلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇلۇپ ئوبدان قىزىتىلغاندىن كېيىن، تۇز سۇيى بىلەن داغلىنىدۇ، ئاندىن قازانغا گۆش، پىياز سېلىنىپ قورۇلىدۇ، ئاندىن قەلەمچە قىلىنغان سەۋزە سېلىپ قورۇلىدۇ. سەۋزە قورۇلغاندىن كېيىن مەلۇم نىسبەتتە سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ، ئاندىن گۆشنى سۇزۇپ ئېلىۋېلىپ سۇغا گۇرۇچ سېلىنىدۇ. قازان دۇملىنىش ئالدىدا، ئېلىپ قويۇلغان گۆش بېسىلىپ ئاستا ئوتتا 20 — 25 مىنۇت ئەتراپىدا دۇملەنسە پولۇ پىشىدۇ.

پولۇغا ئادەتتە قوي گۆشى، كالا گۆشى، سۇرلەنگەن گۆش، توخۇ گۆشى، غاز گۆشى، قېزا قاتارلىقلار بېسىلىدۇ. بەزى يەرلەردە يەنە بېھى، تۇخۇم، گۈلە، كىشمىش ئۇزۇملەرمۇ بېسىلىدۇ. پولۇنى بەزىلەر ئەبجەش ياغ بىلەن ئېتىدۇ. بۇمۇ تەملىك بولىدۇ.

پولۇنىڭ «بەتتە» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۇرى بار. بۇنىڭ پولۇغا ئوخشىمايدىغان يېرى، ئۇنىڭغا گۆش بېسىلمايدۇ، گۆش ئورنىغا قورۇما قۇيۇپ يېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتى بويىچە ئۆرۈك غورا بولغاندا، قورۇمغا غورا ئارىلاشتۇرىدۇ. بۇ خىل قورۇما ئاچچىق - چۈچۈك بولىدۇ. بۇ خىل سەي ئارىلاشتۇرغان پولۇ ناھايىتى يېيىشلىك ھەم مەززىلىك بولىدۇ.

كاۋاپ

ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ (ئوۋچىلىق دەۋرىدىن تارتىپ) ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى گۆش بولغانلىقى ئۈچۈن، كاۋاپ خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان. كاۋاپ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ

ئەنئەنىۋى ئالىي دەرىجىلىك تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى. ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۈزۈكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كاۋاپنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيىپ باردى. ھازىر ئۇيغۇرلاردا كاۋاپنىڭ بىرقانچە تۈرى بار.

1. زىخ كاۋاپ. بۇ كاۋاپنىڭ ئەڭ بالدۇرقى تۈرى. بۇنىڭغا يېڭى گۆش ئىشلىتىلىدۇ. كاۋاپقا گۆش ھەم قۇيرۇق ياغ باش بارماق چوڭلۇقىدا ياپىلاق توغرىلىدۇ. ئۇنىڭغا تۇخۇم، يۇمشاق چانالغان پىياز، بىرئاز ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ بىرەر سائەتچە دۇملەپ قويۇلىدۇ، ئاندىن گۆش ھەم ياغ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ. كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر ياكى ئوتۇن كۆمۈرى قالاپ، چوغ بولغاندا زىخنى كاۋاپدانغا تىزىپ، ئۈۋاق قىزىلمۇچ، زىرە، تۇز سېپىپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ يۇمشاق پىشىدۇ ھەم «قۇۋۋەت دورىسى» سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ.

2. قېرىن كاۋاپى. بۇ خىل كاۋاپ ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ھاياتى باشلانغان دەۋرلەردە پەيدا بولغان. ئالدى بىلەن پاكىز قوم ئۈستىگە سۆكسۈك، توغراق ئوتۇنى قالىنىپ قوم قىزدۇرۇلىدۇ. قوم قىزىغاندىن كېيىن، قۇمنىڭ ئارىسىغا تەييارلانغان قېرىن كۆمۈلىدۇ. قېرىن مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قوي (قوزا ياكى ئوغلاق) ئۆلتۈرۈلۈپ، گۆش سۆڭەكتىن ئاجرىتىلىدۇ ھەم پارچىلىنىپ، ئۇنىڭغا تۇز، سامساق، پىياز، قارىمۇچ، زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ قېرىنى كىچىكرەك ئېچىلىپ، يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن، تەييارلانغان گۆش قېرىنغا تىقىلىپ، قېرىننىڭ ئېچىلغان يېرى تىكىلىدۇ، ئاندىن قوم ئۈستىدىكى چوغ قايرىلىپ قۇمنى ئېچىپ، قېرىن كۆمۈلىدۇ. قوم ئۈستىگە چوغ دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ. قېرىن قوم ئىچىدە 2 — 3 سائەت تۇرغاندىن كېيىن پىشىدۇ. قېرىننى يېرىپ گۆش يېيىلىشكە باشلايدۇ. بۇ خىل كاۋاپ كۆپىنچە دالادا چارۋا بېقىلىۋاتقان يەردە قىلىنىدۇ.

3. تونۇر كاۋاپى. بۇ خىل كاۋاپ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قوي ئۆلتۈرۈلۈپ، تېرىسى سويۇلۇپ، باش ۋە پاقالچاقلىرى كېسىپ تاشلىنىدۇ. قورسىقى كىچىكرەك يېرىلىپ، قوينىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ، ئىچى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقىلىپ، قۇرۇق لاتا

بىلەن سۈرتۈلىدۇ، ئاندىن قوي بىر تال ياغاچقا تىكلەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. تونۇر ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن، ئوتنىڭ چوغى ئېلىپ تاشلىنىدۇ، تونۇرنىڭ داپخۇنى چىڭ ئېتىلىدۇ، تەييارلانغان گۆشنىڭ باش تەرىپىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تىكلەپ تۇرغۇزۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزى ھور چىقمايدىغان دەرىجىدە ھېم ئېتىلىدۇ ھەم 1:30 سائەت ئوتتا قاقلىنىدۇ. گۆش قاقلىنىپ سېرىق رەڭگە كىرگەندە پىشقان بولىدۇ. گۆشنى تونۇرغا سېلىشتىن بۇرۇن تۇخۇمنىڭ سېرىقى، تۇز، سوققان زەرچىۋە، زىرە، قارىمۇچ ۋە ئاق ئۇنلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قوچۇپ، گۆشنىڭ يۈزىگە سۈركىلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا كاۋاپقا تەم كىرگۈزىدۇ ھەم گۆشتىكى ياغنىڭ ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. پىشقان كاۋاپ مېھمان ئالدىغا يا پۈتۈن پىتى، يا پارچىلاپ تارتىلىدۇ. تونۇر كاۋىپىنىڭ قوينىڭ پەش گۆشنى شاكىرابقا چىلاپ، قىزىق تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان تۇرمۇ بار. بۇ خىل كاۋاپمۇ ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ.

4. قازان كاۋىپى. بۇ «قورۇما كاۋاپ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپنى تەييارلاش ئۇچۇن، گۆش باش بارماق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ، قازانغا قۇيۇلغان ياغ ئوبدان قىزىغاندا گۆشنى سېلىپ ئوبدان قورۇپ قىزارتىلىدۇ. بۇنىڭغا ئۇۋاق تۇز، ئۇۋاق قىزىلمۇچ، سوقۇلغان زىرە سېلىنىدۇ. گۆش قورۇلغاندا قازانغا سۇ قۇيۇلمايدۇ.

5. قېيما كاۋاپ. قېيما كاۋاپ ئۇچۇن زىخ كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق بولمىغان گۆش ئىشلىتىلىدۇ. گۆش يۇمشاق چانىلىدۇ، ئاندىن گۆشكە تۇخۇم، تۇز، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىدۇ. قېيما كۇمىلاچ قىلىنىپ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ. كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر قالىنىدۇ. كۆمۈر كۆيۈپ چوغ بولغاندا، كاۋاپدانغا زىخ تىزىپ، ئۇستىگە يۇمشاق تۇز، ئۇۋاق قىزىلمۇچ، زىرە سېپىلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپنىڭ گۆشى يۇمشاق، يېيىشلىك بولىدۇ، ئاشقازاننى قۇۋۇتلەيدۇ.

6. تاۋا كاۋىپى. بۇ خىل كاۋاپ ئۇچۇن، گۆش سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا يېپىلاقلاپ توغرىلىدۇ. چانالغان پىياز، سوققان زىرە، قارىمۇچلارنى گۆشكە سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ، 10 — 20 مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ. تاۋا ئوبدان قىزىتىلىپ، گۆشنى ئۇنغا سىلەپ تاۋىغا تىزىپ،

ھەر ئىككىسى تەرەپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقان كاۋاپنى تاۋىدىن ئېلىپ توغراپ، ئۈستىگە سوققان قىزىلمۇچ، تۇز سېپىپ تەخسىگە يېكى نان ئۈستىگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپنىڭ تېشى چۈرۈك، ئىچى يۇمشاق، تەملىك، يېيىشلىك بولىدۇ.

7. بېلىق كاۋىپى. بۇ كاۋاپ دەريا، كۆل بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ، يەنى بېلىق چىقىدىغان يەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئىستېمال قىلىپ كەلگەن تاماق تۈرلىرىدىن بىرى. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىنى مۇشۇ كاۋاپ بىلەن مېھمان قىلىدۇ. شۇنداقلا مۇشۇ رايونلاردا بازار كۈنلىرى مەخسۇس بېلىق كاۋىپى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلغۇچىلار ھازىرمۇ بار. بېلىق كاۋىپى مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن بېلىقنىڭ قاسىرىقى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ. قاناتلىرى ۋە ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ، يۇيۇپ تازىلىنىدۇ. تازىلانغان بېلىق بويىدىن ئىككىسى قىلىنىپ، تۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇلىدۇ، ئاندىن يۇلغۇندىن ياسالغان ئىككى تال ئۆزۈن زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئوتۇن قالاپ چۈشۈرۈلگەن چوغقا يىراق تۇتۇپ، پات - پات ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندا ساپسېرىق بولىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ مەززىلىك بولىدۇ. قىلتىرىقلىرى ئۈۋىلىپ تۇرىدۇ. ھازىر مۇشۇ خىلدا تەييارلانغان بېلىق دۇخوپكىدا پىشۇرۇلىدىغان بولدى.

8. ئوغلاق كاۋىپى. بۇ ئۇيغۇرلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ھەم ئۆزلىرى چوڭ كۆرگەن كىشىلەرگە، مېھمانلارغا تەييارلايدىغان كاۋاپلارنىڭ بىرى. ئۇ قىرقىلمىغان ئوغلاق گۆشىنى تونۇردا پۈتۈن پېتى پىشۇرۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. تەمى ياخشى، قۇۋۋەتلىك بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كاۋاپلاردىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا يەنە جىگەر، بۆرەك، تال قاتارلىقلارنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ، كاۋاپلاندا پىشۇرۇپ يەيدىغان (خۇرۇجلىرى زىخ كاۋاپنىڭ خۇرۇجلىرىغا ئوخشاش) كاۋاپ تۈرلىرىمۇ بار. بۇ خىل كاۋاپلارمۇ ناھايىتى مەززىلىك، تەملىك بولىدۇ. لېكىن پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا باشقا كاۋاپ تۈرلىرىگە ئوخشاشمايدىغان يەرلىرىمۇ بار. ئېيتايلى، تالنى كاۋاپ قىلغاندا بۇ توغرالمايدۇ. ئارىسىنى يېرىپ ئىچىگە چاۋا ياغنى تىقىپ يارغان يەر يېپ بىلەن تىكىۋېتىپ

پىشۇرۇلىدۇ. جىگەر كۆزنىكى كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلاپ كەتكۈچىلەرگە پايدا قىلىدىغانلىقى ئۇچۇن، ئۇنىڭ قېنىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتكەندە شپالىق رولى قالمايدۇ، شۇڭا ئۇ چالا پىشۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۆردەك، غاز، توخۇ، كەپتەر، ياۋا توشقان قاتارلىقلارنى ۋە ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن كاۋاپ قىلىپ يېيىش ئادىتىمۇ بار.

9. دۈمبىجىگەر. بۇ يېمەكلىك كۆپىنچە مال سويۇلغاندا، ياز كۈنلىرى دالاغا باراۋەتكە چىققاندا تەييارلىنىدىغان ئەنئەنىۋى تاماقلاردىن بىرى. دۈمبىجىگەر قوي ئۆلتۈرگەنلىكنىڭ نىشانى. قوي ئۆلتۈرمەي تەييار گۆش سېتىۋېلىپ مېھمان چاقىرغاندا مېھمانلارغا دۈمبىجىگەر تارتىش شەرت ئەمەس.

بۇنى مۇنداق ياسايدۇ: ئاۋۋال قۇيرۇق ياغ پىشۇرۇلىدۇ. ئۇ پىشاي دېگەندە قازانغا جىگەر سېلىنىپ 80 — 90% پىشۇرۇلىدۇ. قۇيرۇق ياغ بىلەن جىگەرنى قازاندىن ئېلىپ بىرئاز سوۋۇتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى يالپاقلاپ توغراپ ئىككى پارچە جىگەر ئارىسىغا بىر پارچە قۇيرۇق ياغ قىستۇرۇپ، ئۇستىگە ئۇۋاق تۇز، قارىمۇچلار سېپىلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ باشقا تاماق يېيىشتىن بۇرۇن يېيىلىدۇ. بۇ ھەرگىز كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ. دۈمبىجىگەرنى تويغۇچە يېۋېلىش شەرت ئەمەس. ئۇيغۇر ئېگىسى تەييارلانغان دۈمبىجىگەرنى لېگەنگە تەكشى تىزىپ، مېھمانلارغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بېرىدىن - بېرىدىن ئالدۇرىدۇ. مېھمانلارمۇ پەقەت بىر تال ئېلىپ يېيىشكە ئادەتلەنگەن.

ئۆپكە - ھېسسې

ئۆپكە - ھېسسې ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىم تۇرلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا بىرنەچچە يەردە تىلغا ئېلىنغان. بۇ تاماق مۇنداق تەييارلىنىدۇ:

1. ئۆپكە. ئالدى بىلەن قېرىندىن ئۆپكە ئاغزى (قېرىننىڭ بۆكى) كېسىۋېلىنىپ ئۆپكە كانىيىنىڭ ئۇچىغا تېكىلىدۇ، ئاندىن ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە سۇزۇك سوغۇق سۇ ماگىزۇلۇپ، ئۆپكە ئاغزى بوش مۇجۇپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە تومۇرلىرىدىكى قان سۇ بىلەن

ئۇپكە تۆشۈكچىلىرىدىن چىقىپ كېتىدۇ، ئۆپكىنىڭ تومۇرلىرى ئېچىلىدۇ- دە، ئۆپكە ئاپپاق ئاقىرىدۇ. بۇ «قانسىرىتىش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى قەدەمدە خېمىر يۇغۇرۇلۇپ سۈزۈك سۇغا چىلاپ مۇجۇلىدۇ. ئۇننىڭ شىرنىسى سۇغا چىقىدۇ، ئاندىن ئۇن شىرنىسى داكا بىلەن ئەگلەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇن سۈيىنىڭ تۈز تەمنى تەڭشەپ ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە ماڭغۇزۇلىدۇ. ئۇن سۈيى ماڭدۇرۇلۇۋاتقاندا ياكى ئاخىرىدا ئۆپكىگە بىر جىڭدەك سۇ يېغى ماڭغۇزۇلىدۇ. شۇنداقلا بىرەر تۇخۇمنى چېقىپ ماڭدۇرۇۋەتسىمۇ بولىدۇ. ئاخىرىدا شىرنىسى چىقىرىۋېلىنغان خېمىرگە سوققان قىزىلمۇچ ياكى كۆكمۇچ، جىگەر ياكى گۆش قېيمىسى قوشۇپ، ئۇنى ئۆپكە ئاغزىغا («تاۋۇزەك»كە) توشقۇزۇپ ئاغزىنى بوغۇپ، ئۆپكە بىلەن بىرلىكتە پىشۇرۇلىدۇ. بۇ «تاۋۇزەك» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇيۇلۇۋاتقان ئۆپكىنىڭ بىرەر يېرى تېشىلىپ كېتىپ ئۇ يەردىن ئۇن سۈيى چىقىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇ يەرنى داغلىۋەتسە توختاپ قالىدۇ.

2. ھېسپ. قوينىڭ ياغلىق ئۇچىيى تەتۈر ئۆرۈلۈپ تۈز سۈيى بىلەن پاكىز يۇيۇلىدۇ، ئاندىن جىگەر، يۈرەك، چاۋا ياغ، گۆش، سەۋزىلەر ئۇششاق توغرىلىپ ئۇنىڭغا زىرە، قارىمۇچ ۋە پاكىز يۇيۇلۇپ ئىسسىق سۇغا چىلاپ قويۇلغان گۈرۈچ سېلىپ، سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ، ئاندىن قېيما ئۇچەينىڭ چوڭ بېشىدىن ۋارونكا بىلەن ياكى قول بىلەن ئۇچەيگە قۇيۇپ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچەينىڭ ئىككى ئۇچى باغلىنىپ ئاۋايلاپ قازانغا سېلىنىدۇ. ھېسپنىڭ گۈرۈچى يېرىم پىشقاندا بىرقانچە يەرگە يىڭنە سانجىپ ئۇچەيدىكى سۇ ياكى ھور چىقىرىۋېتىلىدۇ. ئۇچەيگە قېيما بەك چىڭ تىقىلماسلىقى لازىم، بولمىسا پىشمايۋ تۇرۇپ يېرىلىپ كېتىدۇ. ئۆپكە - ھېسپكە قوشۇپ، تىرىپى پاكىز قىرىۋېتىلگەن قېرىنىمۇ بىللە پىشۇرىدۇ. ھەممىسى پىشقاندىن كېيىن لېگەنگە توغراپ ئېلىنىپ مېھمان ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا ئۆپكە - ھېسپ قۇيۇش بىر خىل ئىرىملىك ئىش ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۆپكىنى قانسىراتقاندا ئۇستىگە داستىخان يېپىپ قويۇلىدۇ ھەمدە ئۆپكىنى قانسىرىتىۋاتقان

ياكى قۇيۇۋاتقاندا، ئۆيگە باللارنىڭ كىرىپ - چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ. مۇشۇ ئادەت تۈپەيلىدىن، ھەممە كىشى ئۆيكە قۇيالمايدۇ. يۇرت - مەھەللىلەر ئىچىدە ئۆيكە قۇيۇشنى ئۇدۇم قىلغان مۆتىۋەر ئاياللار بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدۇ. بۇنداق ئەقىدە ئېھتىمال ئۆيكە - ھېسىپ قۇيۇش باشقا خىلدىكى تائاملارنى تەييارلاشقا قارىغاندا مۇرەككەپ تېخنىكىلىق ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك.

چەينەك شورپىسى

گۆش (مەيلى لوق گۆش ياكى سۆڭەكلىك گۆش بولسۇن) ئۇ 3 — 4 پارچە قىلىنىپ چوڭراق چىنە چەينەككە (چەينەك بولمىغاندا ئاغزى بار كۇرۇشكا بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىپ قاياناق سۇ قۇيۇپ 10 — 15 مىنۇت قاينىتىپ تۇز، كاۋاۋچىن سېلىپ، بوش ئوتتا يېرىم سائەت ئەتراپىدا دۇملىنىدۇ. بۇنىڭغا سوقۇلغان قارىمۇچ، توغرالغان باش پىياز سېلىنىپ ئوتتا يەنە 5 مىنۇتچە قويۇپ، گۆشنى تەخسىگە، شورپىنى چىنىگە قۇيۇپ داستىخانغا قويۇلىدۇ. بەزىدە مېھمان ئالدىغا چەينەك شورپا تارتىلىدۇ. چەينەك شورپىسى ئۇچۇن ئاساسەن يېڭى قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ.

قورداق

قوي ياكى كالىنىڭ سۆڭەكلىك گۆشى سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇلىدۇ. ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن گۆش سېلىنىپ قىزارغىچە قورۇلىدۇ، ئاندىن چوڭ - چوڭ توغرالغان شوخلا، قىزىلمۇچ ۋە پىياز سېلىپ ئېزىلىدۇرۇپ قورۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بەرەنگى، سەۋزە سېلىپ بىرئاز قورۇغاندىن كېيىن، بۇلار چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلۇپ، تەمىنى تەڭشەپ دورا - دەرمەك سېلىپ، پەس ئوتتا بىرەر سائەت سىم - سىم قاينىتىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن لېگەن ياكى باشقا قاچىلارغا ئۇسۇلۇپ داستىخانغا ئېلىپ كېلىنىدۇ.

قەشقەر، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا توي - تۆكۈن بولغاندا پولۇدىن باشقا يەنە قورداقمۇ ئېتىلىدۇ. توي قوردىقى ھەر كىشىگە بىر تەخسە ياكى ئۈچ كىشىگە بىر لېگەندىن تارتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە قورداقنىڭ «نان قورداق» دېگەن تۇرىمۇ بار. بۇ خىل قورداقنىڭ سۈيى كۆپرەك بولۇپ، پىشاي دېگەندە، قېتىپ قالغان نانلارنى پارچىلاپ قورداق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، بىرقانچە مىنۇت دۈملىگەندىن كېيىن، لېگەن ياكى قاچىغا ئۈسۈپ يېيىلىدۇ.

ھالۋا

ھالۋا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق مۇندىق ئېتىلىدۇ: ئېرىتىلگەن قوي يېغىنى قازانغا سېلىپ ياخشى قىزىتقاندىن كېيىن قازاننى ئوتتىن ئېلىپ ياغنى بىرئاز سوۋۇتۇپ، قازاننى يەنە ئوتقا قويۇپ ياغقا ئۇن سېلىپ قورۇلىدۇ. ناۋات ياكى قەنت قاياناق سۇدا ئېرىتىلىپ دوغاپ قىلىنىپ قورۇلۇۋاتقان ئۇنغا قۇيۇپ پات - پات قوچۇلىدۇ. سۈيى تۈگەپ پىشقاندا ياغ پۈتۈنلەي چەلگىپ ئۈستىگە چىقىدۇ، ھالۋا پىيالە ۋە كىچىك مېۋە تەخسىلىرىگە ئۈسۈلۇپ يۇمشاق نان بىلەن مىلەپ يېيىلىدۇ. ھالۋا تاتلىق يېمەكلىك بولۇپ، تەبىئىيتى ئىسسىق. شۇڭا ئەڭگىزى ئېشىپ كەتكەن كىشىلەر بىرقانچە قېتىم ھالۋا ئېتىپ يېسە مىجەزى تەڭشىلىدۇ.

پوشكال

پوشكال كۆپىنچە «ئەرۋاھ» لارنى يوقلاش ئۈچۈن ياغ پۇراتقاندا ھەمدە نەزىر - چىراغلاردا قىلىنىدۇ. پوشكال مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ، يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، ئىسسىق يەرگە قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن، ئۇششاق - ئۇششاق زۇۋۇلا ئۈزۈپ پۈزا بىلەن نېپىز ئېچىپ ئوتتۇرىغا ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتقاندىن كېيىن، پوشكالنى سېلىپ، سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. پوشكال ناھايىتى يۇمشاق، يېيىشلىك بولىدۇ. پوشكالنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ. نەزىر - چىراغلار ئۈچۈن

تەييارلىنىدىغان پوشكال يالپاقراق ھەم چوڭراق بولىدۇ. ئادەتتە ئۆيدە يېيىش ئۈچۈن سېلىنغان پوشكال قېلىنراق ھەم كىچىكرەك بولۇپ، 100 گىرام ئۈندا 3 — 4 پوشكال تەييارلىنىدۇ.

ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈشكە تۇغرا كەلگەندە، چوقۇم ياغ پۈرتىش شەرت. ياغ پۈراتقاندا پوشكال سېلىش ئادەت قىلىنغان. بەزى كىشىلەر كۆپ ھاللاردا مېھمانلار ئۈچۈن تۇخۇم پوشكىلى سالىدۇ.

تۇخۇم پوشكىلى ئەتكەندە، تۇخۇمنى قاچىغا چېقىپ قوچۇپ سۈيۈلدۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭغا بىرئاز ئۇۋاق تۇز سېلىنىدۇ، ئاندىن ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنىدۇ. تۇخۇم بىلەن ئۇنىنىڭ نىسبىتىگە كەلسەك، تۇخۇم كۆپرەك بولىدۇ، ئاندىن قازانغا قوي يېغى ياكى ئەبجەش ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ، تەييارلانغان خېمىرنى ياغقا قۇيۇپ تەكشى يېيىتىپ ھەر ئىككى يۈزى سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئەگەر تۇخۇمغا ئۇن چېلىنغاندىن كېيىن بىرئاز قويۇق بولۇپ قالسا ئازراق سۇ قۇيۇپ سۈيۈلدۈرسىمۇ بولىدۇ. بۇ تاماق ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، تەبىئىيتى ئىسسىق.

لەڭمەن

لەڭمەن ئۇيغۇرلار ياخشى كۆرىدىغان، داۋاملىق ئېتىپ يەيدىغان تاماقلىرىنىڭ بىرى. شۇڭا ئۇيغۇرلار لەڭمەننىڭ خېمىرى ئوخشىسا ئېشى ئوخشايدۇ دەپ، خېمىرغا ئالاھىدە ئىشلەيدۇ ۋە خېمىر يۇغۇرۇشنى پەسلگە قاراپ ئۆزگەرتىدۇ.

خېمىر تەييارلاش: قىش كۈنلىرى لەڭمەن خېمىرىنى ئىسسىق سۇدا تۇزى كەم، بوشراق قىلىپ يۇغۇرىدۇ. ئەتىيازدا، كۈزدە ئىلمان سۇدا تۇزىنى مۇۋاپىق قىلىپ ئوتتۇراھال يۇغۇرىدۇ. يازدا سوغۇق سۇدا تۇزىنى ئۆتكۈزۈپ چىڭراق يۇغۇرىدۇ. يۇغارغان خېمىرنى پورەك ئۆرلىگىچە ئىشلەپ بىرئاز تىندۇرۇپ، چوڭ ياكى كىچىك پىلتە قىلىدۇ. چوڭ پىلتە ئۈچۈن ئالمىدەك ئۇزۇپ پىلتە قىلىپ ئىككى قول ئارىلىقىغا ئېلىپ ئېشىپ، ئاشتاختا ياكى لېگەنگە ياغ سۈۋاپ چۆرگىلىتىپ يۆگەپ،

قاتمۇقات ياغ سۈزۈيدۇ. پىلتىنى ئالدىغان چاغدا پىلتىنىڭ بىر ئۇچىنى ئوڭ قولدا تۇتۇپ تارتىپ، سول قولدا لېگەندىن ئاجرىتىپ، سوزۇپ تاشلايدۇ. سوزىدىغان مەزگىلدە، پىلتە ئۇچىنى سول قولدا تۇتۇپ ئوڭ بىلەككە يۆگەپ، سول بىلەكتىن ئۆتكۈزۈپ، پىلتە تۈگىمىدە غۇلاچنى سوزۇپ، سوزۇلغان ئاشىنىڭ ئوتتۇرىسىنى ئۇنغا تەگكۈزۈپ پەشخۇنغا ئورۇپ ئىنچىكىلىتىلىدۇ، ئاندىن تېز قاياناۋاتقان قازانغا سېلىپ، چاپلاشماسلىقى ئۈچۈن چوكا سېلىپ ئىلەشتۇرۇلىدۇ. پىشقاندا سۈزۈپ، سۈزۈك سۇدا چايقاپ قاچىغا ئېلىنىدۇ.

كىچىك پىلتە قىلغاندا، چوڭ ياڭاقتەك خېمىر ئۈزۈپ، ئىككى قول ئالقىنىدا دۈگىلىتىپ، پىلتىنى 20 — 25 سانتىمېتىر سوزۇپ، ياغلانغان لېگەن ياكى پەشخۇنغا قات ـ قات قىلىپ تىزىپ، ھەربىر قېتىغا ياغ سۈرىدۇ. سوزۇش ۋاقتىدا پىلتىنىڭ ئىككى ئۇچىنى ئىككى قولدا تۇتۇپ، دادىل غۇلاچ كېرىپ سوزىدۇ، ئاندىن ئىككى باشنى سول قولغا ئېلىپ، ئوتتۇرىنى ئوڭ قول بىلەككە ئۆتكۈزۈپ يەنە سوزىدۇ، تەكرار سوزۇپ ئىنچىكىلىگەندە، سول قولدىن پوملاشقان خېمىرنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ، قازانغا سالىدۇ، پىشۇرۇپ ئېلىپ، سوغۇق سۇدا چايقاپ قاچىغا ئېلىنىدۇ.

لەڭمەننىڭ قورۇمىسى خۇرۇجى ئاساسلىقى، گۆش، ياغ، سامساق، پىياز، غولپىياز، قىزىلمۇچ، كۆكمۇچ، شوخلا، چوكا ماش، يېسسۈيلەك، بەرەڭگى، كاۋاۋېچىن، قارىمۇچ، تۇز، سوققان قىزىلمۇچ، ئاچچىقسۇدىن ئىبارەت. ئەمما قايسى خۇرۇج بىلەن قورۇما قورۇش ئۇستامنىڭ شەرت ـ شارائىتى ۋە ئىختىيارىدا بولىدۇ.

داستىخانغا سامساق ئارىلاشتۇرۇلغان ياغ لازا، ئاچچىقسۇ ئايرىم كەلتۈرۈلىدۇ. خالىغانلار سېلىپ يەيدۇ. ئاشتىن كېيىن، بىرئاز ئاش سۈيى ئىچىش قەدىمىي ئادەت.

كەسكەن لەڭمەن: خېمىرنى چىڭ يۇغۇرۇپ يېيىپ، چوكا كەڭلىكىدە كېسىپ ئىزىلدۈرمەي پىشۇرىدۇ. كۆپرەك كىشىلەر تاماقنى قىزىق ياكى سۇغا سالماي يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ خىل ئاشىنىڭ قورۇمىسى سۇلۇق قورۇلۇپ، بەكرەك پىشۇرۇلىدۇ.

يـاغ لازا هەممـگە ئورتـاق، لـېكىن ئۇيغـۇرلار يـاغ لازىغـا سامـساق سـالىدۇ. سـەۋەب، لازا يەللىـك، سامـساق يەل يېگـۈچى، ئىككىـسى ئارىلاشقاندا، تەم تەڭشىلىش بىلەن تاماققا لەززەت كىرگۈزىدۇ.

مانتا

مانتـا ئۇيغـۇرلار ياخـشى كـۆرۈپ يەيـدىغان ئەنئەنـىۋى تامـاق تۈرلىرىنىڭ بىرى. مانتىنىڭ بولاق مانتا، پېتىر مانتا، ئاشمانتا، كاۋا مانتـىسى، جۈسـەي (كـۈدە) مانتـىسى، شـېكەر مانتـىسى دېگەنـدەك تۈرلىرى بار.

1. بـولاق مانتـا. ئۇنىغـا خېمىرتـۇرۇچ سـېلىپ، تـۇزنىي كەم قىلىـپ خېمىر يۇغۇرۇپ ئىسسىق جايغـا قويـۇپ بولدۇرۇلىـدۇ. گـۆش ئۇشـشاقراق توغرىلىدۇ (گۆش بولمىغاندا ئازراق جىگىـردەك توغرالسىمۇ بولىـدۇ) يەنە يېسـسۈپلەك، كـۈدە، كاللەكبەسـەي، مـاش ئۇندۇرمـىسى قاتـارلىق كۆكتاتلاردىن بىرىنى ياكى ئىككـى تـۈرىنى، شـۇنداقلا پىيـازنى ئۇشـشاق توغراپ، گۆشـكە ئارىلاشـتۇرۇپ بىرئـاز سـۇ يېگـۈزۈپ، يەنە بىـر ئـاز يـاغ مىجـىپ، ئانـدىن سـوققان كـاۋاۋېچىن، زىـرە ئارىلاشـتۇرۇپ قىيمـا تەييارلىنىدۇ. بولاق مانتىنىڭ قىيمـىسى كـۆپرەك گـۆش بـىلەن پىيـازدىن تەييارلىنىدۇ. ئاخىرىـدا بولـدۇرۇلغان خېمىرغـا ئـازراق شـۇلتا يـاكى سـودا ئارىلاشـتۇرۇپ چەيـلەپ، زۇۋۇلا ئـۇزۇپ قـول بـىلەن جىلتـا ئېچىلىـدۇ. جىلتىغا قىيما سېلىنىپ مانتا تۈگۈلىـدۇ. مانتـا قاسـقان يـاكى جىمبىلـدە پـشۇرۇلىدۇ. بـۇ خـىل مـانتىنى بەزىـلەر يـاغ لازا، ئاچچىقسـۇغا مىـلەپ يېيىشنى ياخـشى كۆرىـدۇ. بـولاق مانتـا ناھـايىتى يۇمـشاق ۋە يېيىـشلىك بولىدۇ.

2. پېتىـر مانتـا. كـالا يـاكى قوينـىڭ سـېمىز لـوق گۆشـى قونـاقتەك ئۇشـشاق توغرىلىـدۇ (ئەگەر گـۆش ئـورۇق بولـسا، بىرئـاز قـۇيرۇق يـاغ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ). بۇنىڭغا بىرئـاز سـۇ قۇيـۇپ، سـۇ يېدۇرۇلىـدۇ، ئانـدىن نېپىز توغراپ چانالغان پىيـاز، تـۇز ۋە سـوقۇلغان قارىمـۇچ ئارىلاشـتۇرۇپ قىيمـا تەييارلىنىـدۇ. چـىڭ پېتىـر خېمىـر يۇغۇرۇلغانـدىن كېـيىن زۇۋۇلا ئۇزۇلىـدۇ. زۇۋۇلا پـۇزا بـىلەن چېتـى نېپىـز، ئوتتۇرىـسى قېلىنـراق جىلتـا

ئېچىلىپ قېيما سېلىپ تۇگۈلىدۇ. قاسقان ياكى جىمبىلنى ياغلاپ مانتىنى قاسقانغا تىزىپ، ئېغىزىنى ھىم يېپىپ تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. پېتىر مانتا 15 مىنۇتتىلا پىشىدۇ. مانتا پىشقاندا تاۋاققا ياكى قاسقانغا سېلىنغان ئاق نان ئۈستىگە ئېلىپ، ئۈستىگە بىرئاز سوققان قارىمۇچ سېپىلىدۇ. بۇ خىل مانتا ناھايىتى شورپىلىق، قۇۋۋەتلىك بولۇپ، بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىدۇ.

3. ئاشمانتا (ئاشمانتا دېگەنلىك، ئۈستىگە پېتىر مانتا بېسىلغان پولۇ دېگەنلىك). ئالدى بىلەن پېتىر مانتا تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭ ئېتىلىشى ئادەتتىكى پېتىر مانتىنىڭ ئېتىلىشىگە ئوخشاش بولىدۇ. لېكىن بۇ خىل مانتىنىڭ زۇۋۇلىسى كىچىكرەك ئۈزۈلۈپ، كىچىكرەك تۇگۈلىدۇ. پولۇنىڭ ئېتىلىشىمۇ ئادەتتىكى پولۇنىڭ ئېتىلىشىگە ئوخشاش بولىدۇ. پولۇنى دۈملەش ۋاقتىدا، تۇگۈلگەن پېتىر مانتىنى گۈرۈچ ئۈستىگە تىزىپ يېرىم سائەتچە دۈملەپ پىشۇرۇلىدۇ. مانتىنىڭ پىشىپ ئۆتۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دەققەت قىلىنىدۇ.

4. كاۋا مانتىسى. بۇ تاماق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇنداق ئېتىلىدۇ: مانتا كاۋىسىنىڭ پوستى ئاقلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈرۈق ۋە لەشلىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ئۇششاق توغرىلىدۇ. يەنە ئۇنىڭغا قۇيرۇق ياغ، قىزىلمۇچ ۋە پىياز توغراپ، ئۇ سوققان زىرە، تۇز ۋە داغلانغان ياغ قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ. ئاق ئۇندا چىڭ قىلىپ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ، زۇۋۇلا ئۈزۈپ تاۋلاپ، قول بىلەن بېسىپ يېپىلاقلاپ پۇزا بىلەن ئوتتۇرىسىنى قېلىنراق، چەتلىرىنى نېپىزرەك قىلىپ جىلتا ئېچىپ قېيما سېلىپ تۇگۈلۈپ قاسقاندا 20 مىنۇتقا قەدەر تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. كاۋا مانتىنىڭ تەمى ئۆزگىچە بولىدۇ. كاۋا مانتىسى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋە كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان ئالىي تاماق تۈرلىرىدىن بىرى.

5. شېكەر مانتىسى. ياڭاق مېغىزى پوستىدىن ئاجرىتىلىپ قونىقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ. ئۇنىڭغا توغرالغان قۇيرۇق ياغ، شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ. خېمىرنى يۇغۇرۇش، بولدۇرۇش، جىلتا ئېچىش بولاق مانتىنىڭكىدەك بولىدۇ. جىلتىغا قېيمىدىن سېلىپ،

سوقىچاق ياكى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ تۇگۇپ قاسقانغا سېلىپ تېز ئوتتا يېرىم سائەت دۆملەپ پىشۇرۇلىدۇ.

ئۆگرە

ئۆگرە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق تۈرلىرىدىن بىرى. بۇنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئۇگرە» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھاتى بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ. ئۇ: «سۈيۇق-ئاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چۆپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ» دەيدۇ.

بۇ تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ: ئاق ئۇنغا 2 — 3 تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ، خېمىر چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ، ئاندىن خېمىر نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىدۇ. يېيىلغان خېمىر بىرئاز شامالدىتىلىپ ئىنچىكە ئۆگرە كېسىلىدۇ. قازانغا سۇ ئۆگەكلىك گۆش سېلىپ قاينىتىپ شورپا تەييارلىنىدۇ، ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆشكە چانالغان باش پىياز، تۇز، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قازاندىكى شورپىغا تاشلىنىدۇ. بۇلار پىشاي دېگەندە ئۇششاق توغرالغان شوخلا، چامغۇر (تۇرۇپ بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىنىدۇ. 5 — 10 مىنۇتتىن كېيىن قازانغا ئۆگرە سېلىنىدۇ. ئاش پىشىپ قاچىغا ئۇسۇشتىن بۇرۇن، قازانغا يۇمغاقسۇت ياكى پىنە سېلىپ قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇگرىگە ئاچچىقسۇ ياكى ياغ لازا قۇيۇلمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئازراق قارىمۇچ سېپىپ ئىچسە كۈپايە قىلىدۇ. ئۆگرە شورپىلىق، تەملىك، پۇراقلىق بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە سىڭىشلىك بولىدۇ. بۇ خىل تاماق مېھمانلار ئۈچۈنمۇ تەييارلىنىدۇ.

چۆچۈرە

چۆچۈرە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماقنى ئائىلىلەردە ئادەتتە قىلىپ يېيىشتىن تاشقىرى، يەنە ئەزىز مېھمانلار بۇ تاماق بىلەن كۈتۈلىدۇ. بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق: سېمىز قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ. بۇنىڭغا باش پىياز چانىلىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن تۇز، قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قېيما قىلىنىدۇ. ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ (خېمىرنىڭ ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خېمىرغا

بىرەر تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇۋەتسە تېخىمۇ ياخشى) ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك يېيىلىدۇ، ئاندىن بۇنىڭدىن تۆت چاسا جىلتا كېسىپ تەييارلىنىدۇ. جىلتىغا تەييارلانغان قېيما سېلىنىپ گۈلە قاق چوڭلۇقىدا تۇگۈلىدۇ. بۇ تاماقنىڭ سۇيى مۇنداق تەييارلىنىدۇ. سوغۇق سۇغا سۆڭەك تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ ياكى ئازراق چۆچۈرە قېيمىسى تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان تۇرۇپ ياكى چامغۇر تاشلىنىدۇ. سۇيى تازا پىشقاندا چۆچۈرە سېلىنىدۇ. ئاشنى قاچىغا ئۇسۇش ۋاقتىدا قازانغا ئازراق (مەيلى ھۆل ياكى قۇرۇتۇلغان بولسۇن) ئاشكۆكى (يۇمغاقسۇت)، رەيھان ياكى پىننە سېلىپ قازانىنى بىر ئۆرلىتىپ ئۇسۇلىدۇ. چۆچۈرە تەملىك، لەززەتلىك ھەم قۇۋۋەتلىك بولىدۇ.

كۆك چۆچۈرىسى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر يىلى ئەتىيازدا، يېڭى ئۇنۇپ چىققان بىدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان. بۇ تاماقنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: بىدە پاكىز تازلىنىپ چانىلىدۇ. سەقىپ سۇيىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا كۆيدۈرۈلگەن قوي يېغى ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىپ، چۆچۈرە تۇگۇپ سۇدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە، ئادەمنىڭ ئىچى تازلىنىپ سالامەتلىكىگە پايدا قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. دېمىسىمۇ بىدىنىڭ شىپالىق رولى بولىدۇ. ئەتىياز كۈنلىرى بىدە ئېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ خېلى كۆپ. بىدە ئەمدى بىخ سۈرۈشكە باشلىغاندا ئۇنى تېرىپ تۇغقانلىرىغا، يېقىن دوست - بۇرادەرلىرىگە ياكى قولۇم - قوشنىلىرىغا «يېڭىلىق تۇتۇش» ئادىتى يېزا - قىشلاقلاردا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. «يېڭىلىق تۇتۇلغان» كۆك بەدىلىگە «يېڭىلىق» نى قوبۇل قىلغۇچى «يېڭىلىق» نى تۇتقان كىشىگە ئەھۋالغا يارىشا سوۋغات بېرىدۇ.

چۆپ

چۆپ (تۇتماچ) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېسىل تاماقلىرىنىڭ

بىرى. ئۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇنى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تۆتماچ» دېگەن سۆزگە ھەم «چاۋلى» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھلاردىن بىلگىلى بولىدۇ. ئۇ «بۇ تاماق قۇۋۇەت بېرىپ، يۇزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزنى يەپ، شورپىسىنى ئىچىدۇ» دەپ يازغان. ھازىر ئۇيغۇر خەلقىدە چۆپنىڭ «نېرىن چۆپ»، «سەي چۆپ»، «ماش چۆپ»، «شوخلا چۆپ»، «ئاتۇش چۆپى»، «پىياز چۆپ»، «نانچۆپ» دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار.

1. نېرىن چۆپ. بۇ مېھمانلارغىمۇ، كېسەل بولۇپ قالغانلارغىمۇ ئالاھىدە ئېتىدىغان تاماق بولۇپ، قۇۋۋەتلىك ھەم سىڭىشلىك تاماق.

بۇ تاماق ئاساسەن مۇنداق تەييارلىنىدۇ: سېمىزرەك گۆش قازانغا سېلىنىپ، قازان قاينىغاندا شورپا سورۇلۇپ تۇرۇلىدۇ. گۆش پىشقاندا ئۇنىڭ شورپىلىق يۇزىدىن بىر قاچىغا ئېلىپ قويۇلىدۇ. پىشقان گۆش قازاندىن ئېلىپ سوۋۇغاندا ئىتتىك پىچاق بىلەن قوناقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ، خېمىرنىڭ سۇدا ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇنغا 1 — 2 تۇخۇم چېقىپ، تۇزنى ئۆتكۈزۈپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر تىنغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ، بىرئاز شامالدىتىپ، ئاندىن خېمىر ئۆگرىدىن چوڭراق قىلىپ كېسىلىدۇ. ئۇگرە قازاندىكى شورپىدا پىشۇرۇلىدۇ. خېمىر پىشقاندىن كېيىن، مىلىچلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن، چويلىدا سۈزۈۋېلىپ سوغۇق سۇدا چايقىلىدۇ. خېمىر قاچىغا ئېلىنىدىغان چاغدا قازاندىكى شورپىدا قىزىتىلىدۇ. باش پىياز ئۇششاق يالپاقداپ توغرىلىدۇ. بۇنىڭغا سوققان قارىمۇچ، تۇز سېلىپ مىجىپ تەييارلىنىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قاچىغا ئېلىنغان چۆپ ئۈستىگە توغراپ تەييارلانغان گۆش، توغرالغان پىياز ۋە شورپىنىڭ يۇزى قۇيۇلۇپ ئىلەشتۈرۈپ، قوشۇق بىلەن كىچىك چىنىلەرگە بۆلۈپ يېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شورپىسىغا چامغۇر، سەۋزىلەر سېلىنىپ پىشۇرۇلىدۇ ۋە ئۇنىمۇ يالپاقلاپ توغراپ گۆش بىلەن بىرگە سالسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ. شارائىت يار بەرسە، قۇرۇتنى سۇدا ئېزىپ سۈيۈقلاندۇرۇپ قاچىغا خالىغانچە قۇيۇپ يېسە تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قازاندىكى شورپىدىن بىرەر پىيالىدىن ئىچىلىدۇ.

2. پیاز چۆپ. بۇ پیاز قیمىسىنى ياغدا قورۇپ ياغلىق هالەتكە كەلگەندىن كېيىن، چۆپ ئۇستىگە قۇيۇلۇپ يېيىلىدىغان تاماق. بۇ خىل چۆپ سەي ـ كۆكتات، گۆش كەمچىل چاغلاردا ئېتىپ يېيىشكە باب كېلىدۇ.

شويلا

شويلا يۇمشاق، يېيىشلىك هەم سىڭىشلىك تاماقلاردىن بىرى بولۇپ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ياكى چوكۇلۇقدا، سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ. قۇرۇچ ئىسسىق سۇدا 2 — 3 قېتىم يۇيۇلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ داغلاپ، گۆش قىزارغىچە قورۇلىدۇ، ئاندىن پىياز سېلىپ سارغايغىچە قورۇلغاندىن كېيىن، شوخلا ۋە سەۋزە سېلىپ قورۇپ، سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. زىرە سېلىپ تەمى تەڭشەلگەندىن كېيىن، سۇغا قۇرۇچ سېلىپ، قازاننىڭ تېگى تۇتۇۋالماسلىق ئۈچۈن پات ـ پات ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئاشنىڭ سۇيى تۇگەپ قۇرۇچ قويۇلغاندا، ئاندىن تەخسە ـ قاچىلارغا ئۇسۇپ، ئۇستىگە قارىمۇچ سېپىپ، داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ تاماق قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ.

بەزىدە سەۋزىنى ياغ بىلەن قورۇماي ئېتىدىغان شويلىمۇ بار. بۇ «خام شويلا» دەپ ئاتىلىدۇ. خام شويلا كۆپىنچە بىتاپ كىشىلەر ئۈچۈن تەييارلانغاچقا، ئادەتتە «كېسەل تامىقى» مۇ دېيىلىدۇ.

شوۋنگۈرۇچ

شوۋنگۈرۇچ كۆپىنچە زۇكامداپ قالغان كىشىلەر ئۈچۈن قىلىنىدۇ. بۇ تاماق ئۈنىڭدىن باشقا تۇغۇتلۇق ئاياللارغا سۈت كەلتۈرۈش، ئىسسىق ئېشىپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئىسسىقىنى چۈشۈرۈپ، مىجەزىنى تەڭشەش ئۈچۈنمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

بۇ تاماقنىڭ ئېتىش ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن گۈرۇچ ئىسسىق سۇدا 3 — 4 قېتىم يۇيۇلۇپ، قازانغا سېلىنىدۇ ۋە قاينىتىلىپ يېرىم پىشقاندا قازانغا ئالدىن توغراپ تەييارلاپ قويۇلغان قۇيرۇق يېغى بىلەن تۇرۇپ،

چامغۇر سىلىنىدۇ، ئاندىن يۇيۇپ تازىلانغان قارىئۆرۈك، توغرالغان شوخلا، تۇز سىلىنىپ تەمى تەڭشىلىدۇ. ئاش پىشقاندا ئاش سۇيىگە يۇمغاقسۇت سىلىپ قازانغا بىر ئۆرلىتىپلا قاچىلارغا ئۈسۈپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. شوۋگۈرۈچنى سۆڭەكلىك گۆش بىلەن ئۇزاقراق قاينىتىپ ئەتسە تېخىمۇ تەملىك ۋە قۇۋۋەتلىك بولىدۇ. لازىم تېپىلغاندا ئاش سۇيىگە قارىمۇچ سىلىنىدۇ. بۇ تاماق ئادەمنى تەرلىتىپ، بەدەننى يەڭگىل قىلىدۇ.

شوۋگۈرۈچنىڭ يەنە «ماشخوردا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تۈرىمۇ بار. «ماشخوردا» نىڭ شوۋگۈرۈچتىن پەرقى پەقەت ئۈنىڭ خۇرۇجىغا ماش (كۆك پۇرچاق) ئارىلاشتۇرىدىغانلىقىدا.

جۇۋاۋا

جۇۋاۋا، ئادەتتە «تۇگۇر»، بەزى يەرلەردە «بەنشىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: بوشراق پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ زۇۋۇلا ئۇرۇپ، تاۋلاپ، قۇرۇق ئۇن سېپىپ، ئۇستىنى نەم لاتا بىلەن يېپىپ قويۇپ جىلىت ئېچىلىدۇ. گۆشنى ئۇششاق توغراپ ئۈنىڭغا سۇ يېگۈزۈپ، ئۇششاق توغرالغان يېسىسۇبلەك ياكى كۈدىنى سىقىپ سۇيىنى چىقىرىۋېتىپ، تۇز، سوققان قارىمۇچ، سۇ يېغى ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ. ئېچىلغان جىلىتقا بىر قوشۇقچە قېيما سىلىپ تۇگۇپ، قايناۋاتقان قازانغا سىلىپ، پەس ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. قازان ۋاراقلاپ قاينىپ كەتسە سوغۇق سۇ تېمىتىپ تۇرۇلىدۇ، بولمىسا تۇگۇر تېشىلىپ كېتىدۇ. بەزى ئائىلىلەر گۆش بىلەن پىيازدىن قېيما قىلىپ تۇگۇر قىلىدۇ. تۇگۇر پىشقاندا لېگەنگە ئۈسۈپ، داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. داستىخاندا ھەربىر كىشىنىڭ ئالدىغا بىردىن كىچىك تەخسە قويۇلىدۇ. يېگۈچىلەر ياغ لازا، ئاچچىقسۇ قوشۇپ يەيدۇ. بۇنىڭدا تاماق تېخىمۇ مەززىلىك بولىدۇ.

قۇيماق

قۇيماق قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇر يېمەكلىكلىرىدىن بىرى.

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (III تۇم 239 ـ بەت) دا «قويما» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خېمىر سۈيۇق يۇغۇرۇلۇپ قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۇستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ». قۇيماقنى ئادەتتە ئۆيلەردە يېيىش ئۈچۈن قىلىشتىن تاشقىرى، يەنە نەزىر ـ چىراغلار ئۈچۈنمۇ قىلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بىرقانچە تۇخۇم چىكىلگەندىن كېيىن سۈيۇق خېمىر چېلىنىدۇ ۋە خېمىر بىرئاز تىندۇرۇلىدۇ. قازانغا قۇيغان ياغ ئوبدان قىزىتىلىپ، خېمىر قول بىلەن مانتا جىلتىسى چوڭلۇقىدا ئېچىلىپ قازانغا سېلىنىدۇ ھەم ھەر ئىككى تەرىپىنى ئۆرۈپ پىشۇرغاندىن كېيىن، قازاندىن ئېلىپ ئىسسىق ۋاقتىدىلا ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ. قۇيماقنىڭ خېمىرىغا تۇخۇم سېلىنغاچقا، بۇنداق قۇيماق ئاسانلىقچە قېتىپ قالمايدۇ، ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ.

زاڭ

ئۇيغۇر خەلقى، بولۇپمۇ دېھقانلار قىش كۈنلىرى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ دەپ بۇ تاماقنى ئېتىپ يەيدۇ. بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق: قوناق ئۇنى (بەزى يەرلەردە كۆممىقوناق ئۇنى، بەزى يەرلەردە ئاق قوناق ئۇنى) قازاندا قاياۋاتقان قايناق سۇغا چېلىنىدۇ. بۇ نوغۇچ بىلەن داۋاملىق ئىلەشتۇرۇپ تۇرۇلىدۇ. قويۇلغاندىن كېيىن قاچىلارغا ئۇسۇلۇپ، ئالدىن قورۇپ تەييارلانغان سۇلۇق ھەم ئاچچىق ـ چۈچۇك سەي سېلىنىپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ. ئۇيغۇر دولانلىرىدا يەنە بىرقانچە خىل زاڭ بولۇپ، ئۇلار «سۈتلۇك زاڭ» (ئۇستىگە سۈت قۇيۇپ ئېتىلىدۇ)، «شەربەتلىك زاڭ» (ئۇستىگە جىگدە شەربىتى قۇيۇلىدۇ) دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان زاڭلارمۇ بار.

ئۇماچمۇ زاڭنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ زاڭغا قارىغاندا سۈيۇقراق بولىدۇ. ئۇماچقا ئادەتتە پىياز، چامغۇر، گۈلە ياكى شارائىتى بولسا تۇغرامچە گۆش (ئەڭ ياخشىسى قوينىنىڭ قوۋۇرغىسى چىمچىلاق قول

چوڭلۇقىدا توغراپ سېلىنىپ) ئاستا ئوتتا ئۇزۇن قاينىتىلىدۇ. ئۇماچ كۆپىنچە ئەتىگەنلىك ياكى كەچلىك چاي ئورنىدا ئىچىلىدۇ. ئۇماچ قان بېسىم يۇقىرى بولۇپ كېتىشنىڭ ۋە قاندا ياغ تەركىبىنىڭ ئېشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

يوبدان

بۇ قوناق ئۇنىدىن قىلىدىغان يېمەكلىكلەر ئىچىدە ئەڭ يېيىشلىك تاماقلارنىڭ بىرى بولۇپ، «قوناق سۈيۇقئېشى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. بىر قىسىم جايلاردا بۇ تاماققا ئوخشاپ كېتىدىغان «سىقماق» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل قوناق تامىقى بار. بىراق بۇ ئىككى تاماق شەكىل جەھەتتىن ئازراق ئوخشاپ قالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تەم ۋە ئېتىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ.

يوبدان ئېشىنى ئېتىشتە، ئاۋۋال يۇمشاق قوناق ئۇنى تەييارلىنىدۇ ۋە ۋاراقشېپ قاينىاپ تۇرغان قايناق سۇدا خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. يوبدان خېمىرى چىڭ يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇپىرىدا نوغۇچ بىلەن يېيىلىدۇ. خېمىر يېيىلىپ مەلۇم كەڭلىك، قېلىنلىققا يەتكەندە ئالقاننىڭ كەڭلىكىدە تال - تال كېسۈېلىپ، ئاندىن ئۇگرىدىن سەل چوڭراق كېسىلىدۇ (يوبدان چۆپى ئۇگرە چۆپىدىن كەڭ ھەم قېلىن كېلىدۇ. يوبدان چۆپى قازاندىن تىرىك چىقىشى ئۈچۈن خېمىرغا مەلۇم دەرىجىدە ئاق ئۇن قوشۇلىدۇ). يوبدانغا چامغۇر، كاۋا، ئاش كۆكى قاتارلىق كۆكتاتلار ۋە قوي، ئوغلاق، خوراز، كەپتەر گۆشلىرى سېلىنىدۇ. كۆپ ھاللاردا ئەزىز مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىش ھەم يېيىشلىك بولۇش ئۈچۈن سۈيىگە ئوغلاق (قىرقىلمىغان ئوغلاق)، چۈجە، خوراز، كەپتەر باچكىلىرى سېلىنىدۇ. يوبدان ئېشىنى ئېتىش ئالاھىدە ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. ھەممە كىشى ئوخشىتىپ ئېتەلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا «ئايال كىشىنىڭ تۆشۈك ئىشىنى يوبدان ئېشىدا سىنا» دېگەن سۆز بار.

سقماق

سقماق دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تاماق

تۇرلىرىدىن بىرى.

بۇ تاماقنىڭ تەييارلىنىشى مۇنداق: خۇرۇجى قوناق ئۇنى بولۇپ، قېلىن ئەلگەكتە تاسقالغان قوناق ئۇنىدا تۇزسىزراق ۋە بوش قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. چامغۇر ياكى چاقما كاۋا توغرامچە قىلىنىپ، قازانغا سېلىنىدۇ. كۆكتات پىشاي دېگەندە تەييار بولغان خېمىرنى ئالقانغا پاتقۇدەك ئۇرۇۋۇبلىپ، ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن سىقىپ بارماق ئارىسىدىن ئۆتكۈزىدۇ. بارماق ئارىلىقىدىن سىقىلىپ ئۆتكەن خېمىر خۇددى كەسمە لەگمەن چوگلۇقىدا ئۇرۇلۇپ، قايناۋاتقان قازانغا چۈشىدۇ. تاماق تەييارلىغۇچى ئۇستا بارمىقى ئارىسىدىن خېمىرنى سىققاندا، بارمىقىنى كەڭ ئېچىۋەتمەستىن خېمىر كەسمىسىنىڭ بىر خىل ئۆلچەملىك بولۇشىغا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئادەتتە بارماق ئارىلىقىدىن قىسىلىپ چىققان ئاش (سىقماق) نىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 — 5 سانتىمېتىر، كەگلىكى (توملۇقى) چوكىنىڭ ئۇچىدەك بولسا ئەڭ مۇۋاپىق ھېسابلىنىدۇ. سىقماقنى قوناق ئۇنىدا تەييارلانغان سۇيۇقئاش دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇ، سۇيى بىلەن ئىچىلىدۇ. شارائىتى بار ئائىلىلەر سىقماققا تۇغرامچە گۆش، شۇخلا قاتارلىقلارنى سېلىپ پىشۇرسىمۇ بولىدۇ.

سىقماقنى بەزى جايلاردا مەخسۇس يوبدان سىققۇچ بىلەن ئېتىدۇ. سىقماق تەييارلىنىشى ئاددىي، كۆپ ھەشەم كەتمەيدىغان، تەمى ئۆزىگە خاس تاماق بولۇپ، دېھقانلار كۆپرەك ئەتىگەنلىك چاي ئورنىدا ئىچىشكە ئادەتلەنگەن.

مونداق

بۇ قوناق ئۇنىدىن قىلىنغان تاماقلار ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان ھەم بەك يېيىشلىك تاماقلارنىڭ بىرى. بىر قىسىم جايلاردا بۇنى «مۇندەك»، «قوناق چۆچۈرىسى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

مۇندەك تامىقنى ئېتىشتە: ئاۋۋال يۇمشاق قوناق ئۇنى ۋە بۇ تاماقنىڭ قازاندىن تىرىك چىقىشى ئۈچۈن قوشۇلىدىغان ئازراق ئاق ئۇن (بۇغداي ئۇنى) تەييارلىنىپ، ۋاراقلاپ قاياناپ تۇرغان قايناق سۇ بىلەن

خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. مونىدەك خېمىرى چىڭ يۇغۇرۇلۇپ ئازراق تىندۇرۇلغاندىن كېيىن، كىچىك ياڭاقتەك ئۈزۈمۈلىنىپ زۇۋۇل قىلىنىدۇ ھەم ئارىسى ئېچىلىپ، ئالدىن تەييارلانغان قىيما (مونىدەك قىيمىسى ئاساسەن پاقلان گۆشى بىلەن پىيازدىن تەييارلىنىدۇ. پىياز زىيان قىلمىدىغان كىشىلەر ئاق يېسىمۈلەككە ئوخشاش يېيىشلىك باشقا كۆكتاتلارنى قوشىدۇ) سېلىنىپ قازانغا تاشلىنىدۇ. مونىدەكنىڭ شەكلى بىر خىل، خېمىرنىڭ نېپىز - قېلىنلىقى تەكشى، قىيمىسى تەملىك بولسا ئوخشىغان ھېسابلىنىدۇ ھەم تاماق ئەتكۈچىنىڭ ماھارىتى ئالاھىدە تەرىپلىنىدۇ.

يارما

يارما يېڭى پىشقان ئالتە ئايلىق قوناق (ئات چىشى قوناق) نى بەك يۇمشاق ئېزىتۈەتمەي يىرىك تارتىپ، سۈت مېغىزى (شىرىسى) نى پۈتۈن ھالەتتە پىشۇرۇپ يەيدىغان قوناق تامىقى. مەكتىتە بۇ تاماق كۆپرەك ئېتىلگەچكە خەلق ئارىسىدا، مەكتىلكلەرنىڭ «يارمىچى» دەيدىغان ئاتىقى بار.

تۇرمەل

تۇرمەل — ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان تاماقلاردىن بىرى. بۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق. بۇنى «تۇركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم 622 - بەت) دا «تۇرمەك» دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھ بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن. بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ: پېتىر خېمىر نوغۇچ بىلەن چوڭ يېيىلىدۇ (ئۇگرە سۈيۇقئاشنىڭ خېمىرىدەك) كۆكتات بىلەن قىلىنغان (مەيلى گۆشلۈك، مەيلى گۆشسىز) قىيما يېيىلغان خېمىرغا تەكشى يېيىتىلىدۇ، ئاندىن خېمىر تۇرۇلۇپ، ئۇزۇپ پومزەك قىلىنىدۇ ۋە قاسقان ياكى جىمبىلغا سېلىپ ھوردا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ تاماق بىر قات خېمىر، بىر قات قىيما بولۇپ پىشىدۇ. بۇ تاماق ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ.

كۆجە

كۆجە ئۇيغۇرلار ياخشى كۆرىدىغان مەززىلىك تائاملاردىن بىرى. ئۇنىڭغا كۆكباش ئاساسلىق خۇرۇج قىلىنغاچقا، ئۇنى كۈزدىلا ئېتىپ ئىچىشكە بولىدۇ. كۆجىنىڭ قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىرەر ئېنىق تارىخىي مەلۇمات بولمىسىمۇ، بىراق ئۇنى ئەجدادلىرىمىز كۆممىقونىاق تېرىشقا باشلىغاندا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن دېسەك، ئانچە ئاساسسىز بولمايدۇ.

كۆجە ئىنتايىن سىڭىشلىك تاماق بولۇپ، ھەرقانداق ئادەمگە ئېغىر كەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن سۈت تەمى تېتىپ تۇرىدۇ. ئىچكەندىن كېيىن ئادەمنىڭ مەيدىسى يەڭگىل ھېس قىلىدۇ.

كۆجە مۇنداق ئېتىلىدۇ: ئاۋۋال يېتەرلىك مىقداردا پاكىز سويۇلغان كۆكباش (سۈيى قاچمىغان قوناق) تەييارلاپ، دېننى كاساڭغا مەدىكى قالغۇچە قىرىپ چۈشۈرۈپ، يۇمشاق سوقمىز. ئۇنىڭدىن كېيىن سوقمىغا ئازراق سۇ سېپىپ، تىرىپى بىلەن سۈتنى ئايرىيمىز. كېيىن گۆش، چامغۇر سېلىپ قاينىتىلغان شورپىغا ئايرىلغان داننى سېلىپ بىردەم قاينىتىمىز. ئۇنىڭدىن كېيىن قاينىۋاتقان قازانغا قوناق سۈتنى ئاز - ئازدىن قۇيۇپ، مالتىلاپ پىشۇرىمىز. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئەگەر كۆكباش سۈتى بىراقلا كۆپ قۇيۇۋېتىلسە ياكى ياخشى مالتىلاپ بېرىلمىسە، سۈت بىلەن دان ئارىلاشماي كۆجە بۇزۇلىدۇ. كۆجە پىشاي دېگەندە، ئازراق يۇمغاقسۈت سېلىۋېتىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك.

كۆجىنى يۇقىرىقىدەك ئەتكەندىن باشقا، قورۇپ ئېتىشكىمۇ بولىدۇ. بۇنداق كۆجىنىڭ قورۇمىسى ئادەتتىكى قورۇمىلارغا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت ئاساسلىق خۇرۇجنىڭ تەييارلىنىشى ۋە ئېتىلىشىلا يۇقىرىقى كۆجە بىلەن ئوخشىشىدۇ.

كۆجىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دولان دەرياسى بويلىرىدىكى كىشىلەر ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتەلەيدۇ.

ساڭزا

ساڭزا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ،

كۆپرەك ھېيت ـ بايراملاردا داستىخانغا گېزەك ئورنىدا تىزىش ئۇچۇن پىشۇرۇلىدۇ. ھازىر تۇي ـ تۆكۈنلەردىمۇ ساڭگا پىشۇرۇش ئادەتكە ئايلانماقتا. ساڭگىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ھەم چۇرۇك، ھەم مەززىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ساڭگىنىڭ خۇرۇجى ئادەتتە ئاق ئۇن، ئالىي دەرىجىلىك سۇ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ، پىياز، كاۋاۋىچىن ۋە مۇۋاپىق مىقدارداكى تۇزدىن ئىبارەت.

ساڭگا سېلىش ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن پىيازنى يالپاقلاپ تۇغراپ، كاۋاۋىچىن بىلەن قوشۇپ قاينىتىپ، قويۇق چاي رەڭگىگە كىرگەندە پىياز بىلەن كاۋاۋىچىننى سۈزۈۋېتىپ (ئەڭ ياخشىسى داكىدا ياكى نېپىز ئەلگەكتە سۈزۈش كېرەك)، سۈيىنى سوۋۇتىمىز، مۇۋاپىق مىقدارda سۇ يېغىنى داغلاپ ئۇنىمۇ سوۋۇتىمىز (ئادەتتە 5 جىڭ ئۇندا تەييارلىنىدىغان ساڭگا ئۇچۇن 5 سەر ئەتراپىدا ياغ داغلاش كېرەك). سوۋۇتۇلغان كاۋاۋىچىن سۈيىگە مۇۋاپىق مىقدارداكى تۇز، داغلاپ سوۋۇتۇلغان ياغنى قۇيۇپ، ئۇن سېلىپ قاتتىقراق قىلىپ خېمىر يۇغۇرىمىز. خېمىرنى بارلىق كۇچ بىلەن ياخشى چەيلەپ پىشۇرۇپ 15 مىنۇت تىندۇرغاندىن كېيىن، 1 سەر چوڭلۇقتا زۇۋۇلا ئۇزۇپ، ئۇنى يەنە تاۋلاپ، ئازراق ياغلاپ قۇرۇق داسقا ياكى لېگەنگە ئۇست ـ ئۇستىلەپ تىزىپ، ئۇستىنى تەكشى ياغلاپ 20 مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرىمىز (تىندۇرۇش ۋاقتى ھاۋا كىلىماتى، تۇزنىڭ مىقدارى ۋە خېمىرنىڭ قاتتىق ـ يۇمشاقلىق دەرىجىسىگە باغلىق). زۇۋۇلا تىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بارماق قول بىلەن تۆشۈك ئېچىپ، خېمىرنى ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن ئېشىپ ھالقىسىمان پىلىتە ياساپ، ئۇنى يەنە ئېشىپ ئىنچىكە چوكىنىڭ تومىلۇقىدەك بولغاندا، ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر قىلىپ كالولاپ ئىككى تال ئىنچىكە تاياقچىغا ئېلىپ قازاندىكى قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ، ساڭگا پىشۇرۇش چوكىسى بىلەن ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۆرۈپ تەكشى سارغايتىپ پىشۇرىمىز. پىياز ۋە كاۋاۋىچىن قوشۇپ قاينىتىقان سۇ ساڭگىنى چېچەكلىتىش رولىنى ئويناىدۇ. ساڭگا قازاندىكى مايدا چېچەكلەپ سەل سارغايغاندىلا چوكا بىلەن سۈزۈۋېلىنىدۇ، ئاندىن ئىسسىق ۋاقتىدىلا

لېگەنگە ھەر قېتىم پىشقان بىر زۇۋۇللۇق ساڭگزىنى بىر - بىرىگە يېرىم چىشلىتىپ، خۇددى يۇمىلاق سەللىگە ئوخشاش ئۈستىمۇئۈست ئوراپ، پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈل غۇنچىگە ئوخشاش تىزىلىدۇ.

ساڭگزا سېلىشتا ئوت كۈچىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر. ناۋادا قازانداكى ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولۇپ قالسا، ساڭگزا چېچەكلىمەي، لەڭمەندەك سىدام بولۇپ قالىدۇ. ياغ ھەددىدىن تاشقىرى قىزىپ كەتسە، ساڭگزىنىڭ ئىچى خام، تېشى كۆيۈڭ چىقىدۇ. شۇڭا، ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى بىلىش ئۈچۈن سىناق تەرىقىسىدە ساڭگزا خېمىرىدىن بىر - ئىككى پوشكال سېلىپ كۆرۈش كېرەك. ئەگەر پوشكال چېچەكلەپ تەكشى پىشسا، ئاندىن ساڭگزا پىشۇرۇشنى باشلاش كېرەك.

ساڭگزا سېلىش خېمىر تەييارلاشتىن تارتىپ تاكى ئۇنى پىشۇرۇپ لېگەنگە تىزىپ چىققۇچە بولغان پۈتكۈل جەريان يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدۇر. شۇڭا، ساڭگزا سېلىشتا ئىككى كىشى ھازىر بولۇشى شەرت، بىرى زۇۋۇلنى ئېشىپ تەييارلىسا، بىرى قازان بېشىدا تۇرۇپ پىشۇرۇشقا ۋە تىزىشقا مەسئۇل بولىدۇ.

تالقان

تالقان قەدىمكى يېمەكلىك تۈرلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (II تۇم 271 - بەت) دا «قاتتۇردى» دېگەن سۆزنى «ئۇ تالقانغا ياغ قاتتۇردى» دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرگەن. بۇ مىسال بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى قەدىمكى يېمەكلىكلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. تالقان ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇزۇلۇپ قالمىغاچقا، قەدىمكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە، شۇنداقلا ئۇزۇن سەپەرگە چىققان كارۋانلار تالقان تەييارلاپ ئېلىپ ماڭاتتى. ئۇنى قاچىغا سېلىپ ئۈستىگە قاينىق سۇ قۇيۇپ ئىچىشكە بولىدۇ. بۇ قورساقنى ئاچۇرمايدۇ. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: قازانغا قوي يېغى سېلىپ قىزىتقاندىن كېيىن ئۇننى سېلىپ سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ. ئۇن سارغايغاندىن

كېيىن شېكەر سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ يەنە قورۇلىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا كۈنجۈت ياكى ئۈششاق توغرالغان ياڭاق مېغىزى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن بۇ تالقانىنى خالتىغا قاچىلۇۋېلىپ، خالىغان ۋاقىتتا ئىشلىتىدۇ. تالقان، بولۇپمۇ چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق رايونلىرىدا كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، قوناق، تېرىق، يالىڭاچ ئارپىلارنى ئايرىم - ئايرىم هالدا، قۇرۇق قازاندا قوغۇن ئۇرۇقى، كۈنجۈت قاتارلىقلار بىلەن قورۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن تۈگمەندە ئۇن قىلىش ئارقىلىق تالقان تەييارلاشقىمۇ بولىدۇ.

جىگدە

جىگدە ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، جىگدە شەربەتلىك زاتى، ئۇماچلار كۆپىنچە هاللاردا جىگدىسىز ئىچىلمەيدۇ، جىگدە شەربىتى سۈركەلگەن نان ئىنتايىن مەززىلىك، يېيىشلىك بولىدۇ، تالقانمۇ ئۇنىڭسىز يېيىلمەيدۇ. ئۇيغۇر دولانلىرى جىگدىنى نان جىگدە (يېمىش جىگدە)، قاپاق جىگدە ۋە قاغا جىگدە دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىيدۇ. نان جىگدە پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرۈلىدۇ. قاغا جىگدە تەبىئىي جىگدىزارلىقتىن ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ياغ جىگدە، ياغ كۆتەن جىگدە، قارا كۆز جىگدە، ئاق جىگدە دېگەن سورتلىرى بولۇپ، ئەڭ ياخشىسى ياغ جىگدە. ئۇ پىشقاندا هەممە يېرى خۇددى ياغقا چىلاپ قويغاندەك خورما رەڭ هالەتكە كېلىدۇ، ئۇنىڭ تەمى خورمىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

مۇرابا

«مېۋە - چىۋە ماكانى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭ تۇرلۇك ياۋا مېۋىلەرگىمۇ ناهايىتى باي. ئۇيغۇر خەلقى بۇ مېۋىلەردىن كۆپ تەرەپلىمىلىك پايدىلىنىشنى ياخشى بىلىدۇ. بۇنىڭ بىر ئۇسۇلى مېۋىنى شېكەر قىيامىدا قاينىتىپ «مۇرابا» قىلىپ يېيىش.

مۇرابانىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناهايىتى يۇقىرى، كىشىلەرنىڭ مىجەزىنى تەڭشەشتە رولى ناهايىتى زور.

هەرقايسى ئائىلىدە ئۆزلىرى يېيىش ئۈچۈن مۇرابا تەييارلاشتىن تاشقىرى، يەنە مېھمان ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە تەييارلايدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلگەندە داستىخاندا باشقا گېزەكلەر قاتاردا يەنە مۇرابامۇ بولىدۇ.

مۇرلبىا مۇنداق ياسىلىدۇ: پاكىز سىرلىق قاچىغا سۇ قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭغا مەلۇم نىسبەتتە شېكەر سېلىنىدۇ، ئاندىن قاينىتىلىدۇ. شېكەر قاياپ قېيام بولغاندا (سوزۇلغۇدەك هالغا كەلگەندە) قايسى خىلدىكى مېۋىدىن مۇرابا ياسىماقچى بولسا، شۇنى قېيامغا سېلىپ بوش ئوتتا بىرئاز قاياناتقاندىن كېيىن ئوتتىن ئېلىنىدۇ.

مۇرابا قاينىتىلغان قاچا ياغ يۇقى بولماسلىقى كېرەك. ئەگەر قاچا ياغ يۇقى بولسا مۇرابا پاختىلىشىپ قالىدۇ. ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمايدۇ. مۇرابا ئۈچۈن ئەنجۇر، ئالما، تاش ئالما، گىلاس، بېھى، قارىئۆرۈك، گۈلە، بۆلجۇرگەن، قاراقات، سەۋزە..... قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ. بۇلاردىن ئالما، بېھى قاتارلىقلار تىرناق چوڭلۇقىدا تۇغراپ سېلىنىدۇ..... سەۋزىدىن مۇرابا ياسالغاندا سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ، قالغانلىرى قېيامغا پۈتۈن سېلىنىدۇ.

مۇرابا، بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، تۆت پەسىلنىڭ هەممىسىدە ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك هەر خىل مېۋە - چىۋىلەردىن تەبئىيتى ئوخشاشمايدىغان مۇرابالارنى تەييارلاپ، مىجەزىنى مۇرابا ئارقىلىق تەڭشەپ تۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. بەزى ئائىلىلەر ھەتتا ھەر خىل مېۋىلەرنى ئېزىپ مەلھەم بولغۇچە سۇس ئوتتا قاينىتىپ، ئۇنى قۇرۇتۇپ ناۋاتقا ئوخشاش قاتۇرۇۋالىدۇ. بۇنداق مېۋە قاتمىسىنى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ.

مۇرابانىڭ شىپالىق رولى چوڭ بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكىدە دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ.

دوغاپ ۋە جۇلاپ

ئۇيغۇرلار ياز ۋە تومۇز كۈنلىرى (بەزىلەر قىش، ياز) سوغۇق ئىچىملىك ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ خىل ئىچىملىكلەرنىڭ تۈرى كۆپ، تەييارلىنىشى خىلمۇخىل بولىدۇ.

خەلقىمىز ئىچىدە، ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ كەسىپكە ئايلانغان. جۈملىدىن ئەتىيازدىن كەچ كۈزگىچە شەھەر - يېزا بازارلىرى، ھەرقايسى دوقمۇشلاردا دوغاپ، جۇلاپ ۋە چۈلە قاتارلىق سوغۇق ئىچىملىك ساتقۇچىلارنى كۆرىمىز.

سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاش ئۇسۇلى:

جايلاردا مۇزچىلار ۋە مۇزخانىلار بولىدۇ. مۇزچىلار ھەر يىلى 1- ئايدا دەريا- كۆللەرنىڭ قېلىن مۇزلىغان پاكىز مۇزلىرىنى تۆت چاسا قىلىپ چاناپ ئېلىپ گەمە، مۇزخانىلاردا ساقلايدۇ.

ھەر يىلى 4 - ، 5 - ئايلاردىن باشلاپ شەھەر، يېزا كوچا دوقمۇشلىرىدا سايۋەن تارتىلىپ، شىرە - ئورۇندۇقلار قويۇلۇپ ئەتراپى پاكىز سۈپۈرۈلۈپ، سۇ سېپىلىدۇ. دوغاپ، جۇلاپ، ماروژنى ساتقۇچىلار مۇز، قېتىق، سۈت، سۇزمە، قىيام، شېكەر سېتىۋالىدۇ ۋە شىرە ئۈستىگە 10 — 20 لېگەن - شېشىلەردە قىيامنى تىزىپ، بىر يانغا قېتىق، ئوتتۇرىغا مۇز، يەنە بىر يانغا سۇ تۇڭىنى توختىتىپ تىجارەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇز چوقۇش، مۇزغا قېتىق، سۇزمىلەرنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇشى ئۆزگىچە بولۇپ، قېتىق بىلەن مۇز تاۋاقتىن 10 — 15 سانتىمېتىر ئۆرلەپ كۆپۈك چىقىدۇ، ئاندىن ئازراق سوغۇق سۇ قۇيىدۇ. خالىغۇچىلارغا قىيام ئارىلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ خىل دوغاپ ئۆزگىچە تەمگە ئىگە بولۇپ، ئىچىشلىك بولىدۇ. جۇلاپنى چوقۇلغان مۇز ئۈستىگە قىيام قۇيۇپ ئازراق سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ بېرىدۇ. دوغاپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، «سارالىق دوغ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ قېتىق (سۇزمە) قا 1 — 2 قوشۇق قىيام قۇيۇپ، مۇز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭ تەمى چۈچۈمەل بولۇپ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ.

چۈلە: چۈلە ساتقۇچىلار ھەر يىلى كۈزدە خۇۋەينە ئۆرۈكنى (بۇ خىل ئۆرۈك يوغان، گۆشلۈك ۋە تاتلىق، شىرنىلىك بولىدۇ) تاللىۋالىدۇ. ئەتىياز كىرىش بىلەن گۈلنى سوغۇق سۇدا يۇيۇپ تازىلاپ، قاينىق سۇغا چىلاپ 2 — 3 سائەت قويۇپ قويىدۇ، بۇنىڭدا گۈلە ئېسىلىپ توقىچاق شاپتۇلدەك بولىدۇ. ئۇنىڭغا شاپتۇل قېقى، چىلاندىن ئازراق سېلىۋەتسە تەمى تېخىمۇ ياخشى بولۇش بىلەن تەبىئىيتى مۆتىدىللىشىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدە ئۇسسۇغاندا چۈلدىن بىرقانچە تال گۈلە بىلەن بىر تاۋاق سۈيىنى ئىچىپ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرىدىغان ئادەت بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كەلگەن. يەنە ئۇيغۇرلار سۈتنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ مۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇپ سوۋۇتۇپ ئىچىدۇ. بەزىلەر مۇز سۈيىنى ئىچىدۇ. بازار كۈنلىرىدە چېلەككە مۇز سۈيى ئېلىپ قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ يۈرۈپ، كۆرۈشكىدا كەملەپ ساتىدىغانلارمۇ بار.

ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلىرى ماروزنىنى ھەر خىل ئېتىدۇ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۇستىلار ياسىغان ماروزنى ياساش سايمىنى بار. مىستىن ياسالغان تۈگ ئىچىگە شېكەر بىلەن پىشۇرۇلغان سۈتنى قۇيىدۇ. تۈگنىڭ سىرتقى تەرىپىگە تۈز ئارىلاشتۇرۇلغان مۇز قاچىلاپ، تۈگنىڭ ئايلاندۇرغۇچ رولنى ئوڭ قول بىلەن ئايلاندۇرىدۇ. سول قولدىكى پالاق سۈت ئىچىدە ھەربىرىكەت قىلىدۇ، تۈگ ئايلىنىپ سىرتتىكى مۇزنىڭ سوغۇق تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ قىروۋ باغلايدۇ. ئۇلار يەنە ماروزنىغا قايماق، تۇخۇم ئېقى، مەخسۇس ياغ، سېرىق ماي قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسايدۇ.

تاماق سايمانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق سايمانلىرى دېگەندە، تاماق تەييارلاش سايمىنى ۋە تاماق يېيىش سايمىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خىل سايمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، بەزىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن، تونۇر، زىخ، ئوچاق، كۆسەي، لاخشىگىر، سۇپرا، ئاشتاختا، پۇزا، نوغۇچ، تۇكچە، رېپىدە، گەزنە، داس (تەڭنە)، قازان، داڭقان، تاۋا، ياغلۇغا (سەي قورۇيدىغان ساپلىق)، مانتا قازىنى، چۆمۈچ، كەپكۇر، چويلا، قوشۇق، قوشۇقلۇق، پىلتە لېگىنى، قورۇما كورىسى، چۆگۈن، چېلەك، كۇپ، ياغ قاپىقى، تۇز قاچىسى، پىچاق، قىڭراق، كەكە، پالتا، ئەلگەك، بەل، پىچىنە - پىرەنىك قېلىپى، دۇخوپكا، پەشتاما قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تاماق سايمانلىرى ھېسابلىنىدۇ. چوكا، قوشۇق، پىيالە، چىنە - قاچا، ھەر خىل تەخسە، لېگەن، تاماق ئۇستىلى (پەشخۇن)، داستىخان قاتارلىقلار تاماق يېيىش سايمىنىغا كىرىدۇ. ئەمما بۇ سايمانلارنىڭ

هەممىسى تاماق ئېتىش، يېيىشلەردە بىرگە خىزمەت قىلىدۇ. بۇ خىل تاماق سايمانلىرى ئاساسەن يەرلىك ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا قوشۇق هەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تاماق يېيىش سايمىنى بولۇپ، ئۇ ئۈجمە، ئامۇت، ئۆرۈك، چىلان ياغاچلىرىدىن ئويۇپ، نەقىش چىقىرىپ ياسىلىدۇ. يېزىلاردا، چوكا ئىشلىتىش ئانچە كۆپ ئومۇملاشمىغان، بەزى كىشىلەر (كۆپرەك ياشانغان ئايالار) چوكا بىلەن يېيىلىدىغان لەگمەن قاتارلىق تاماقلارنى قولى بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن.

يەتتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشقا ئائىت قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان، بوۋاقلار ئۇچۇن مەخسۇس لايىھەلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر «كارىۋات» بولۇپ، ئۇ «بۆشۈك» دەپ ئاتىلىدۇ. بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تۈرك قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جەھەتتىكى پۈختىلىقى، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى 60 نەچچە سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى 1 مېتر، كەڭلىكى 50 سانتىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بۆشۈك قۇرۇلمىسىغا ھەتتا بىر تال تۆمۈر مىخمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. بۆشۈكنىڭ لايىھەلىنىشى جەھەتتىن ئۇ ئىشلىتىش ئوبيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ مۇۋاپىق بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭغا ھۈنەر - سەنئەت ئىشلىتىلگەچكە، ئۇنى يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۆشۈككە بىر خىل مۇقەددەس ئىرىملىك نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، بوۋاقنى 40 كۈن ئىچىدە بۆشۈككە سالىدۇ ۋە «بۆشۈك توي مۇراسىمى» ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ قىرىقى

توشقاندا، قىرىقىنى چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا بالىنى بۆشۈككە سېلىش بىر خىل ئىرىملىك ئادەت تۈسىنى ئالغاچقا، بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ. بوۋاقنى تۇنجى بۆشۈككە سېلىشتا، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن پېشقەدەم «بۆشۈكئانىسى» بالىغا تەييارلىغان بۆشۈكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ، دۇئا - تەكبىر قىلغاندىن كېيىن، بۆشۈكنى رەت تەرتىپى بويىچە راسلاشقا باشلايدۇ. ئالدى بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا جاك (كۈلتۈك) نى ئورنىتىدۇ. جاكنىڭ تۆشۈككە تۇتاشقان يۇزىگە جاك تۈمىقىنى كىيدۈرىدۇ، ئاندىن بۆشۈكنىڭ چوڭلۇقىدا «ئودا» (جاكقا ئۇدۇل قىلىپ تۆشۈك قويۇپ تىكلىگەن كۆرپە سېلىنىدۇ، ئادەتتە بۇ بىر جۈپ بولۇپ سامان ياكى توزغاقتا تىكلىگىنى ئاستىغا، پاختا سېلىپ تىكلىگىنى ئۈستىگە قويۇلۇپ كىرلىك سېلىنىدۇ) قويۇلىدۇ. ئودىنىڭ ئۈستىگە يۆمىشاق پاختىلىق يۆگەك (باش ۋە ئاياغ تەرەپكە ئايرىم، بۇ ئادەتتە ئىككى پارچە بولۇپ، قىشتا قېلىنراقى، يازدا نېپىزرەكى ئىشلىتىلىدۇ) سېلىنىدۇ. تۆت دانە تىز ياستۇق، ئۇنىڭدىن كېيىن بالىنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاققا ماس كېلىدىغان كىچىك ياستۇق قويۇلىدۇ. بۆشۈك تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن، «بۆشۈكئانىسى» بوۋاقنى يالىڭاچلاپ، بەدەنلىرىنى يۆمىشاق سىلاپ ئىرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۈككە سالىدۇ. ئالدى بىلەن جاكقا توغرىلاپ شۇمەك (ياغاچ ياكى سۆڭەكتىن ياسالغان) سالغاندىن كېيىن، ئىككى پۇتنى تۇزلەپ يۆگەك بىلەن يۆگەيدۇ ۋە پۇت تارتقۇ (بىر سويام كەڭلىكتە ئەستەرلىك قىلىپ تىكلىگەن رەخت كاشا) بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىن ئايلاندۇرۇپ چىگىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بوۋاقنىڭ كۆكرەك ۋە قورساق تەرىپىنمۇ يۆگەك بىلەن چۈمكەيدۇ. بوۋاقنىڭ ئىككى قولى بىقىنىغا تەكشى رۇسلىنىپ، ئىككى جەينىكىگىچە جەينەكلىك قويۇپ «قولتارتقۇ» (پۇت تارتقۇغا ئوخشىشىدۇ) بىلەن تاڭىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنى بۆشۈككە بۆلەش ئاخىرلىشىدۇ. بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاققا دائىم ھەمراھ بولسۇن دەپ، بۆرە ئوشۇقى ياكى بىر پارچە نان قويۇپ قويىدۇ. قاپارتما نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىكى گورىزونتال ياغاچ

(بۆشۈك تۈرملى) قا بالىنى يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئىرىملىك تۈمار ياكى كۆز مونچاق ئېسىلىدۇ، بۆشۈكنىڭ ئۈستىگە رەڭلىك ئېسىل رەختلەردىن ياسالغان «بۆشۈك ياپقۇ» يېپىلىدۇ. بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە ئوغۇل بالا بولسا تىغ (پىچاق)، ئەگەر قىز بالا بولسا ئەينەك قىستۇرۇپ قويۇلىدۇ. بۇ، بالىنى «قارا بېسىپ قالماسلىق» نىڭ ئىرىمىدۇر. تۇنجى قېتىم بالىنى بۆشۈككە بۆلەپ بولغاندىن كېيىن، «بۆشۈكئانىسى» ئادراسمان ياكى ئالما قېقى (بىر چىمدىم يىرىك تۇز قوشۇلىدۇ) بىلەن ئىسرىق سېلىپ، بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشىۋالغان «يامان روھ» لارنى قوغلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئاياغلىشىدۇ.

بۆشۈكنىڭ ياسلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە:

بىرىنچىدىن، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ. چۈنكى، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇن بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ. بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ. بالىنىڭ چوڭ - كىچىك تەرىتى خۇددى يەر ئاستى پاسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئىي ھالدا جاكقا قۇيۇلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، بالا ئېچىلىپ قېلىپ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ.

ئۈچىنچىدىن، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىلىدۇ.

تۆتىنچىدىن، بالىنىڭ ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق. چۈنكى، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشايدۇ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ، قول، پۇت ۋە بەدىنى رۇسلىنىپ قائىدىلىك تېڭىلغاچقا، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، بۆشۈك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئانىلارنى تېپىش تەس. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان «ئەللەي ناخشىسى» (بۆشۈك

ناخشىسى) ئەمەلىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسىدىسىدۇر.

كۈلالچىلىق

كۈلالچىلىق ــ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ۋارۋارلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىمۇ ساپالچىلىق سەنئىتىنى ئۆزلەشتۈرۈشتىن باشلىنىدۇ، يەنى كۈلالچىلىق سەنئىتى توقۇلما ياكى ياغاچ قاچىلارنىڭ ئوتقا چىداملىق بولۇشى ئۈچۈن لاي بىلەن سۈۋاشتىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. كۈلالچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئاساسەن دېھقانچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك. دېھقانچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلار ئۈچۈن زور بىر تۈرگۈم ئىستېمال بۇيۇملىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەن بىرگە يەنە مۇھىم ئولتۇراقلىشىش تەلىپىنى قويدى. نەتىجىدە ئاشلىق دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق ئىستېمال ئوبيېكتىغا ئايلاندى. بىراق، دانلىق زىرائەتلەرنى چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى (ئوۋ غەنىيمەتلىرى) گە ئوخشاش بىۋاستە ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يېيىشكە بولمايدۇ. چوقۇم قازان ياكى قاچىغا ئوخشاش بۇيۇملار ئارقىلىق پىشۇرۇپ يېيىشى كېرەك. مانا بۇ ساپال بۇيۇملارنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتىپ سەۋەبى بولۇپ قالدى. كۈلالچىلىق سەنئىتى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن بۇ خىل قول ھۈنەۋەنچىلىك تېخنىكىسى تېز سۈرئەتتە ئەينى دەۋر ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ، بىر مەزگىللىك تەرەققىيات باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، بىرونزا ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىدە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. مۇشۇ دەۋردە ياسالغان خىلمۇخىل شەكىلدىكى رەڭدار ساپال قاچىلار كۈلالچىلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ نادىر ئۈلگىلىرى ھېسابلىنىدۇ[1].

كۈلالچىلىق ــ ئۇيغۇرلاردا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي داۋام

---

[1] ئەسقەر ئابباس: «شىنجاڭدىن تېپىلغان جوغلىق ساپال قاچىلار ھەققىدە»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» 2004ـ يىللىق 3ـ سان، 39ـ بەت.

قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسىپلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىدا مۇنداق تۆت ئالاھىدىلىك بار:

1) ئۇسلۇبى قەدىمىي ۋە ئاددىي - ساددا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر ئۇستىلار ياسىغان ساپال بۇيۇملارغا سىزىلغان رەسىملەردە قەدىمكى خەلق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭغا نەقىش قىلىنغان ئوت - چۆپلەر ۋە گۈللەر نەپىس ۋە روشەن كۆرۈنۈشى بىلەن دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ. يەنە بەزى ئېدىشلارنىڭ 20 سانتىمېتىر يېرىگە توپا رەڭ بېرىلسە، ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپىگە بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى بىرقانچە سىزىق سىزىپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن قەدىمىي تۇس چىقىپ تۇرىدۇ.

2) ئۇيغۇر رەڭلىك ساپال بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگى خىلمۇخىل بولىدۇ. مەسىلەن، جىگەر رەڭ، سېرىق رەڭ، توپا رەڭ، يېشىل رەڭ ۋە توق يېشىل رەڭلەردىن ئىبارەت. بۇ خىل رەڭلەر پەقەتلا قوغۇشۇن، مىس، قىزىل توپا، ئاق تاش ۋە قارا تۆمۈر ئۈۋۈندىسى قاتارلىق مىنېرال ماددىلاردىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلىنىدۇ. كۆلالچىلار مىستىن سۇس يېشىل، توق يېشىل رەڭ ئىشلەيدۇ. ئۇلارنىڭ رەڭ ئىشلەش چېۋەرلىكى شۇ يەردىكى ئارىلاشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنىڭ نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. ئۇستىلار رەڭ بېرىپ بولغان سايمانلارنى خۇمدانغا سېلىپ 3 — 4 سائەت تۇرغۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇيۇملارنىڭ جۇلاسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ.

3) ئۇيغۇر كۆلالچىلار بارلىق ساپال بۇيۇملارنى قول بىلەن ئىشلەيدۇ. شۇنداقتىمۇ شەكلى سىلىق، سىپتا، ياسلىشى چىرايلىق، چوڭ - كىچىكلىك ئۆلچىمى ئوخشاش، دىيامېترى پەرقسىز بولىدۇ.

4) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى ئىستېتىكلىك قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن ھۈنەر - سەنئەتتە كەم ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىنىڭ خۇرۇجى لايدىن ئىبارەت بولۇپ، ھەر خىل نەپىس بۇيۇملار لايدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئاپتۇۋا - چىلاپچا قاتارلىقلار بىرقانچىگە بۆلۈنۈپ ياسىلىدۇ. ئاپتۇۋىنىڭ چەپچىكى، قورساق، بويۇن، بوغۇز، ئېغىز، قاپقاق دېگەندەكلەر بىر - بىرلەپ

ئىشلىنىپ، ئاندىن بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلىدۇ.

كۆلالچىلار لايدىن رەڭلىك تەخسە، چىنە، تاۋاق، پىيالە، كوزا، ئاپقۇر، ئاپتۇۋا - چىلاپچا، ئۈرۈك، ھەر خىل قورچاق، تەشتەك قاتارلىق كۆپ خىل بۇيۇملارنى ياسايدۇ. ياسالغان ھەرقانداق بۇيۇم روشەن مىللىي تۈس ئالىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە رونىق تېپىۋاتقان ئۇيغۇر كۆلالچىلىق بۇيۇملىرى دېڭىز - ئوكيانلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولۇۋاتىدۇ.

جۇۋازچىلىق

جۇۋاز پۈتۈنلەي ياغاچتىن پايدىلىنىپ ياسىلىدىغان مېخانىك قۇرۇلما. ئۇ خۇددى سۇ تۇگمىنىگە ئوخشاشلا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشقان، مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ماددىي مەدەنىيەت بايلىقى.

جۇۋازچىلىق كەسپى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا نىسبەتەن كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقان مۇھىم ئەنئەنىۋى مىللىي ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ بىرى. ئەجدادلىرىمىز خېلى بۇرۇنلا ھايۋانلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ھەرىكەت قىلىدىغان جۇۋازدىن ئىبارەت ئاددىي مېخانىك قۇرۇلمىدىن پايدىلىنىپ، ياغلىق زىرائەتلەردىن ياغ تارتىپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن، كېسەل داۋالاشتا، چىراغ يورۇتۇشتا ئىشلەتكەن. جۇۋازچىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ھازىرمۇ ئاندا - ساندا ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ جۇۋازچىلىقى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، شەكلى ئاددىي، تەننەرخى ئەرزان، يېغى پاكىز، سۈپەتلىك.

جۇۋازچىلىق سايمانلىرى: ئاددىيغىنا بىر ئېغىز ئۆي، گۈنىدا، باچكا، قايچا، ئوق، لەنگەر، بوك، چۈلۈك، پوتلا، بويۇنتۇرۇق، ياغ ئېلىش قاچىسى، تېڭىق ئۇچۇن ئارقان، ياغاچ كۆتىكىگە ئېلىپ قويىدىغان تاش، ياغ ساقلاش ئۇچۇن تۈلۈمچىلاپ سويۇلغان تېرە (تۈلۈم)، چاۋا (مايلىق كۈنجۈرە يۈك قېتىلمىسىدىن ياسالغان كوزا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، جۇۋازنىڭ ئاساسىي سايمانلىرى ياغاچتىن

ياسلىدۇ.

جۈۋازىنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى: 1 مېتىردىن ئېگىز قۇچاق يەتمەيدىغان كۆتەك ئۆي ئوتتۇرىسىغا بېكىتىلىدۇ. كۆتەكنىڭ ئۈستى كەڭ، ئاستى تار قىلىنىپ ئويۇق ئويۇلۇپ، ئاستىغا ئاموت ياكى ئالما ياغىچىدىن ئاغزى كىچىك، قورسىقى يوغان (گارشوك شەكلىدە) ئويۇلغان باچكا قويۇلىدۇ. كۆتەكنىڭ ئاستىنقى بىر تەرىپى ئويۇلغان بولۇپ، بۇ ياغ چۈشۈرۈش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان كۆتەك گۈنىدا دەپ ئاتىلىدۇ. ئاچا شەكلىدە ئۆسكەن قاتتىق ياغاچتىن قايچا ياساپ گۈندىغا بۇ ئاچىنى كىرىشتۇرۇپ قويىدۇ. ئاچىنىڭ كۆتىكى تەرەپنى ياپىلاق قىلىپ ئوتتۇرىسىغا بىر ئويۇق ئويۇپ، ئويۇققا قىلچاڭ دەپ ئاتايدىغان ياغاچنى تىك بېكىتىپ، ئۇنىڭ ئۈچىغا ئېچىلغان تۆشۈككە چۈلۈك ياغاچ ئويمىنى يىپ ئارقان بىلەن تېڭىپ تۇرغۇزىدۇ، ئاندىن ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى گۈندىدىكى باچكىغا، يۇقىرىقى ئۇچىنى پوتلا ياغاچقا تېڭىپ قويۇلغان ياغاچ ئويما بۆلەك ئېچىگە كىرگۈزۈپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قايچا (ئاچا) ياغاچنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. گۈندىنى ئارىغا ئېلىپ تۇرغان قايچا ئاچىسىنىڭ تاشقى تەرىپىگە بويۇنتۇرۇق بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇنىڭغا ئات ياكى كالا قوشۇلىدۇ (جۈۋازىغا كۆپرەك كالا قوشۇلىدۇ).

ياغ چىقىرىش ئۇسۇلى: ياغ چۈشىدىغان باچكا ئېچىگە ياغلىق دان چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ھەيدەشتىن بۇرۇن قايچا ياغاچنىڭ كۆتەك تەرىپىگە تاش ئېلىپ قويىدۇ. تاش ئېغىرلىقى بىلەن تىك تۇرغان ئوق ياغاچ 45 گىرادۇسلۇق يانتۇلۇق ھاسىل قىلىدۇ. كالا ھەيدەلگەندە جۈۋازچى چىگىتنى ئوق ئاستىغا ئىتتىرىدۇ. ئاق تاشنىڭ ئېغىرلىقى بېسىم بىلەن چىگىتنى يانجىيدۇ. چىگىت كۈنجۈرگە ئايلانغاندا ياغلىق دان سېلىنىدۇ. جۈۋاز ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ. ئوق ئاستىدا دان يانجىلىدۇ. دان يانجىلىپ بولغاندا، چىغ بېسىلىدۇ، چىغنىڭ يانجىلىش بېسىمى ئارقىلىق داندىن ياغ تامىدۇ. دان ۋە چىغ يانجىلىپ بولغاندا گۈندا ئىچىدە بىر قاتمالىق پەيدا بولىدۇ. بۇنى جۈۋازچى بوشىتۇېلىپ پارچىلاپ، ئايلانما ئوق ئاستىغا باسىدۇ. بۇ

چاغدا دەسلەپ جۇۋازچىنىڭ قولى ياغلىشىدۇ. ياغ پىشقاندا، قولى قۇرۇقلىشىدۇ. جۇۋازچى بۇنىڭدىن ياغنىڭ ئېلىنىپ بولغانلىقىنى بىلىپ، جۇۋازنى توختىتىدۇ.

جۇۋازنىڭ ئىشلەش پىرىنسىپى مۇنداق: جۇۋازدا ياغ تارتىش مەشغۇلاتى باشلىنىشتىن ئىلگىرى، جۇۋازچى جۇۋاز تارتىدىغان ئۆكۈزنىڭ بېشى قېيىپ مېڭىشتىن توختاپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۆكۈزنىڭ كۆزىنى تېڭىپ قويىدۇ. رەسمىي مەشغۇلات باشلانغاندا جۇۋاز ئوقىنىڭ بېسىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، جۇۋازچى جۇۋاز تارتقۇسى بېكىتىلگەن جايغا 200 كىلوگرام ئەتراپىدا قۇم تاغار ياكى تاش بېسىپ قويىدۇ. جۇۋاز ھەيدەلگەندە، جۇۋازنىڭ گۈنىدا قىسمىدىن باشقا بۆلەكلىرىنىڭ ھەممىسى تەڭ ھەرىكەتلىنىدۇ. جۇۋازچى پاكىز ئادالىنىپ ئىلمان سۇ بىلەن نەمدەلگەن ئاپتاپپەرەس، قىچا، زاراڭزا، زىغىر، چىگىت، كەندىر قاتارلىق ياغلىق دانلارنى مۇۋاپىق مىقداردا باچكىغا تۆكۈپ، ئۇنى قولى بىلەن جۇۋاز ئوقىنىڭ ئەتراپىغا ئىتتىرىپ ئايلىنىپ ماڭىدۇ. ياغلىق دانلار باچكا ئىچىدە ئىزىلىپ، ئاجرىلىپ چىققان ياغ باچكىنىڭ ئاستىنقى قىسمىدىكى تۆشۈك ئارقىلىق، گۈندىنىڭ قورساق قىسمىدىكى قاپقان ئىچىگە قويۇلغان قاچا ئىچىگە توختىماي ئېقىپ چۈشىدۇ.

جۇۋازدا ئادەتتە زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىق دانىسى ئۇششاق ياغلىق دانلارغا ئاز مىقداردا زاراڭزا ياكى كەندىر قوشۇپ تارتىلغاندىن باشقا، قىچا، زاراڭزا، كەندىر، چىگىت، ئاپتاپپەرەس، ئۆرۈك - شاپتۇل مېغىزى، قوغۇن - تاۋۇز ئۇرۇقلىرى قاتارلىق دانىسى چوڭراق ياغلىق دانلار بىۋاستە تارتىلىدۇ.

جۇۋازنىڭ مەشغۇلات ۋاقتى قىش ۋە ياز كۈنلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. قىش كۈنلىرى ھاۋا سوغۇق، كۈندۈز قىسقا بولغانلىقتىن، جۇۋازچى ياغنىڭ كەملەپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئادەم ۋە ئۆكۈزنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ جۇۋازنى كېچە - كۈندۈز توختىماي ھەيدەيدۇ. ياز كۈنلىرى ھاۋا ئىسسىق، كۈن ئۇزۇن بولغاچقا، كۈندۈزى مەشغۇلات قىلىپ كېچىسى ئارام ئالدۇ.

ياغ ئېلىپ ساقلاش ئۇسۇلى: بىر جۇۋاز كۈنىگە بىر قېتىم ئۇلاغ ئالماشتۇرۇش بىلەن 10 — 12 كىلوگىرام ماي ئالىدۇ. پىشقان ياغنى بەزىلەر ئوقنى چىقىرىۋېتىپ باچكىدىن سۈزۈۋالىدۇ. بەزىلەر گۈندا ئاستىدىكى ئويۇققا قويۇلغان ياغ قاچىسىغا، باچكا ئاستىدىكى ياغ چۈشۈرۈش تۆشۈكىدىن چۈشۈرۈپ ئالىدۇ. جۇۋازدا ھەيدەلگەن ياغ «پىشىق ياغ» دېيىلىپ، ئاسانلىقچە بۇزۇلۇپ قالمايدۇ. جۇۋاز ھەم كىشىلەر ئېھتىياجلىق بولغان ياغ مەسلىسىنى ھەل قىلىدۇ، ھەم ھايۋانلارنى بوردىش ئۈچۈن قۇۋۇتلىك يەم - خەشەك بولغان كۈنجۈرە تەييارلايدۇ.

تونۇر ۋە تونۇرچىلىق مەدەنىيىتى

تونۇرنىڭ تۈركىي مىللەتلەر ۋە پارسىلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى ناھايىتى چوڭ. چۈنكى تونۇر بۇ مىللەتلەرگە كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ئىستېمالىدا ئەڭ ئاساسلىق يېمەكلىك بولغان نانىنى پىشۇرىدىغان قورالدىن ئىبارەت. باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، تونۇرنىڭ تۈركىي مىللەتلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى ۋە رولى تېخىمۇ چوڭ، تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش كاتېگورىيەسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، مەنىۋى تۇرمۇش كاتېگورىيەسىدىنمۇ چوڭقۇر ۋە كەڭ ئورۇن ئالغان[1].

ئەجدادلىرىمىز دېھقانچىلىق تۇرمۇشى باشلانغاندىن كېيىنكى ئەڭ دەسلەپكى يېمەكلىكلىرىنى قوقاس، قۇمدا كۆمۈپ پىشۇرۇاتتى. كېيىنچە تونۇر، كۆمەچدان، تاۋا، جىمبىل، قازانلىرىمۇ پىشۇرىدىغان بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە تونۇر ئالاھىدە مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، مەلۇم تېخنىكىلىق قانۇنىيەت ئاساسىدا ياسىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز شۇ زامانلاردىلا تونۇرنى كەشىپ قىلغان ھەم

---

[1] ئەنۋەر باتۇر جانبەردى: «ئۇيغۇرلار ۋە تونۇر»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2005- يىللىق 4- سان، 92- بەت.

كەشپ قىلغان ۋاقتى كەم دېگەندىمۇ 3000 يىلدىن كەم ئەمەس.

بىزگە مەلۇم، يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بولغاچقا، بۇ دەۋردە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىستېمال بۇيۇمى گۆش - ياغ، سۈت - قايماق قاتارلىقلار بولغان. ئەجدادلىرىمىز يېرىم چارۋىچىلىق ۋە يېرىم تېرىم هاياتىغا ئۆتكەندىن باشلاپ، تەدرىجىي هالدا بۇغداي، قوناق، تېرىق، ئارپا قاتارلىق ئۇن تۇرىدىكى يېمەكلىكلەرنى ئاساسلىق ئىستېمال قىلىدىغان بولدى، بولۇپمۇ ناننىڭ هەر جەهەتتىكى ئەۋزەللىكىنى بىلگەندىن كېيىن، نان ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقىغا ئايلىنىپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا نان - چايدىن ئايرىلالماسلىقتەك ئىستېمال ئادىتى يېتىلگەن.

تونۇر ــ ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلگەن تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى ۋە تارىم ۋادىسىدا قۇرغاق چۆل ئىقلىم كىشىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس يېمەكلىك ئېهتىياجى سەۋەبلىك كەشپ قىلىنغان ئالاهىدە مەدەنىيەت هادىسىسى. ئۇنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ناهايىتى مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە. ئەجدادلىرىمىزنىڭ تونۇرنى ياساپ ئىشلىتىش تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى ۋادىسىدىكى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بىر قەبرىدىن چىققان بۇغداي، چەرچەننىڭ زاغۇنلىقتىكى بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بىر قەبرىدىن چىققان توقاچ، قومۇلنىڭ لاپچۇق، قارا دۆۋەدىكى بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن تېپىلغان توقاچ قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ تونۇرنى كەشپ قىلىش تارىخىنىڭ ناهايىتى ئۇزۇنلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. نان «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئالاهىدە شەرهلەپ ئۆتۈلگەن. نان «دىۋان» دا «ئەكمەك» (I تۇم 18 - بەت) نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ «توقۇچ» ــ توقاچ (I تۇم 464 - بەت)، «سىنجۇ» ــ خۇلما ياكى گىردە (I تۇم 544 - بەت)، «پوسكەچ» ــ كاكچا قاتارلىق تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان تۇرلىرى ئەينەن

خاتىرىلەنگەن.

دېمەك، تونۇر ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ھاياتىغا قەدەم قويغان چاغلىرىدىن باشلاپلا ئاساسلىق يېمەكلىك پىشۇرۇش قورالىغا ئايلانغان.

ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە تونۇردا پىشۇرۇلغان نان، سامسا، كاۋاپ تۇرىدىكى يېمەكلىكلەر ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان ھەر خىل نانلارنىڭ تۈرىلا نەچچە ئون خىلدىن ئاشىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان سامسا، كاۋاپلارنىڭ تۈرلىرىمۇ ئاز ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى ھېسابلانغان نان تۇرىدىكى يېمەكلىكلەر رايونىمىزدا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ نان ئىستېمال قىلىش ۋە ئىشلەش تېخنىكىسى خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىنلا باشلانغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە نانلارنىڭ تۈرلىرى تەپسىلي خاتىرىگە ئېلىنغان. تونۇرنىڭ كەشپ قىلىنىپ تۇرلۇك يېمەكلىكلەرنىڭ پىشۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەئەللۇق بولغان ماددىي فولكلور ساھەسىنى زور دەرىجىدە بېيىتتى ۋە يېڭى تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىردى.

تونۇر گەرچە قارىماققا ناھايىتى ئاددىيدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياسىلىشى ۋە نان تۇرىدىكى يېمەكلىكلەرنىڭ پىشۇرۇلۇشى ئىنچىكە تېخنىكىلىق قانۇنىيەت ۋە ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. تونۇر سېلىشتا بەزى تېخنىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئەمەل قىلىنمىسا، نانلارنىڭ تەملىك، كۆركەم پىشىشىغا ۋە ئىش ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ، شۇڭا ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقى (بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى) ئۆزلىرىنىڭ ئىشچان، چىۋەر قوللىرى ئارقىلىق تونۇر سېلىپ، ھەر خىل نانلارنى يېقىپ مىللىتىمىزنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى بۈگۈنگە ئۇلىغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا،

تونۇرغا مىللىتىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆزىگە خاس يېمەكلىك ئادىتى، ئىستېمال پىسخىكىسى، مەدەنىيىتى، ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇدۇم ئېتىقادى مۇجەسسەملەشكەن.

تونۇر — ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە ئىستېمال ۋاستىسى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت شەكلى ۋە بىۋاستە مەدەنىيەت تارقىتىش ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى سودىغا ماھىر خەلق بولغاچقا، مەيلى مەملىكىتىمىز ئىچىدە ياكى چەت ئەللەردە بولسۇن، ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەنلا يەردە كاۋاپچىلىق، ناۋايچىلىق كەسپى ئەۋجىگە چىقىپ، باشقا خەلقلەرنى ھەيران قالدۇرغان. مەيلى زامان تەرەققىي قىلىپ قايسى باسقۇچقا يەتمىسۇن، ئۇيغۇرلار كۇندە ھېچبولمىغاندا ئەتىگەنلىك چايدا نان ئىستېمال قىلىدۇ. تونۇرنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك شارائىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. نان بۇ جايىنىڭ قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، چۆل ئىقلىمىغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن نان ئىسمى - جىسمىغا لايىق «سەپەر تائامى» ھېسابلىنىدۇ. تارىم ۋادىسى بولسا يېپەك يولىنىڭ تۇغۇنى. يېپەك يولىنىڭ چەكسىز ئۇزۇن مۇساپىلىرىدە كولىدۇرما سادالىرىنى ياڭرىتىپ كېتىپ بارغان تۆگە كارۋانلىرى پەقەت نان ئارقىلىقلا سەپەردىكى ئاچ - زارلىقىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە نان تونۇردا قىزدۇرۇلۇپ پىشۇرۇلغاچقا ۋاقىت ئۇزارسىمۇ بۇزۇلۇپ قالمايدۇ ۋە تەمسۇ ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. ھازىرمۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەر ئەڭ ئالدى بىلەن يېمەك - ئىچمەك مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئۆز ئەتراپىدا ئۇششاق تىجارەت شەكلىنى قوللىنىدىغان ئۇيغۇر ئاشخانىسى، ناۋايخانىسى، كاۋاپدان قۇرىدۇ. بۇ خىل ئىگىلىك شەكلى ئەتراپتىكى ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئېھتىياجىنى قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن باشقا مىللەتلەرنىمۇ جەلپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار تونۇرنى ياساشتىن تارتىپ، ئىشلىتىش ۋە بۇگۈنكى دەۋرگىچە ئېلىپ كىرىش جەريانىدا، تونۇرغا نىسبەتەن بىرمۇنچە

ئېتىقاد، ئۇدۇملارنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خىل ئېتىقاد ۋە ئۇدۇملار ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، بولۇپمۇ تونۇرنى ئۇلۇغلاش ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا ئالاھىدە گەۋدىلىك. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىشەنچ، ئېتىقادىدا تۇپراقنى ئۇلۇغلاش مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تونۇر توپا (سېغىز) دىن ياسالغاچقا ناھايىتى ئۇلۇغلىنىدۇ، ھەتتا ئىشلىتىلىپ كونىرىغان تونۇرنىڭ بارچە كېسەكلىرىمۇ دەسسەلمەيدىغان ئېگىز جايلارغا ئېلىپ قويۇلىدۇ ۋە بەزى كېسەللەرگە ئىسسىق ئوتكۇزۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى تونۇرغا نان ياققان چاغدا، ئوت سېلىۋېتىپ تونۇرغا پاسكىنا نەرسىلەرنىڭ چۈشۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىدۇ. نان پىشقىچە بولغان ئارىلىقتا قوشنا - قولۇملار يىغىلىپ ئولتۇرۇپ ھال - ئەھۋال ئېيتىشىدۇ، گەپ ئارىلاپ بېيىت - قوشاقلار توقۇيدۇ. بالا - چاقلار ئىسسىق ناندىن تېتىپ باقىدۇ. نان ياققۇچى ئەتراپتا تۇرغانلارنى ياققان نېنىدىن تېتىپ بېقىشقا دەۋەت قىلمىسا، كىشىلەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىدىكى ئادەمگەرچىلىكنىڭ نىشانىدۇر[1].

تونۇر مەلۇم تېخنىكىلىق قانۇنىيەت ئاساسىدا ياسىلىدۇ. بۇ خىل قانۇنىيەت تونۇرنىڭ ئاستىنىڭ ھەممە تەرىپى مەركىزىي نۇقتىغا تەڭ بولغان چەمبىرەك شەكلىدە بولۇشىدا ۋە شۇ ئاساستا تەكشى نىسبەتتە گۇمبەز شەكلىگە كېمىرىلىپ ياسىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ.

تونۇر ئادەتتە ياسىلىش ماتېرىيالىنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبىدىن سېغىز تونۇر، شور تونۇر، پىششىق خىشلىق تونۇر ۋە ئىدىش تونۇر دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. سېغىز تونۇر: بۇ تونۇر ئاساسەن سېغىز بىلەن ياسالغانلىقى ئۈچۈن سېغىز تونۇر دەپ ئاتالغان. بۇ خىل تونۇر قومۇل، تۇرپان، چۆچەك، ئالتاي، غۇلجا قاتارلىق رايونلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل تونۇرنى ياساشتا ئالدى بىلەن كېرەكلىك بولغان ماتېرىياللار تەييارلىنىدۇ. بۇ

---

[1] سائادەت كېچىك: «ئۇيغۇرلارنىڭ تونۇرچىلىق مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى 1998 - يىللىق 1 - سان.

ماتېرىياللارنىڭ بىرىنچىسى ــ سېغىز (سېرىق سېغىز ياكى كۆك سېغىز بولسىمۇ بولىدۇ).

سېغىز توپا توپا يۇقمايدىغان پاكىز يەرگە تەييارلىنىدۇ، ئاندىن 3 ــ 7 كۈنگىچە ئۈستىگە سۇ قۇيۇپ يۇمشىتىلىدۇ.

شېغىل قۇمسىز، توپىسىز بولۇشى كېرەك. ناۋادا شۇنداق بولسا، قول بىلەن ئۆلگەپ (پارلاپ) ئېلىشى ھەم سۇ بىلەن توپىسى يۇيۇلۇپ تازىلىنىشى كېرەك، ئاندىن بارماقتەك چوڭلۇقتىكىسى بىر ياققا، ئۇنىڭدىن ئۇششاقلىرى بىر ياققا ئايرىپ ئېلىنىدۇ.

يۇڭ چۇڭ بىلەن ساۋاپ (ئۇرۇپ) يېڭى ئاتقان پاختىدەك يۇمشاق، يۇمران ھالەتكە كەلتۈرۈلۈشى كېرەك.

تۇز سۇيى ــ يوغانراق تەلەڭگە ياكى داسقا شور تۇز چىلىنىپ تەييارلىنىدۇ.

ئاخىرىدا تونۇر سالماقچى بولغان ئورۇن (ھويلا ئىچى ياكى ئۆينىڭ ئەتراپىغا) لايىھەلىنىپ، بۇ ئورۇن تۇز، تەكشى قىلىپ تەييارلىنىدۇ. بۇ تەييارلىقلار پۈتۈپ بولغاندىن كېيىن تونۇرنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى باشلىنىدۇ. ئالدى بىلەن تەييارلانغان پىشىق خىشنىڭ تەڭ يېرىم پارچىلىرى تونۇر سالماقچى بولغان ئورۇنغا يۇمىلاق چەمبەر شەكلىدە تىزىلىپ، تونۇرنىڭ ئۇلى ياسىلىدۇ. بۇنىڭغا سېمونت ياكى لاي ئىشلىتىش ھاجەتسىز، پەقەت شۇنداق بىر قۇر تىزىپ قويساقلا بولىدۇ. چەمبەر ئايلانمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تونۇرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى بەلگىلەيدىغان بولغاچقا، ئېھتىياجغا ئاساسەن چەمبەرنىڭ دىيامېتىرى 80 ــ 120 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ.

تونۇرنىڭ ئۇلى تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن، سېغىزنى ئايرىم - ئايرىم قىلىپ تاغار ياكى خىمىيەۋى ئوغۇتنىڭ خالتىسى ئۈستىگە قويۇپ، مەلۇم مىقداردىكى شېغىل ھەم يۇڭ قاتارلىقلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئۈستىنى دەسسەپ (توپا يۇقتۇرماستىن) پىشۇرۇلىدۇ. پىشۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنى بوّلۇپ، چوڭلۇقى كېسەكتەك پارچىلىپىپىد شەكىللىك قىلىپ ئايرىم - ئايرىم ياسىلىدۇ، ئاندىن خىش ئۇلىنىڭ ئۈستىگە ئالدى بىلەن بىر پارچىسى قويۇلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ ئوڭ

تەرەپ ئۇچى تۈز سۈينى سېپىپ سەل يۇمشىتىلىپ، ئىككى قول بىلەن مۇجۇپ (سقىپ) تەكشى ھالدا ئەسلىدىكى قېلىنلىقىدىن يېرىم ھەسسە نېپىزلىتىلىدۇ، ئاندىن يەنە بىر پارچە پىشۇرۇلغان پاراللېلىپىپىد شەكىللىك سېغىز پارچىسىنىڭ سول تەرىپىدىن ئېغىزىنى يېرىپ، ئاچا شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ ھەم ئۇنى ئاۋۋالقىنىڭ سول تەرىپىگە چىشلەشتۈرۈپ قويىدۇ، ئاندىن تۈز سۈينىڭ يارىمى بىلەن سەل يۇمشىتىپ ئىككى قول بىلەن سقىپ، سۇۋاپ ئىككى پارچىنى گويا ھېچقانداق ئۇلىقى بولمىغاندەك پۈتۈن بىر پارچە شەكىلگە كەلتۈرىدۇ. باشقا پىشۇرۇلغان پاراللېلىپىپىد شەكىللىك سېغىز پارچىلىرىمۇ مۇشۇ ئاساستا قىلىنىپ، تونۇرنىڭ بىر قۇرى سېلىنىپ بولىدۇ.

ئىككىنچى قۇرغا كەلگەندە، پۈتۈپ بولغان بىرىنچى قۇرنىڭ ئۈستى تەرىپى تۈز سۈينىڭ يارىمىدە يۇمشىتىلىپ، سقىپ ئەسلىدىكى قېلىنلىقىدىن يېرىم ھەسسە نېپىزلىتىلىدۇ. نېپىزلىتىلگەن بۇ قىسمىغا بىز باشتا ئايرىۋالغان بارماقتەك چوڭلۇقتىكى شېغىللار زىچ ھەم تەكشى ھالدا، شېغىل ئۇزۇنلۇقىنىڭ دەل يېرىمغىچە كىرگۈزۈپ سانجىلىدۇ، ئاندىن يەنە بىر پارچە پاراللېلىپىپىد شەكىللىك پىشۇرۇلغان سېغىزنىڭ ئاستىنقى قىسمىنىڭ ئۇچىنى ئاچا شەكىلدە يېرىپ، ئاستىنقى قۇرنىڭ مەلۇم قىسمىغا چىشلەشتۈرۈپ قويۇلىدۇ ھەم تۈز سۈيى بىلەن نەمدىلىپ ئىككى قول بىلەن سقىپ، سۇۋاپ سىلقىلىنىدۇ، ئاندىن ئوك ئۇچى تەرىپىنى يەنە ئاۋۋالقىدەك تۈز سۈينىڭ يارىمى بىلەن تەكشى ھالدا ئىككى قول بىلەن سقىپ، ئەسلىدىكى قېلىنلىقىدىن يېرىم ھەسسە نېپىزلىتىپ بىرىنچى قۇرنى ياسىغاندەك ياساپ چىقىدۇ. مۇشۇ ئاساستا تونۇرنىڭ دىيامېتىرىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن ئۇچ قۇر ياكى تۆت قۇر قويۇرسا بولىدۇ. قويۇرۇپ ئۇستىگە چىققانچە تەبىئىي ھالدا تونۇر ئاغزى ئەسلىدىكىدىن كىچىكلەيدۇ، يەنى تونۇر ئاغزىنىڭ دىيامېتىرى تونۇر ئاستى دىيامېتىرىدىن خېلى كىچىكلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا تونۇرنىڭ شەكلى گۈمبەز شەكلىگە كېلىدۇ. تونۇر سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تونۇرنىڭ سىرتقى يۈزى سامان لاي بىلەن تەكشى سۈۋىلىدۇ، ئاندىن تونۇرنىڭ سىرتقى تەرىپى، يەنى ئاغزى ياغاچ ياكى پالاق بىلەن

هەم ئېتىپ قويۇلىدۇ. بۇنداق قىلىش تونۇرنىڭ كۆن نۇرىدا ياكى شامالدا يېرىلىپ كېتىشىنىڭ ھەم يامغۇر - يېشىنىنىڭ تونۇرنى ھۆل قىلىپ بۇزۇۋېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتۇر، ئاندىن بىرقانچە كۈن تونۇرنىڭ ئىچكى يۈز قىسمىنى، تاپىنى تۈز ئاياغ چەمى ياكى تۈز تەكشى يۈزلۈك تاش بىلەن ئۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا تونۇرنىڭ ئىچكى يۈز قىسمىنىڭ سىلىقلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرغىلى، تونۇرنىڭ چىدامچانلىقىنى ئاشۇرغىلى ھەم نان ياققاندا ناننىڭ كەينىگە شور چاپلىشۇېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى ھەم ناننىڭ تەملىك، مەززىلىك ۋە ياخشى پىشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ئەڭ ئاخىرىدا تونۇرنىڭ ئۈل قىسمىدىن بىر دانە خىش پارچىسىنى ئەپچىللىك بىلەن ئېلىۋېتىپ، بىر كىچىك ھاۋادان ئېچىلىدۇ، شۇندىن كېيىنلا بىر مۇكەممەل تونۇر پۈتىدۇ.

2. شور تونۇر: بۇ خىل تونۇرنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى شور بولغانلىقى ئۈچۈن شور تونۇر دەپ ئاتالغان. بۇنداق تونۇر ئادەتتە خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ، بۇنداق تونۇر شور، تۇز، يۇڭ ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەنگەن لايدا ياسىلىدۇ.

شور تونۇرنى ياساشتا، ئالدى بىلەن نەم توپىدا قېلىپ ياسىلىدۇ. شور كۈملاچ قىلىنىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە چاپلىنىدۇ، ئاندىن شاخ - شۇمبا، چاۋا - سامان بىلەن ئىس سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغاندىن كېيىن قېلىپ قىلىنغان توپا قىرىپ ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

3. پىششىق خىشلىق تونۇر: بۇ خىل تونۇر پىشىشىق خىشنى ئۆزىنىڭ خام ماتېرىيالى قىلغاچقا پىششىق خىشلىق تونۇر دەپ ئاتالغان. بۇ خىل تونۇرنى ياساشتا ئوخشاشلا ئاۋۋالقى تونۇرلارنى ياساشتىكى قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا خىشنى بىر - بىرىگە چىشلەشتۇرۇپ، گۈمبەزسىمان شەكىلدە قويۇرۇپ چىقىمىز، ئاندىن سىرتقى يۈزىنى سېمونت لاي بىلەن سۈۋايمىز.

4. ئىدىش تونۇر: بۇ خىل تونۇر ئادەتتە زاۋۇتتا ياسالغان ئىدىش، يەنى سۇ قاچىلايدىغان ئىدىش (كوزا)نىڭ ئاستى تەرىپى تاش كېسىدىغان ئاپتوماتىك ھەرە بىلەن ھەرىدەپ ئېلىپ تاشلىنىپ، دۈم

كۆمتۇرۈلۈپ (ئاستى تەرىپىنى ئۈستى تەرىپىگە قىلىپ) تۈز تەكشى يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. پىششىق خىشلىق تونۇر بىلەن ئىدىش تونۇر ئادەتتە شەھەر ئىچى رايونلىرىدا، سىبغىز توپا ۋە شور يوق رايونلاردا ئىشلىتىلىدۇ[1].

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ئەجدادلىرىمىز ئىنسانىيەتكە خاس ھاياتلىق يۆنىلىشىگە قەدەم قويغاندىن تارتىپ، ھەرقاچان، ھەر زامان ئۆزىگە يولباشچى بىر ئىلاھىي كۈچنىڭ ئاستىغا ئۈيۈشۈپ، ھەربىر ھاياتلىق قەدىمىنى شۇ خىل ئېتىقادتىن ئايرىمىغان. بۇ خىل ئېتىقاد ئۇلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، يەنى ئۇلار ئۆزلىرى ئۇلۇغلايدىغان ھەربىر نەرسىنىڭ رەڭگىنى ئېتىقاد ئوبيېكتىنىڭ يېكى ئىلاھنىڭ رەڭگىگە تەققاس قىلغان بولسا، شەكلىنى يېكى قۇرۇلمىسىنى شۇ خىل ئىلاھنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىگە ماسلاشتۇرۇپ ياسىغان.

تونۇرمۇ دەل مۇشۇ مەقسەتنى چۆرىدىگەن ئاساستا ياسالغان بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز تونۇر كەشىپ قىلىشتىن تارتىپ ئۇنى ئىشلىتىش ۋە بۇگۈنكى كۈنگە ئېلىپ كىرىشكىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، تونۇرغا نىسبەتەن ئۆزىنىڭ بىرمۇنچە ئېتىقاد - ئۇدۇملىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

بۇ خىل ئېتىقاد ۋە ئۇدۇملار ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىشەنچ، ئېتىقادىدا تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بولۇپ، تونۇر توپا (سىبغىز توپا)دىن ياسالغاچقا ناھايىتى ئۇلۇغلىنىدۇ. مەسىلەن، تونۇرنى ھېچكىم دەسسىمەيدۇ ھەم ئۇنىڭدىن ئاتلىمايدۇ. تونۇرغا ئوت سالغاندا، پاسكىنا نەرسىلەرنىڭ چۈشۈپ كېتىشىدىن ۋە ياندىشىپ كېتىشىدىن قاتتىق ئېھتىيات قىلىدۇ. تونۇر بېشىغا چوڭ - كىچىك تەرەت قىلمايدۇ. تونۇرنىڭ كۈلى بىلەن ئەخلەتلەرنى بىللە ئالمايدۇ ۋە ئارىلاشتۇرمايدۇ.

---

[1] ئەنۋەر باتۇر جانبەردى: «ئۇيغۇرلار ۋە تونۇر»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2005- يىللىق 4- سان، 94-، 96- بەتلەر.

هەتتا ئىشلىتىپ كونىرىغان تونۇرنىڭ پارچە كېسەكلىرىمۇ دەسسەلمەيدىغان ئېگىز جايلارغا ئېلىپ قويۇلىدۇ ۋە بەزى كېسەللەرگە ئىسسىق ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يېڭى سالغان تونۇرغا تۇنجى قېتىم ئوت ياققاندا تونۇرغا ئۆزىنىڭ خۇشاللىقى ۋە ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىر تۇپ كىشىلەر تونۇر ئەتراپىدا توپلىشىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ تونۇرنى ئايلىنىدىغان، بەزى يېتىم - يېسىرلار كېچىلىرى تونۇرنى ماكان تۇتۇپ ياتىدىغان، بەزى كىشىلەرنىڭ يۈز - كۆزىنى تۈيۈقسىز يارا قاپلاپ كەتسە، تونۇردىكى قوقاس ئوتتا ياڭاقتەك چوڭلۇقتىكى ئۇچ پارچە خېمىرنى ئەيلەپ بىرلەشتۈرۈپ، سۈپكۆچ (ئارۇاشتى) قىلىپ كۆمۈپ يارىنى داۋالايدىغان ۋە تونۇر بېشىدا گازىر چىقىشقا بولمايدۇ (چۈنكى گازىر چاققان كىشىنىڭ ئىشلىرى يۇرۇشمەيدۇ، دەيدىغان گەپ بار)، كۆپ نان ياققان ئادەم دوزاخقا كىرمەيدۇ دەيدىغان ئادەت ۋە سۆز - جۈملىلەردىنمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تونۇرنى ناھايىتى ئۇلۇغلايدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز[1].

دېمەك، تونۇرنىڭ ياسىلىشىدىن تارتىپ ئىشلىتىشىگىچە ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇپراقنى ئۇلۇغلاش، تۇزنى ئۇلۇغلاش ۋە ئوتقا، كۆككە چوقۇنۇشتەك ئىپتىدائىي ئېتىقادى مۇجەسسەملەنگەن.

تونۇردا پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلەر ئۇيغۇر يېمەكلىك مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تونۇردا تونۇر كاۋىپى، ياقما كاۋاپ، گۆشگىردە، سامسا، تۇرلۈك نانلارنى پىشۇرغىلى، ئۇندىن باشقا كاۋا، بەرەڭگى قاتارلىقلارنى كۆمگىلى بولىدۇ.

تونۇر كاۋىپى پىشۇرۇشتا، قوينى ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىنى سويۇپ، پاقالچاقلىرىنى كېسىۋېتىپ، قورسىقىنى كېچىكىرەك يېرىپ ئىچكى ئەزالىرىنى ئېلىۋېتىپ، ئاندىن ئىچىنى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقاپ، قۇرۇق لاتا بىلەن سۈرتىمىز، ئاندىن قوينى بىر تال ياغاچقا تىكلەپ ئۆتكۈزۈپ، ياغاچنىڭ قوينىڭ بوينى تۇرغان يېرىگە بىر تال مىخ قېقىپ

---

[1] ئەنۋەر باتۇر جانبەردى: «ئۇيغۇرلار ۋە تونۇر»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2005 - يىللىق 4- سان، 96 - ، 97 - بەتلەر.

قويمىز. تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى قوچۇپ ئۇنىڭغا تۇز، سوققان زەنجۈبىل، زىرە، قارىمۇچ، ئاق ئۇنلارنى سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ، قويۇق تۇخۇم شىرنىسى ياساپ، ئۇنى گۆشنىڭ يۈزىگە سۈرتۈپ تەييارلايمىز. تونۇرنى ياخشى قىزىتىپ چوغلىرىنى ئېلىۋېتىپ، داپخۇننى چىڭ ئېتىپ، تەييارلانغان گۆشنى بېشىنى پەس تەرەپكە قىلىپ تونۇرغا تىكلەپ تۇرغۇزۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ھور چىقمايدىغان قىلىپ ھەم ئېتىپ، 1:30 سائەت تونۇرنىڭ ئىچىدە قاقلاپ پىشۇرۇمىز. گۆشنىڭ پىشقان - پىشمىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ قاراپ باقمىز. ئەگەر ياغاچنىڭ گۆشكە ئۆتكۈزۈلگەن يېرى شورغا ئوخشاش ئازراق گەز باغلىغان ھەم گۆش ئالتۇن سېرىق رەڭگە كىرگەن بولسا پىشقان ھېسابلىنىدۇ. تونۇر كاۋىپى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئالاھىدە تائام بولۇپ چوڭ يىغىلىشلاردا، ئەتىۋارلىق مېھمان چاقىرغاندا مەخسۇس پىشۇرۇلىدۇ. چوڭ توي - تۆكۈنلەردە تويىنىڭ كۆركى سۈپىتىدە كاۋاپ قىلىنغان قويىنىڭ بېشىنى ئېلىۋەتمەي پۈتۈن پېتى پىشۇرۇپ، قويىنىڭ ئاغزىغا گۈل ياكى باشقا يېشىل ئوت - چۆپلەرنى چىشلىتىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ.

تونۇردا يېقىلىدىغان نان تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، بۇلار ياساش ئۇسۇلىغا قاراپ گۆشنان، قىيمىلىق قاتلىما نان، شىرمەننان، كاكچا نان، پېتىر نان، گىردە نان، دامان نان، ياغلىق توقاچ، سەپەر توقىچى، جىگىردەكلىك نان، كۈنجۈتلۈك نان، بازار نېنى، بىجاق نان، ئۆي نېنى، جۆۋىندە نان، جىرىس نان، شېكەر نان، ھەمەك نان (چوڭ نان) دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللارغا قاراپ بۇغداي نېنى، قوناق نېنى، ئارپا نېنى، تېرىق نېنى دەپ ئايرىلىدۇ. بۇغداي نېنى قوناق نېنىغا قارىغاندا يۇمشاق، مەززىلىك، يېيىشلىك كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا كىشىلەرنىڭ ئاغزىنىڭ يۇمشاق، قاتتىقلىقى بۇغدايغا تەقلىد قىلىنىپ: «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ يوقمىدى» دېگەن تەمسىل كەڭ ئومۇملاشقان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار نانىنى تىرىكچىلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ. بۇ ئەھۋال «نېنى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن ماقالىدا

ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. يەنە ئەجدادلىرىمىز نانىنى ھەق - ناھەق، قەسەم ئىچىش ۋاستىسى قىلىپ كەلگەن. بۇنداق نانىنى دەسسەپ قەسەم قىلىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يىراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدا بېرىش - كېلىش داۋامىدا، تىرىكچىلىكىنىڭ نىشانى سۈپىتىدە توقاچ يېقىپ يوللۇق قىلىش، سەپەرگە چىققاندا نانىنى يوللۇق قىلىش، زىياپەت، مېھماندارچىلىقتا ئالدى بىلەن داستىخانغا نان - چاي قويۇش ئادىتىمۇ دەل نانىنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتىدە نانىنى ئاساسلىق يېمەكلىك ۋاستىسى قىلىشى — تونۇرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ساھەسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەيلى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىستېمال سەۋىيەسى تۆۋەن، تارقاق ھالەتتىكى تۇرمۇش ئۇسۇلىدا بولسۇن، مەيلى بۈگۈنكى دەۋردىكى يېمەك - ئىچمەك بايلىقات مەزگىلىدىكى ئىستېمال سەۋىيەسىدە بولسۇن، نان كەم بولسا بولمايدىغان تىرىكچىلىك ۋاستىسى، شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۆي - جاي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغاندا تونۇر ئورنىنى ئۆي بىلەن تەڭ لايىھەلەيدۇ[1].

پالاس

پالاس — قەشقەر خەلقى ئىجاد قىلغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇمى. ئۇ بويالغان يۇڭ يىپ ياكى توم پاختا يىپ خام ئەشيا قىلىنىپ قولدا توقۇلىدىغان تۈتىسز ئەدىيال شەكلىدە بولۇپ، پاختا يىپلىق پالاس ۋە يۇڭ پالاس دەپ ئايرىلىدۇ. ھازىر قەشقەردە ئاساسەن پاختا يىپلىق پالاس توقۇلىدۇ. ئۇنىڭ رەڭدار يوللۇق، سىدام ۋە گېئومېتىرىك

---

[1] سائادەت كېچىك: «ئۇيغۇرلارنىڭ تونۇرچىلىق مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى 1998 - يىللىق 1 - سان.

شەكىللىك نۇسخىلىرى بار. بۇ پالاسلار ئاددىي ھەم كۆركەم، پۇختا ھەم چىداملىق بولۇپ، نۇسخىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنى كارىۋاتقا سالسىمۇ، زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە تامغا ئاسسىمۇ ۋە ياكى ئورۇندۇقلارغا سېلىپ ئولتۇرسىمۇ بولىدۇ.

گىلەم

قەشقەر گىلىمى نەپىس ھۇنەر - سەنئەت ۋە روشەن خاسلىققا ئىگە ھۇنەر ئۇسلۇبى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇ قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۇنەر بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر گىلىمى شەرق ئۇسلۇبىدىكى گىلەم بولۇپ، سۈپىتى ياخشى، خىللىرى كۆپ، رەڭگارەڭ، ئاساسلىق گۈل نۇسخىلىرىدىن ئىران، چاچما، ئاچچىق ئانار، شام، رومال، بادام نۇسخا قاتارلىقلار بار. گىلەمنىڭ گۈل ۋە رەڭلىرىدە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە قويۇق يەرلىك تۇيۇس ئەكس ئېتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى شۇكى، كۆپ قاتلاملىق رامكا، گېئومېتىرىك شەكىللەر ئىچىگە خىلمۇخىل سىزىقچىلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، قۇرۇلمىسى رەڭلىك، جانلىق ۋە ئۆزگىرىشچان، شۇنداقلا جەلپكارلىققا باي. قەشقەر گىلەملىرى قولدا توقۇلغان، توقۇش ھۇنىرى سىپتا ۋە ئىنچىكە (ئون نەچچە رەت مۇرەككەپ ئىش تەرتىپى بار) بولغاندىن باشقا يەنە ئۇنىڭغا سۈپەتلىك قوي يۇڭى ئىشلىتىلىدۇ. ئەنئەنىۋى 360 ئۆرۈشلۇك گىلەملەردىن باشقا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يەنە 540 ۋە 720 ئۆرۈشلۇك ئوتتۇرا ۋە ئالىي دەرىجىلىك مەھسۇلاتلار كۆپەيتىلدى. قەشقەر گىلىمى كۆركەم، چوڭ سۈپەت ۋە رەڭدار، يۇمشاق، ئازادە، چىداملىق بولۇپ، خېلى يۇقىرى سەنئەت قىممىتىگە ۋە ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە بولغاچقا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا خېرىدارلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولماقتا.

يېڭسار پىچقى

يېڭسار پىچقى — ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي قول ھۇنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان داڭلىق مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى. ئۇ ئەسلىدە يېڭسارنىڭ ئەنئەنىۋى

ئىجادىيىتى بولغاچقا، شۇ جايىنىڭ نامىغا ماس هالدا «يېڭسار پېچىقى» دەپ ئاتالغان. دەرۋەقە، تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان يېڭسار ناھىيەسىدە پېچاق ياساش ھۈنەر - كەسپى ناھايىتى تەرەققىي تاپقان. بۇ يەردە ئىشلەنگەن يېڭسار پېچقىنىڭ تۈرلىرى 20 خىلدىن ئاشىدۇ. 1987 - يىلى مەملىكەت بويىچە ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنى باھالاشتا، يېڭسار پېچقى بىرىنچىلىككە ئېرىشكەن، بۇگۈنكى يېڭسار پېچقى بۇنىڭدىن 300 يىللار ئىلگىرى يېڭسار ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراباش يېزىسىلىق داڭلىق ئۇستا مۇھەممەد قۇلاخۇن نامى بىلەن ھەممە ئەتراپقا داڭ چىقارغان.

يېڭسار پېچقى ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن نەپىس ۋە كۆركەم بولۇپ، ئىشلىتىشكە ناھايىتى قولاي، يېڭسار پېچقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، يېڭسار پېچقىنىڭ تىغى ئۇچۇن سۈپەتلىك پولات تاللىنىدۇ. تاللانغان پولات ماتېرىيالنى پىچاقچى ئۇستام يۇكسەك ماھارەت بىلەن قايتا - قايتا سۇغىرىپ ھەم داتلاشمايدىغان، ھەم تىغى گاللاشمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرىدۇ.

ئىككىنچى، ئىشلىتىش ئۇرنىغا قاراپ، پىچاقنىڭ بىسى ۋە سېپى ھەر خىل شەكىللىك ياسىلىدۇ. ھەربىر تۈرىنىڭ خاس نامى بولىدۇ، مەسىلەن قوش بىسلىق پىچاق، خەنجەر نۇسخىلىق پىچاق، قاسساپ پىچقى، تۆشۈك پىچقى (ئائىلە پىچقى)، يان پىچقى (يانغا ئاسىدىغان پىچاق)، كۆرگەزمە پىچقى (سەنئەت بۇيۇمى) قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك تەلىپىگە ماس هالدا ياسىلىدىغان پىچاقلارمۇ بار.

ئۇچىنچى، يېڭسار پېچقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تىغ قىسمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، سېپىغا قويۇلغان نەقىشلەردىمۇ ئالاھىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. يېڭسار پېچقىنىڭ سېپى ئۇچۇن ئاساسلىقى — ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزى ۋە سۆڭەكلىرى، مىس، كۈمۈش، قاشتاش، مەرۋايىت قاتارلىق ئەتىۋارلىق ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خام ئەشيالار ئىنچىكە ھۈنەر ئارقىلىق بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلۈپ، كىشىنىڭ

كۆزىنى چاقنىتىدىغان گۈزەل سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. ھەتتا تىغ قىسمىغىمۇ مىس ياكى ئالتۇن ھەللىك مېتالدىن بىرنەچچە تال خال قۇيۇلۇپ، تىغ بىلەن ساپنىڭ تۇتاشقان يېرىگە ئۈيغۇرچە ۋە خەنزۇچە «يېڭىسار» دېگەن خەت ئويۇلىدۇ، بۇ يېڭىسار پىچقىنىڭ ماركىسى ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى، يېڭىسار پىچقىنىڭ ھەممىسگە ئۆزىگە ماس كېلىدىغان غىلاپ ياسىلىدۇ. غىلاپسىز يېڭىسار پىچقى بولمايدۇ. بۇ غىلاپلارنىڭ كۆپچىلىكى ھەر خىل رەڭلىك كالا خۇرۇمىدىن قاتۇرما قىلىپ ياسىلىدۇ. يەنە بەزى غىلاپلار مىس ياكى ئالىيۇمىندىن ئىشلىنىپ، يۈزىگە ھەر خىل نەقىش ئويۇلىدۇ. خۇرۇم ياكى كۆندىن ياسالغان غىلاپلارنىڭ ھەممىسگە بويتاسما بېكىتىلىدۇ.

پىچاق قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە يىگىتلەرنىڭ كېچە - كۈندۈز يېنىدىن ئايرىمايدىغان «قورالى» بولۇپ كەلگەن، ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىنى بەلباغ بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ پىچاقنى يانغا ئېسىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان. قىسقىسى، پىچاقنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى يانغا ئېسىپ يۈرۈش، پىچاقنى ئەرلىك جاسارىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى دەپ بىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بالىنى تۇنجى قېتىم بۆشۈككە سالغاندا، ئەگەر ئوغۇل بالا بولسا، ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا پىچاق قويۇپ قويىدىغان ئادەتلەر، قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەندە، پىچاقنى يەرگە سانجىپ قويۇپ، ئۇنى «گۇۋاھچى» قىلىش قاتارلىق ئەقىدىلەر پەيدا بولغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىراقتىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرىغا ئېسىل سۆۋغا سۈپىتىدە «يېڭىسار پىچقى»نى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار. دېمەك، يېڭىسار پىچقى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاھىدە شۆھرەت قازىنىپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا، ئۇ يالغۇز تۇرمۇش قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى سۈپىتىدە مىللىي قول سانائەت تەرەققىياتىمىزنى نامايان قىلماقتا.

قاسساپلىق

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە گۆشى ھالال دەپ قارالغان قوي، ئۆچكە، كالا، قوتاز، تۆگە، ئات قاتارلىق كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلارنى، شۇنداقلا ئارقار، كېيىك، بۇغا ـ مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسى بويىچە سويۇپ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن. مۇشۇنداق مالالارنى سويۇپ سېتىشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «قاسساپ» دەپ ئاتالغان. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە، قاسساپلارنىڭ پىرى جەئفەرى سادىق دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ نامىدا تارقالغان قاسساپلىق رىسالىسىدە: قاسساپلارنىڭ پاكىز، پاك، راستچىل بولۇشى، ھەپتىدە بىر قېتىم رىسالە نىزاملىرىنى ئوقۇپ قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىشى، مال سويغاندا تىغنى بىلەپ ئىتتىك تۇتۇشى، مالنىڭ ئايىغىنى باغلاپ، بېشىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ، دۇئا ـ تەكبىر بىلەن پىچاق سۈرۈشى، مالنىڭ قېنى چىقىپ بولغۇچە كۆتۈشى، پايدىنىڭ ئۇنىدىن بىرىنى خەيىر ـ ساخاۋەت قىلىشى، ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن شاگىرت تەربىيەلىشى، گۆشىنى كانارىغا ئېسىپ، قائىدە بويىچە ئۆز تەرتىپى بىلەن پارچىلىشى ۋە ھارام دېيىلگەن بەزلىرىنى ئېلىپ تاشلىشى، بوغۇزلانمىغان، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مال گۆشىنى يېمەسلىكى ۋە ساتماسلىقى، قان، يىرىڭ، يۇلۇن، ئۆت ۋە ئۆت قېپى، يۇرەكنىڭ ئىككى قۇلقى، بەز، مېڭە قېپى، كۆز قارىسى، مالنىڭ جىنسىي ئەزالىرى قاتارلىقلارنى كېسىپ تاشلۇۋېتىـ ـشى..... قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇر قاسساپلىرى بۇ نىزاملارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، بوغاز مال ۋە ھەر خىل كېسەل مالالارنى سويمايدۇ. مال سويغاندا مالنىڭ ئىككى قول ۋە سول پۇتى (ئۇچ ئايىغى) نى باغلاپ، بېشىنى قىبلىگە قىلىپ سول يانچە ياتقۇزۇپ تەكبىر بىلەن پىچاق ئۇرىدۇ. قېنى چىقىپ بولغاندا، ئوڭ پۇتىنىڭ تىزى ئۈستىدىن تېرىدىن تۆشۈك ئېچىپ پۇۋلەپ، مالنىڭ تېرىسىنى قورسىقىدىن كانىيىغا ئۇدۇللاپ يېرىپ، تېرىنى ئىككى تەرەپكە قايرىپ ئاجرىتىدۇ، ئاندىن مالنىڭ بېشىنى، ئىككى قول ۋە پاچىقىنى

كېسىۋېتىپ، ئارقا پۇتىدىن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ كانارىغا ئېسىپ تېرىسىنى ئاجراتقاندىن كېيىن، مالنىڭ قارنىنى يارىدۇ. قىزىلئۆڭگەچنى چىگىپ قويۇپ، ئاچچىق ئۇچەينى ئۈزمەي سىيرىۋالىدۇ، ئاندىن پىچاق تەگكۈزمەي قېرىن ۋە ئۆپكە، ئۇچەيلىرىنى ئالىدۇ. ئۆپكىگە تۇتاش چىققان يۇرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىچاق ئۇرۇپ يۇرەك قېنىنى چىقىرىۋېتىدۇ. ئاخىرىدا مالنىڭ قارنىدىكى شۇللۇق ئەت، سېرىقسۇ ۋە گۆشكە چاپلاشقان قىللارنى تازىلاپ قائىدە بويىچە پارچىلايدۇ ياكى پەشلەيدۇ. قوينىڭ قۇيرۇق يېغىنى پۇتۇن كېسىۋالىدۇ. ئىچ مېيىنى بۆرەك بىلەن قوشۇپ تەككى شەكلىدە يۆگەپ قويىدۇ.

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇشقا ئېپى بار ۋە قولى چاققان بولۇپ، ئۇستا قاسساپلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 — 15 مىنۇتقىچە بىر قوينى سويۇپ بولالايدۇ.

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇش ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار ھەربىر مالنىڭ چوڭ - كىچىك ئۇستىخان قۇرۇلمىسى، بېغىش ۋە ئومۇرتقىلىرى بىلەن بەش قولدەك تونۇش. شۇڭا ئۇلار مالنىڭ ئۇستىخان، ئۇگىلىرىنى سۇندۇرماي، ئەپچىللىك بىلەن ئاجرىتىۋېتەلەيدۇ.

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ بەك ئۇستىلىرى «بۆكەل» دەپ ئاتىلىپ، ئالاھىدە مېھماندارچىلىق سورۇنلىرىدا تارتىلغان «ئۇچا» لارنى پارچىلاشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ ئۇلار ئۇچۇن ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىدىغان پۇرسەت ھېسابلىنىدۇ.

تاقىچىلىق

تاقىچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئاتنى قولغا كۆندۈرۈش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى «ئات يۈكنى كۆتۈرىدۇ، تاقا ئاتنى كۆتۈرىدۇ» دېگەن ماقال بۇنىڭ دەللىلى، بولۇپمۇ قاتناش، سودا تىرانسپورتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى. شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كەسپىكە ئايلىنىپ تۆمۈرچىلىكتىن ئايرىلىپ چىقتى.

تاقىچىلىق سايمىنى ئاساسەن، ئوچاق، كۆۋرۈك، قىسقاچ، بولقا، بازغان، سەندەل، قەلەم، سۈمبە، سىمتراش، ئاتنىڭ تاقىسىنى شىلىدىغان ئۈستىرا، دار، ئارغامچا قاتارلىقلار. ئۇلار مۇشۇ سايمانلار بىلەن تاقا ياسايدۇ ۋە ئات - ئۇلاغ تاقىلايدۇ.

ياسىلىشى: تۆمۈر ئۆلچەملىك كېسىلىپ، قىزىتىلىپ ئىككى بېشىغا زەي (مىخ ئورنى) تارتىلىپ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۈچتىن تۆشۈك ئېچىپ تاقىنى ئىگىدۇ. تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۈچىنى ئۈچلۈق قىلىپ سوزۇپ كېسىپ، قېلىپقا سېلىپ، بىر تەرىپىگە باش چىقىرىپ تاقا مىخى ياسايدۇ.

تاقا قېقىش: ئۇچ تال ياغاچتىن ياسالغان دار ئىچىگە ئاتنى ئۇزۇنىغا تۇرغۇزۇپ، ئارقان بىلەن قولتۇق ۋە تېقىم ئارىلىقىدىن دارغا باغلاپ، ئارقان ئۈچىنى دار قوزۇقىغا باغلاپ قويىدۇ، ئاندىن تاقىلايدىغان پۇتنىڭ تۇياق ئۇستىدىن ئارقان بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، سوتىراچ بىلەن تۇياقنى ياساپ تاقىنى قويۇپ مىخلاپ، تۇياق چۆرىسىنى تاقا يۈزىگە جىپسلاپ ياسايدۇ.

ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يالغۇزلا تاقا ياساش، تاقىلاش بىلەن بولماي، بەلكى ھايۋانات دوختۇرلۇقىنى بىللە ئېلىپ بارىدۇ. مەسىلەن، ئۇلاغلاردا بولىدىغان چاشقان يارىسى، ئالقاراق، تۇياق يېرىلىش، يىرىڭلاش، ھەر خىل سۇلۇق يېغىر، جۆجەي ۋە باشقا جاراھەتلەر، ئۆسمىلەرنى يەرلىك ئۇسۇل، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ ۋە ئوپېراتسىيە قىلىدۇ.

سەرراچلىق

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئىچىدە سەرراچلىق كەسپى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. سەرراچلار ئېگەر - جابدۇق، ھارۋا جابدۇقى، ئات، تۆگە، قېچىر، ئېشەكلەرنىڭ توقۇم - مۆلىسى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق جابدۇقلارنى ياسايدۇ.

سەرراچلىقنىڭ مەھسۇلات تۈرى كۆپ ۋە خىلمۇخىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر سەرراچلىرى ئۇيغۇر قۇش باشلىق قەدىمكى ئېگەر، موڭغۇلچە ئېگەر، قازاقچە ئېگەر، قىرغىزچە ئېگەر، رۇسچە ئېگەر،

ھەربىيچە ئېگەر، خەنزۇچە ئېگەر قاتارلىق ئېگەرلەرنى ۋە تۆت ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى، قوش ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى، يارىيار، خادىك، كالا ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسى جابدۇقلىرىنى ياسايدۇ. سەرراچلار ھۈنەرگە كامىل، قولى چېۋەر بولىدۇ. ئۇلار، قوش باشلىق ئېگەرنى ياساشتا، ئېگەرنىڭ ئىككى يېنى، ئارقىسى، ئوستى كىرەشمىسى ۋە قوش بېشىنى ئايرىم ياسايدۇ. بۇلارنى ياسىغاندا، قوش بېشىنى ئۇرۇپ - يانجىپ يار يېلىم سۈركەپ، ئوستىگە يانجىلغان پەينى چاپلاپ ئوستىدىن يەنە يار يېلىم بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىككى يېنى ۋە سوڭنىڭ چىداملىقلىقى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ. قوش بېشى بىلەن كىرەشمىمۇ شۇ خىلدا چىڭىتىلىپ، بېرىلگەن يېلىم ئوستىگە قاتمۇقات ماتا ئوراپ ھەر قاتقا يار يېلىم بېرىلىدۇ. ئورالغان ماتا بىلەن ئېگەر تەكشىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئوستىنى گۈللۈك رەخت ياكى گىلەم بىلەن زىننەتلەيدۇ. بەزى ئېگەرلەرگە تۇچ، كۈمۈش، مىستىن نەقىش قويىدۇ.

ئۇيغۇر سەرراچلىرىنىڭ نوختا تۇگۇش، يۇگەن ياساش، يۇگەن نەقىشلەش، قامچا ئۆرۈش، رەڭدار پۈپۈك ياساش ماھارىتىمۇ ئوستۇن. بۇ خىل جابدۇقلار ھازىرقى زامان ئۇچۇن ئەنئەنىۋى زىننەت بۇيۇملىرى قاتارىدا ئەتىۋارلىنىدۇ.

تۆمۈرچىلىك

ئۇيغۇر خەلقىدىكى تۆمۈرچىلىكنىڭ تۇرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن. ئۇيغۇرلار تۆمۈرچىلىكنى ئاق ئىش، قارا ئىش دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. پىچاقچىلىق، ئوستىرا، قىلىچ، قايچا، قىڭراق، رەندە تىغى، ھەرە تىغى، ئىسكىنە، ئۇشكە، كەكە، پالتا، ئېكەك، دەرەش، قولۇپ، قاغىتۇمشۇق، ئىشىك زەنجىرى، ئوۇ مىلتىقى، تۇنىكسازلىق، مىسكەرلىك، زەرگەرلىك ئەسۋابلىرى قاتارلىق 113 خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر تۆمۈرچىلىكنىڭ ئاق ئىش تۇرىگە كىرىدۇ.

كەتمەن، كۆرەك، ئورغاق، بولقا، بازغان، لوم، ئات تاقىسى، ناھال، مىخ، قاماق (ماخاك)، كويزا - كىشەن، قاپقان، چوك دەرۋازا زەنجىرى، ھالقا، ھالقا - مەپە، ئات جابدۇقى، ھارۋا جابدۇقى،

تۇگمەن، جۇۋاز، سوقما، توسما، قۇرۇلۇش سايمانلىرى قاتارلىق 160 خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر قارا ئىش تۇرىگە كىرىدۇ. يەنە ئۇيغۇرلاردا مەزكۇر ئىشلارنىڭ كەسىپ ئايرىمىسى بولىدۇ. پىچاقچىلىق، كەتمەنچىلىك، قۇلۇپسازلىق، تۇنىكسازلىق، مىسكەرلىك، تاقىچىلىق قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۈنەر - كەسىپ بولۇپ، ئۇلار يەنە ئۆز سەنئىتىنى جارى قىلدۇرۇش يولىدا باشقا كەسىپلەرنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ.

يۇقىرىقى كەسىپلەرنىڭ ئايرىمىسى بولسىمۇ، ئىشلىتىش سايمانلىرى ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، ئوچاق، كۆمۈر، كۆرۈك، بولقا، بازغان، سەندەل، قايچا، قىسقۇچ، ئېكەك، داغمال، تۆمۈر ئۇشكە، كەپشەر، دانىكا، سىركۇل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تۆمۈرچىلىرى تۆمۈر بىلەن ئىشلىنىدىغان ھەرقايسى ھۈنەرلەرگە ماھىر بولۇپلا قالماستىن، تۆمۈرنى تۆمۈرگە، پولاتنى تۆمۈرگە قوشۇپ كەپشەرلەشكە ماھىر، ئۇلار تىغ قاتارلىقلارنىڭ دەستىسىنى تۆمۈردىن، تىغنى پولاتتىن ياسايدۇ، يەنى كېسىدىغان تىغ تەرىپىگە پولات باغلايدۇ. ئۇيغۇر تۆمۈرچىلىرى ھەرقانداق ئەسۋاب ياسىغاندا كۆز چېنى مۆلچەر بىلەن ياسايدۇ، قېلىپ، ئەندىزە ئىشلەتمەيدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلار تۆمۈرچىلىكتىن ئىبارەت بۇ كەسىپكە ئەزەلدىن توغراق، قارىغاي كۆمۈرلىرى ئىشلىتىدۇ (ھازىر كوكس ئىشلىتىش رەسمىيلەشتى).

موزدۇزلۇق

ئاسىيانىڭ قۇرغاق ھاۋا شارائىتىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئىنتايىن جاپالىق بولغان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئات، كالا، تۆگە، قوتاز، قوي قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن، يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇپ يەپ، تېرىسىدىن ئاياغ كىيىمى ئىشلەشنى ئىجاد قىلغان. لېكىن، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ موزدۇزلۇق كەسپى بىلەن قاچان شۇغۇللانغانلىقىنى بىلمەيمىز. بىراق، تەكرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقلاردىن تېپىلغان ئۆتۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر موزدۇزچىلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى

باشتىن كەچۈرگەنلىكى مەلۇم. دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن موزدۇزلۇق كەسپى ئەنە شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەجرىبىنىڭ بېيىتمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سەپەر (كارۋانچە) ئۆتۈكى، ھالقا ئۆتۈك، پەس پاشنا، ئارا پاشنا، ئېگىز پاشنا ئۆتۈك، تۈز مەسە، تۇغرا تۇمشۇق مەسە، بۇغداي تۇمشۇق مەسە، ئىسكىلاچ مەسە، ئەرەنچە مەسە، ھالقا كەش، سەندەل ۋە يېڭى پاسوندىكى ھەر خىل بەتىنكە قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇرلار ئاياغنى ئات - كالا تېرىسىدىن تىكىدۇ. ئۆچكە، قوي تېرىسىنى ئەستەرلىككە ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇرلار ئاياغلارنىڭ رەختىنى كۆن - خۇرۇم، چەم، ئۇلتاڭ، بىشۇ، مەسكاپ، چىگىرىن دەپ بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرىدۇ. كۆن - خۇرۇملار قارا، قىزىل رەڭدە، ئەستەرلىكلەر ئاق، سېرىق رەڭدە بولىدۇ. بۇ خىل رەختلەرنى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزلىرى ئىشلەيدۇ.

موزدۇزلۇق ئەسۋابلىرى: كۆن - خۇرۇم ۋە چەم كېسىش پىچىقى، چوڭ - كىچىك دەرەش (بىگىز)، يىپ - يىڭنە، كۇۋا (رەخت تۇزەش سايمىنى)، پەرداز كالتىكى، ئاق - قارا موم، سىراج، قارىگۈل، ئەندىزە ۋە قېلىپلاردىن ئىبارەت.

راسلاش ۋە تىكىش ئۇسۇلى: موزدۇزلۇق كەسپىدە ئەندىزە ۋە قېلىپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاياغنىڭ باش قونچى ئەندىزە بىلەن كېسىلىدۇ. باشلىقنىڭ باشمالتاقا ئوخشاش تىلى قونچىنىڭ ئويۇلغان يېرىگە كىرگۈزۈلۈپ بىخ سالىدۇ (ماشىنا سالىدۇ)، ئاندىن چەمدىن تاسما تىكىپ تاش چەمنى شۇ تاسما بىلەن قوشۇپ تىكىدۇ ياكى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلايدۇ. پاشنا قويۇپ قېلىپقا تارتىپ پەردازلايدۇ. قېلىپتىن ئېلىپ لازىم قىلىدۇ.

كارۋانچە (بۇ ئۆتۈك قىزىل كۆندىن تىكىلىدۇ) ئۆتۈك قېلىپقا سېلىنماي تەتۇر ئۆرۈپ تىكىلىپ ئاندىن ئۆرۈيدۇ، باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەردەك قاتۇرما قىلىنمايدۇ. بۇ ئاياغ كىيىملەرنىڭ ھەممىسى ئەرەنچە ۋە ئايالچە دەپ ئايرىلىپ، نۇسخا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

موزدۇزلۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان ئەنئەنىۋى ھۈنەر-كەسىپ بولۇپ، ھەربىر يۇرتتا بۇ ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار بار. ئۇيغۇر يەر - جاي ناملىرى ئىچىدە «موزدۇز مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

تامغا

«تامغا» دېگەنلىك «بەلگە»، «نىشان» دېگەنلىك. تامغا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇ تارىختا خىلمۇخىل رول ئويناپ كەلگەن. تامغا ئەينى زاماندا بىر قەبىلىنىڭ بەلگىسى بولغان، شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا ئاساس بولغان.

ئۇيغۇر خەلقى شەھەر ھاياتىغا كۆچۈشتىن بۇرۇن، ئۇزاق مۇددەت چارۋىچىلىق ھاياتىنى باشتىن كەچۈرگەن. بىر تۇردىكى چارۋىلار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ياكى يوقىلىپ كەتسە ئوڭاي تونۇۋېلىش ئۈچۈن ئۆز مالىلىرىغا ئوخشاشمىغان بەلگە نىشانى قويۇش ئېھتىياجى تۇغۇلغان. شۇنىڭ بىلەن تامغا پەيدا بولغان. بۇ خىل تامغا تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ، ئوتتا قىزىتىلىپ مالالارنىڭ قۇلىقىغا ياكى ئوڭ، سول ساغرىسىغا بېسىلغان.

ئۇيغۇرلاردا بەلگە نىشانىنىڭ «ئەن» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ بولغان. بۇ قوي، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق مالالار ئۈچۈن قوللىنىلغان. ئۇششاق مالالارنىڭ ئوڭ ياكى سول قۇلىقى ئوخشاشمىغان شەكىلدە كېسىلىپ ياكى تىلىنىپ قىلىنغان بەلگە «ئەن سېلىش» دەپ ئاتالغان. شەخسلەرنىڭ مالىلىرى يوقىلىپ كەتسە ياكى بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ئەنە شۇ ئەنگە قاراپ تونۇۋالغان. «تامغا» كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گۈۋاھ - ئىسپات سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا، شەخسلەردە قوللىنىشقا باشلىغان.

نەقىشلىك ھاسا

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇنى ھەم ھاسا ئورنىدا، ھەم قىلىچ ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇ ھەر خىل

رەڭلىك تاشلاردىن كۆز قويۇپ، ئەتراپىغا ھەر خىل گۈل چىقىرىپ، تولىمۇ نەپىس ئىشلەنگەچكە، ئائىلىلەردە گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى قىلىپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

سەرگەز گۈل نەقىش تامغىلىرى

سەرگەز گۈل نەقىش تامغىلىرى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدىكى خىلمۇخىل گۈل - نەقىش قېلىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئادەتتە 14 × 16 سانتىمېتىرلىق ئۆلچەمدىكى تۆت چاسا، بەزىلىرى 6 × 16 سانتىمېتىرلىق سوزۇنچاقراق (ئۆلچىمى ئەھۋالغا قاراپ ھەر خىل بولۇشى مۇمكىن) كېلىدۇ. ياغاچلارغا ئالدى بىلەن ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى سىزىۋېلىنىپ، ئاندىن ياغاچچىلار تەرىپىدىن ئويۇپ تەييارلىنىدۇ، سەرگەز گۈل نەقىش تامغىلىرىنى توزغا ۋە ھەر خىل رەڭلەرگە چىلاپ ئاق رەختلەرنىڭ يۈزىگە گۈل باسىدۇ. ھازىر بىرقەدەر كەڭ تارقالغان سەرگەز گۈل نەقىش تامغىلىرى جەمئىي يەتتە دانە بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوخشاش بولمىغان ئالتە خىل گۈل بېسىشقا بولىدۇ.

جالا

چاچ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچەملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇلار چاچ پەردازىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئادەتتە چېچى شالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جالا (سۈنئىي چاچ) سېلىشقا ئادەتلەنگەن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا جالا سېلىشنىڭ مۇنداق ئىككى تۈرى تونۇشتۇرۇلغان. بىرى، ئۇزۇن چاچ سېلىش، يەنە بىرى، ماڭلاي چاچ سېلىش. مەھمۇد كاشغەرىي ئاياللار سالىدىغان جالانىڭ چۈپۈردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. يەنە بەزى يازما ماتېرىياللاردا جالانىڭ قوتاز قۇيرۇقىدىن ياسىلىدىغانلىقىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

مىسۋاك

بۇ تەبىئىي چىش چوتكىسى بولۇپ، چۈچۈكبۇيا يىلتىزى، ئالما

شىخى ياكى ئارتۇچقا ئوخشاش خۇش پۇراق ياغاچ ماتېرىيالدىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر بولۇپ، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، ئادەتتە خۇرۇمدىن غىلاپ تىكىلىدۇ.

رېپىدە

تونۇرغا نان يېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان قول پەلىيى. ئۇ قېلىن ئاق ياكى قارا رەختتىن ئەستەرلىك قىلىپ تىكىلىدۇ. ئالقان قىسمى يۇمىلاق نان شەكلىدە بولىدۇ.

تۇكچە (چەككۈچ)

تۇكچە ئاساسەن ھەر خىل قۇش پەيلىرىدىن يۇمىلاق قىلىپ ياسالغان. ھازىرقىلىرى ئاساسەن ئويۇپ چىقىرىلغان يۇمىلاق ياغاچقا مىخ ياكى قاتتىق سىملارنى بېكىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئۇ نان يۇزىگە گۈل چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل سايمان.

چوكا سالغۇچ (چوكىدان)

چوكا سالغۇچ ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، شەكلى ھەر خىل. بۇ ئائىلىلەردە ئاساسەن چوكا ۋە قوشۇقلارنى سېلىشتا ئىشلىتىلگەن. ئالدىغا ھەر خىل گۈل شەكىللىرى ئويۇلغان، ئۇنىڭغا ھازىرقى مېتال مىخلار ئىشلىتىلمەي، ياغاچ مىخ ئىشلىتىلگەن.

چاي خالتىسى

چاي خالتىسى ھەر خىل رەڭلىك رەختىلەردىن تىكىلگەن. چاي خالتىسىنىڭ يۈزىگە رەڭلىك مەشۇت ۋە كالۇۋتۇن يېپلاردىن چاچما گۈل، يۈرەكسىمان گۈل ۋە باشقا ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى تولىمۇ چېۋەرلىك بىلەن كەشتىلەپ چىقىلغان، ئاستىغا رەڭلىك پۈپۈك تۇتۇلغان. ئىلگىرىكى چاي خالتىلىرىنىڭ ئىچى ئۆچكە تېرىسىدىن، تېشى ھەر خىل رەختىلەردىن تىكىلگەن، ھازىر ئاساسەن رەختتىن تىكىلىدىغان بولدى.

ئۇنىڭغا ئادەتتە چاي، تۇرلۇك دورا - دەرمەكلەر ۋە كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى سېلىپ ساقلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ يەنە ئۆينى زىننەتلەپ تۇرغۇچى مۇھىم تۇرمۇش بۇيۇمى.

چاناق ۋە كەپشەر قوشۇق

چاناق — بۇ ئادەتتە لايدىن ياسىلىپ خۇمدانىدا پىشۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ شەكلى يېرىم تۇخۇمسىمان ياكى يېرىم شارسىمان شەكىلدە بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەر خىل رۇدىلار ئېرىتىلىدۇ. يەنە بەزى چاناقلار تۆمۇردىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىنتايىن كىچىك كەپشەر قوشۇقى بار. بۇ ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ مىسكەرلىك كەسپىدە ئىشلىتىلىدۇ.

ھاۋانچا

ھاۋانچا دورا - دەرمەك ۋە ھەر خىل يېرىك دانلارنى سوقۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئائىلە سايمىنى بولۇپ، ياغاچ، تاش، مىس ۋە چويۇنلەردىن ياسىلىدۇ. ھاۋانچىنىڭ شەكلى ئاساسەن ئوخشاش. ھاۋانچىنىڭ بەزىلىرىنىڭ چوڭرىسىگە ھەر خىل گۈللەر نەقىشلىنىدۇ.

تۇلۇم

تۇلۇم ئادەتتە ئۆچكە تېرىسىدىن ياسىلىدۇ. سەپەرگە چىققاندا ئوزۇق - تۇلۇك قاچىلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئائىلە تۇرمۇش بۇيۇمى.

چىنە قېپى (چىندان)

«ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»نىڭ يالدامسى بولۇپ، سەپەردە ۋە ئائىلىدە چىنە ساقلاشتا ئىشلىتىلىدۇ. ھەر خىل خۇرۇمدىن، بەزىسى قىرغىزلارنىڭ قالپىقى شەكلىدە، يەنە بەزىسى گۈمبەز شەكلىدە، ئەتراپىغا ھەر خىل پۈپۈكلەر چىقىرىلىپ، سىپتا ۋە ئەپچىل قىلىپ ياسىلىدۇ.

چىراغدان

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپ، ئۇستىگە چىراغ قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

داكچى قازان

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپ، چويۇندىن ياسالغان، تاماق ئېتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

داڭقان

چويۇندىن ئوچ پۈتلۈق قىلىپ ياسىلىدۇ، ئادەتتە تاماق ئېتىشتە، چاي قاينىتىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

خۇرجۇن

خۇرجۇن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان ئائىلە تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە پاختا يىپتىن توقۇلىدۇ؛ ئىككى تەرىپىگە يىمەكلىك، كىيىم - كېچەك قاتارلىق بۇيۇملار سېلىنىدۇ. بەزى خۇرجۇنلار رەڭلىك يىپلار بىلەن ئىنتايىن نەپىس توقۇلىدۇ.

ئۈتۈك (چويۇن دەزمال)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئائىلە سايمىنى بولۇپ، چويۇندىن ياسىلىدۇ. ئۈتۈكنىڭ تۈتقۇچى بېكىتىلگەن تەرىپى خۇددى تاجغا ئوخشاش قۇيۇلىدۇ. ئادەتتە ئىچىگە چوغ قاچىلاپ قىزدۇرغاندىن كېيىن، كىيىملەرنىڭ چەكلىرى، پۈرلىشىپ قالغان يەرلىرىنى تۈزلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئوتدان

چويۇندىن ياسالغان بولۇپ، ئادەتتە قىش پەسلىدە ئۇنىڭغا چوغ

قاچىلاپ ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇپ، ئۆينى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

ئاپتۇۋا - چىلاپچا

ئاپتۇۋا - چىلاپچا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۇز - قول يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئائىلە سايمىنى. ئاپتۇۋا ئۇزۇن ئىنچىكە جۈمەكلىك، قورساقلىق، بوغۇزى تار بولىدۇ. چىلاپچا يۇز - قولنى يۇغاندا يۇندى ئېقىپ چۈشىدىغان قاچا بولۇپ، يېپىقلىق ئاغزى بولىدۇ. ئاپتۇۋا - چىلاپچا مىس ياكى تۇچتىن ياسالغان بولۇپ، ئىچى قەلەيلەنگەن، سىرتى چىرايلىق نەقىشلەنگەن بولۇپ، دات باسمايدۇ. بۇ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ قول ھۈنەر ماھارىتىنى نامايان قىلىدۇ.

ئاپتۇۋا - چىلاپچا ھەممە ئائىلىدە ھازىرلانغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ئاپتۇۋا - چىلاپچا بىلەن مېھمانغا سۇ بېرىلىدۇ. سۇ بەرگۈچىنىڭ قولىدا لۆڭگە بولىدۇ. قول يۇغۇچىلار قولنى ئۈچ قېتىملا يۇيىدۇ. يۇيۇلغان قول لۆڭگىگە سۈرتۈلىدۇ. يۇيۇلغان قولنى لۆڭگىگە سۈرتمەستىن، قولنى سىلكىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس. يۇز - قولنى يۇغاندا، سۇنى ئېقىتىپ يۇيۇش، تازىلىق تەلىپىگە تولىمۇ ئۇيغۇن. بەزى ئائىلىلەر ئاپتۇۋا - چىلاپچىنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆينىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ قويىدۇ.

كەشتچىلىك

ئۇيغۇرلاردا كەشتچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىككە بولغان قارىشىدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈلگە بولغان خۇمارى ئۆزلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدە، ئۆي بىساتلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن. ئېيتايلى، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ گۈل قىستىشى، گۈللۈك دوپپا كىيىشى، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم كىيىشى، ئۆيلىرىگە گۈللۈك رەختتىن قىلىنغان زەدىۋال تارتىشى، كاڭ، سۈپىلارغا تەڭلىمات، گۈللۈك كىگىز سېلىشى، تام - تورۇسلارغا

نەقش چىقىرىشى..... بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ياستۇقلىرىغا، لىمتاق ياپقۇچلىرىغا، قىز - جۇۋانلارنىڭ ئۇزۇن ئىشتانلىرىنىڭ پۇچقىقىغا كەشتە كەشتىلەنگەن. بوۋاقلارنىڭ ئىشتان - پايپاقلىرىغا، ھەتتا چاي خالتىسى، تاماكا خالتىسى، ئۇزۇن لۆڭگىلىرىگىمۇ كەشتە ئىشلەنگەن. بۇرۇن ئۆتۈك ياكى مەسە ئىچىگە كىيىدىغان پايپاقلارغا، ئەرلەر بېلىگە باغلايدىغان تۆت چاسا ياغلىقلارغا كەشتە ئىشلىنەتتى.

ئومۇمەن، كەشتىچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسىپ سەنئىتى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان. كەشتىچىلىك ئاياللارغا خاس ھۈنەر بولغاچقا، ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ قىز بالىلىرىنى يەتتە ياشتىن باشلاپ قولىغا يىگىنە تۇتقۇزۇپ كەشتىچىلىككە ئۆگىتىدۇ. ناۋادا كەشتىچىلىكنى بىلمەيدىغان قىزلار چىلىقسا، جامائەت تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئانىسى ئەيىبلىنىدۇ. شۇڭا، يىگىنە بىلەن ئويماق ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئايرىلماس ھەمراھى.

پۇل ۋە پۇلچىلىق

شىنجاڭنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يەرلىك پۇللىرى ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قۇيۇلغان يەرلىك پۇل مىلادى 1 - ئەسىردىن 2 - ئەسىرگىچە ئۇدۇن دۆلتى (ھازىرقى خوتەن) قۇيغان ئات سۈرەتلىك خوتەن پۇلىدۇر.

مىلادىيە 3 — 4 - ئەسىردىن 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كۇچا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا قۇيۇلغان كۈسەن پۇلى، مىلادىيە 6 — 7 - ئەسىرلەردە ئىشلىتىلگەن ئىدىقۇت پۇلى، مىلادىيە 10 - ئەسىردە، يەنى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن قۇرۇلغان قاراخانىيلار دۆلەت پۇلى (1056 — 1057 - يىللىرى قۇيۇلغان)، مىلادىيە 13 — 14 - ئەسىردە ئالمىلىقتا قۇيۇلغان چاغاتاي خانىنىڭ كۈمۈش پۇلى (بۇ پۇلنىڭ بىر يۈزىگە ھىجرىيە 727 - يىلى، مىلادىيە 1327 - يىلى دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن)، مىلادى 17 - ئەسىردە ياركەند (ھازىرقى يەكەن) دە قۇيۇلغان مىس پۇل، 1760 - يىلى چىڭ

سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن سەئىدىيەدە قۇيۇلغان. بىر يۈزىگە «چىەنلۇڭ تۈڭچاۋ»، يەنە بىر يۈزىگە ئۇيغۇرچە «يەركىم، يەركەنت» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل، 19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىلى كۈچا پادىشاھى راشىدىن خان غوجا ئۇيغۇر يېزىقىدا «سەيدى غازى راشىدىن خان»، «پايتەخت كۈچادا قۇيۇلدى» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل ۋە ئالتۇن پۇل، مىلادىيە 917 - يىلى ياڭ زېڭشىن تارقاتقان ئۆلكە ۋە قەشقەر پۇلى (قەغەز پۇل)، تاشئاخۇنۇم قۇيدۇرغان «زەربە كاشغەر» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگە، 1925 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە مۇسا بايوپلار غۇلجىدا قۇيدۇرغان «مۇسا بايوپ» نامىلىق 50 سەرلىك كۈمۈش يامبۇ، 1935 - يىلى شېڭ شىسەي تارقاتقان 50 سەرلىك قەغەز پۇل (ئۆلكە پۇلى)، 1939 - يىلى ماۋ زېمىن تارقاتقان ئۆلكە (قەغەز) پۇلى، 1943 - يىلىدىن 1949 - يىلى كۈزگىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ پۇل ئىدارىسى تارقاتقان ھەر خىل قەغەز پۇل ۋە بىر يۈەنلىك تەڭگە، 1947 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تارقاتقان قەغەز پۇل قاتارلىق يەرلىك پۇللار بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ پۇلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

شامچىلىق

ئۇيغۇرلاردا شامچىلىق ئۇزۇن تارىخقا ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر شامچىلىق ھېسابسىدە مۇناسىۋەتلىك بىر رىۋايەت بار: «ئەييۇب ئەلەيھىسسالام كېيىك گۆشىنى يۇلغۇن ياغچىغا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلدى، كەچ كىرىپ، تۇن قارا رومالىنى ئارتتى، غار قاراڭغۇلۇققا چۆمدى. شامال زەربىسىدىن قوقاس يالتىرىدى، ياغقا مىلەنگەن زىخ لاپپىدە يانىدى، يورۇقلۇق پەيدا بولدى. ئەييۇب ئەلەيھىسسالام خۇشال بولۇپ زىخقا ياغ سۈزۈپ ياقتى. شۇندىن بۇيان ياغاچ نۆكچە - شام چىراغ پەيدا بولۇپ، شامچىلىق كەسپىكە ئايلاندى. بۇ كەسىپتە دۇنيادا ئون پىرى كامىل (ئۇستا كاسىپ) بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ توققۇزىنچىسى شەمسىدىن قەشقەرىدۇر. ئۇلارنىڭ تەلىمىگە ئەمەل قىلىپ، ئەۋلادتىن -

ئەۋلادقا پاك، ساپ دىل، راستچىللىق بىلەن كەسىپنى داۋام ئەتكەن مەرىپەتچى كاسىپلارنىڭ بىرى شەيخ ھەسەن قەشقەرى ئىدى» دېيىلگەن. بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ، ئۇنىڭدا شامچىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كەسىپ ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شامچىلىق كەسپىدە، ئۇيغۇرلار كالا، ئۆچكە يېغى ۋە باشقا ھالال ماللارنىڭ تاشلاندۇق ياغلىرى بىلەن شاخار ۋە يىپنى خۇرۇج قىلىپ ياسايدۇ.

ماي تەييارلاش ئۇسۇلى: شامچىلار كۆيۈك دېگەن دالا ئۆسۈملۈكىنى ھۆل ۋاقتىدا كۆيدۈرۈپ، ئۇنىڭدىن شاخار ياسايدۇ. شاخارنى تالقانلاپ، سۇ قوشۇپ كالا، ئۆچكە ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ تاشلاندۇق ياغلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىدۇ. شاخار ياغنىڭ ئېرىشىنى تېزلىتىدۇ ۋە دۇغلىرىنى تارتىپ قازان تېگىگىچە ئولتۇرىدۇ، ئېرىگەن ياغ لەيلەپ چىقىدۇ. ياغنى سۈزۈۋېلىپ قازاندىكى شاخار دۇغنى تازىلايدۇ. مۇشۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم ياغنى شاخار بىلەن قايناتقاندا، ياغ ئۇۋۇلسا قولغا يېپىشمايدىغان بولىدۇ، ئاندىن ياغنى سۈزۈك سۇ بىلەن بىر قېتىم قاينىتىپ، چايقاپ، شاخار دۇغلىرىنى تامامەن چىقىرىۋېتىپ، ساپ ياغنى سۈزۈۋالىدۇ.

شام تۇرى ۋە قېلىپ ياساش: شام ئاق، قىزىل ئىككى خىل بولىدۇ. شامنىڭ ئەڭ چوڭلىرى 40 سانتىمېتىر ئۇزۇن، كەتمەن سېپى چوڭلۇقتا بولىدۇ، بۇ خىل شام ئوردا، شەھەر دەرۋازىسى، خانىقا، مەسچىتلەرگە يېقىلىدۇ. پانۇس شاملىرى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئۇزۇن بولىدۇ. يۇقىرىقى شاملار تاۋار سۈپىتى بىلەن قىزىل ياسىلىدۇ. ئادەتتىكى شاملار 20 — 25 سانتىمېتىر بولىدۇ، رەڭ تاللىمايدۇ. ياسىلىدىغان قېلىپ يۇقىرىقى ئۆلچەمگە لايىق بولۇپ، بىر ئۇچى ئۇچلۇق، بىر ئۇچى دۇگىلەك تۇرۇبا شەكلىدە بولىدۇ.

شام قۇيۇش ئۇسۇلى: قېلىپقا ئۆلچەپ تۆشۈك تېشىلگەن تاختايغا قېلىپنىڭ ئۇچلۇق ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قېلىپ ئوتتۇرىسىغا پىلىك يىپى تارتىلىپ، تەييارلانغان ساپ ياغنى ئېرىتىپ قۇيىدۇ،

قۇيۇلغان ياغ قىشتا 10 مىنۇتتا، يازدا 20 مىنۇتتا قاتىدۇ. شامنى قېلىپتىن ئېلىپ بازارغا سالىدۇ. بۇنداق ياغ شامنىڭ كۆيۈشى ئاستا، يورۇقى كۆچلۈك بولىدۇ.

سوپۇنچىلىق

ئۈيغۇرلار ئارىسىدا سوپۇنچىلىق كەسپى كەڭ تارقالغان ھەم تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇ ئەنئەنىۋى سودا تاۋارلىرىدىن بىرى.

ئۈيغۇرلار ياسىغان سوپۇننىڭ خام ئەشياسى ئاساسەن جىگىردەك چىقمايدىغان كالا، ئۆچكە يېغىدىن ئىبارەت. ھۈنەرۋەنلەر كەسپىنىڭ پاكلىقى ئۈچۈن غەيرىي ياغلارنى ئىشلەتمەيدۇ. سوپۇننىڭ خۇرۇجى شاخار (كۆيۈك دېگەن ياۋا ئوتنى كۆيدۈرۈپ تەييارلىغان داشقال) ۋە ھاكتىن ئىبارەت.

سوپۇنچىلىق سايمانلىرى: قازان، چۆمۈچ ۋە قېلىپ.

ياساش ئۇسۇلى: قازان ئۈستىگە سىغىمچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدىش قويۇپ ئەتراپىنى لاي بىلەن چاپلايدۇ. 100 جىڭ ياغدا سوپۇن ياساش ئۈچۈن، 50 جىڭ شاخار، 4 جىڭ ھاك تەييارلايدۇ. ياغنى قازانغا سېلىپ ئوت يېقىپ ئېرىتكەندىن كېيىن، تەييارلانغان شاخار بىلەن ھاكنى سوقۇپ بىر قىسمىنى ئېرىگەن ياغ ئۈستىگە سالىدۇ ۋە مۇۋاپىق سۇ قۇيۇپ قاينىتىدۇ. شاخار ياغنى تېخىمۇ ئېرىتىپ ياغ مولېكۇلالىرىنى پارچىلايدۇ. ھاك شاخارنى ئېرىتىش، ياغنى ئاقارتىش ھەم ياغ دانچىلىرىنى يىغىش رولىنى ئويناىدۇ. شاخار ئېرىپ قازان ئىچى بىر خىل پاتقاققا ئايلىنىدۇ. قازاندىكى دۇغلار، ياغ بەزلىرى ئاستىغا ئولتۇرۇپ، ياغ لەيلەيدۇ. بۇ چاغدا ياغنى سۈزۈۋېلىپ، قازاندىكى غەلدە - غەشلەرنى تازىلاپ، شاخار، ھاك سۈيىنى يەڭگۈشلەپ، ياغنى سېلىپ يەنە قاينىتىدۇ. مۇشۇنداق قاينىتىش توققۇز قېتىم داۋام قىلغاندا، ياغ قول بىلەن يىمرىلگەندە، قولغا چاپلاشمايدىغان بولىدۇ. بۇ ياغنىڭ پىشقان، يەنى ئۆزىدىكى بارلىق رېئاكسىيەلىك ماددىلارنى چىقىرىپ تاشلىغان ۋاقتى بولىدۇ. شۇ چاغدا قازاننى تازىلاپ، سۈزۈك سۇ قۇيۇپ يەنە بىر قېتىم قاينىتىپ، شاخار دۇغلىرىنى تازىلايدۇ. مۇبادا

شاخار چايقاپ چىقىرىلمىسا، سوپۇن ئىشلىتىلگەندە رېئاكسىيە بېرىدۇ. ياغ تازىلانغاندىن كېيىن، قايتا ئېرىتىپ چۆمۈچ بىلەن ئۆلچەملىك قېلىپقا قۇيىدۇ، قاتقاندا ئالىدۇ.

ئۈيغۇرلار قولدا ياسىغان بۇنداق سوپۇننى ئەزەلدىن خاسىيەتلىك ۋە شىپالىق دەپ بىلىدۇ.

ئۈيغۇر سوپۇننىڭ كىر يۇيۇشتىكى ئالاھىدىلىكىدىن باشقا يەنە دورىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار. ئۈيغۇر خەلقى قەدىمدىن تەمرەتكە، داغ، بەدەن قېتىشىپ قاسراق باغلاش، پۇت - قول يېرىلىش، ھەمەل قىلىش - ئىچكى ئەزالارنى يۇيۇش قاتارلىق كېسەللەرگە بۇ سوپۇننى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، قانچە كىر يۇسىڭىزمۇ قول يېرىلمايدۇ، ئەكس تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى يۇز، قول، بەدەننى يۇمران قىلىدۇ، تېرىنى پارقىرىتىدۇ، كىرنى ئاقارتىش نىسبىتى 98% ئەتراپىدا بولىدۇ. مېيىتنى يۇيۇشقا ھەم بۇۋاقنى تۇنجى قېتىم سۇغا سالغاندا، مۇشۇ خىل يەرلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ، بىر خىل ئېتىقاد ۋە ئادەت تۇسىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ساتىراشلىق

ئەزەلدىن ئۈيغۇرلاردا بىر - بىرىنىڭ چېچىنى چۇشۇرۇپ قويىدىغان ئادەت بار. بۇنى:

«ھەر كىشىگە لازىمدۇر بەش نەرسە ئاسماق،

ئۇستىرا، تاغاق، مىسۋاك[1]، پىچاق ھەم چاقماق» دېگەن شېئىر ئىسپاتلايدۇ.

ئۈيغۇرلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قول ئۇزۇپ شەھەرلەشكەندىن كېيىنكى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە[2] بايان قىلىنىشىچە: سالمانپاك دېگەن كىشى مىللىي

---

[1] مىسۋاك — چۇچۇكبۇيا ياكى ئەرمەن ياغىچىدىن ئىشلەنگەن ئېغىز - چىش يۇيۇش قورالى.

[2] رىسالە — ساتىراشلىق دەستۇرى.

ساتىراشلارغا پىر - ئۇستاز بولغان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بۇ كەسىپنى داۋام قىلىپ زامانىمىزغا ئەكەلگەن.

ئۇيغۇرچە مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە، مۇلازىمەت ئەخلاقى، كەسىپ قائىدىسى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان:

1) خېرىدار مەيلى شاھ، مەيلى گاداي بولسۇن، ئوخشاش ھۆرمەت قىلىش، ھەربىرىگە سىپايە، مۇئامىلىدە ئىللىق بولۇپ، چوڭلارنى ئورۇندۇققا يۆلەپ، بالىلارنى كۆتۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇش.

2) ئىشنى «بىسمىللا» بىلەن باشلاپ، پەرتۇقنى ئوڭدىن سول تەرەپكە تارتىش.

3) چاچنى ئالدى بىلەن قۇرۇق ئۇۋۇلاپ، باش نېرۋىلىرىنى ئويغىتىش، ئاندىن چاچنى ھۆل قىلىپ ئۇۋۇلاش.

4) ئۇستىرا، پەرتۇقلارنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش، تاز ۋە يارا چىققان باشلارنىڭ ئۇستىرىسىنى ئايرىم قىلىش، چاچ ئېلىپ بولۇش بىلەن بۇ ئۇستىرىنى كۆكتاش زەمچە سۈيىدە دېزىنفېكسىيە قىلىش، لۆڭگە، پەرتۇقنى قاينىق سۇغا بېسىش، كاسىپ ئۆز قولىنى سوپۇن ۋە كۆكتاش سۈيى بىلەن يۇيۇش.

5) ئۇستىرىنى باشنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن تۆۋەن (چاچنىڭ ياتقان تەرىپى) گە قارىتىپ سېلىش، چاچ، ساقال - بۇرۇتلارنى قائىدە بويىچە ئېلىش، قۇلاق، بۇرۇن، مەڭزىدىكى مويلارنى قالدۇرماسلىق.

6) چاچ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، باشنى سىلىق ئۇۋۇلاپ، باش بويۇنىنى سىلكىپ قاس چىقىرىپ، چېكە ۋە قوشۇمنى چىمدىپ، ئانا تومۇرلارنى ئويغىتىش.

7) ئىككى قول، تاغاق - دۇمبىلەرنى ئۇۋۇلاش، ئۇششاق قوللاردىن قاس چىقىرىش ئارقىلىق بەدەننى يەڭگىللىتىپ قويۇش ھەم چاچ ئالغۇچىغا ئەينەك كۆرسىتىپ، رازى بولغاندىن كېيىن پەرتۇقنى سول تەرەپتىن سىلىق ئېلىپ، خېرىدارنىڭ باش كېيىمىنى كىيدۈرۈپ، ياقىلىرىنى تۈزەپ، ياشانغانلارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، بالىلارنى ئورۇندۇقتىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈپ ئۇزىتىش ۋە قايتا كېلىشكە دەۋەت قىلىش.

8) كاسىپ دۇكانىنى ساتىراشخانىلا ئەمەس بەلكى مەرپەتخانا ياكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قىلىش (ئۇيغۇر ساتىراشخانىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىدا بىر يۈرۈش ساز بولىدۇ، يېڭى ناخشا - سازلار ئورۇندىلىدۇ)، كاسىپ خېرىدارلارغا جەمئىيەتتىكى ياخشى ئىشلارنىڭ ئۈلگىسى، ناچار ئىشلارنىڭ زىيانلىرىنى تەشۋىق قىلىش، تەربىيەلىك ھېكايە - چۆچەكلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىدۇ.

رىسالىدە جەمئىي 41 ماددا كەسىپ قائىدىسى سۆزلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى بۇنىڭغا سەمىمىي ئەمەل قىلىدۇ.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى نوقۇل ساتىراش بولۇپلا قالماستىن، ئۇلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بەزى كېسەللەرنى داۋالايدىغان خەلق ئىچىدىكى تېۋىپلاردۇر. ئۇلار تومۇر تۇتۇش، ئۇۋۇلاش، چىمدىش، قان ئېلىش، ئۆسمىلەرنى خاراكتېرىگە قاراپ كېسىش (ئوپېراتسىيە قىلىش)، سۆگەل قاتارلىقلارنى ئات قىلى بىلەن بوغۇپ ياكى ئىسرىقدان كۈلى بىلەن كۆيدۈرۈپ چۈشۈرۈش، كۆيدۈرگىنى داغلاپ (كۆيدۈرۈپ) داۋالاش، ئەسۋە (ئىلغا) كېسىلىنى پىياز بىلەن سىركىنى سۈرتۈپ ياكى يېڭە بىلەن ئېلىش ياكى تۇچ ياماق سۈرتۈپ قايتۇرۇش، چىش ئاغرىقىنى كۆيدۈرۈلگەن نۆشۈدۇر بىلەن جىگەر كاۋىپىنى چىشلىتىپ ئاغرىق پەسەيتىش، چىش تارتىش، ھەر خىل چاتما، تەمرەتكە، تاز كېسەللىرى، بالىلاردا بولىدىغان سۈلۈق چاقىلارنى داۋالاش ھەمدە سۈننەت (خەتنە) قىلىش، چېچەك چېكىش قاتارلىق ئۇنۇبرسال داۋالاش ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ ساتىراشلىق كەسپىگە قوشۇپ ئىشلىگەن.

ساتىراشلىق دۇكانلىرى يەنە خەلق ئارىسىدىكى داستان، قىسسە، ھېكايە - چۆچەكلەر ۋە قىزىقارلىق لەتىپە - چاقچاقلارنى ئېيتىدىغان، ھەر خىل يېڭى ئۇچۇرلارنى ئالماشتۇرىدىغان مەيدان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، چاچ ئالدۇرمايدىغانلارمۇ ساتىراشخانىنىڭ دائىملىق چۆپقەتلىرى سۈپىتىدە، دۇكانغا كېلىپ ئولتۇرۇش ئادىتى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان.

ھەيكەلتىراشلىق

ھەيكەلتىراشلىق ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان. بۇنى كېرىيەدىكى فارا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان 5 - ئەسىرگە ئائىت تاتخاگاتا بۇددا دىنىنىڭ ھەيكىلى، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان لاي قورچاق، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى، ساماۋى خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ ھەيكەل، قاراشەھەردىن قېزىۋېلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پالۋان ھەيكىلى، يەنە لايدىن ياسالغان ئەر كىشىنىڭ بېشى ۋە بۇدساتۋا بېشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار 10 - ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەلتىراشلىق ھەر خىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ، نەقاشلىققا ئۆزگەرگەن. ھەيكەلتىراشلار ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ، تام - تورۇس، دېرىزە - ئىشىك گىرۋەكلىرىگە، مېھرابلارغا، مۇنار، گۈمبەزلەرگە ھەر خىل گەج ئويما نەقشلەر بىلەن گۈل سىياقى، غۇنچە پورەكلىرى، مېۋە - چېۋىلەر، بۇغا - ماراللار، چالغۇ ئەسۋابلار، ئۆي بىساتلار، ھۆسنىخەتلەرنى چۈشۈرۈش بىلەن نامايان قىلغان.

دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەلتىراشلىق تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىرى گەج، پولات چۈشۈق، ماتا ياكى پاخال ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتېرىيال قىلىدۇ، گەج ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار گەجنى بېلىق گەج، توم گەج دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. بېلىق گەج ئۆزۈنچاق بولۇپ چىداملىق بولىدۇ. توم گەج ئۇيۇل، يوغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار بېلىق گەج ئىشلىتىدۇ.

گەج تەييارلاش: بېلىق گەجنى ئۆزلىرى تونۇردا پىشۇرۇپ سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ مەلۇم مىقداردىكى گەجنى سۈغا سېلىپ دوغاپ تەييارلاپ، قويۇپ قويىدۇ، بىرقانچە مىنۇتتا گەج لەڭپۇڭدەك قاتىدۇ، ئاندىن ئىشلىتىشكە باشلايدۇ.

ھەيكەلتىراشلىق ئەسۋابلىرى: گۈشتە گەردە (ئەندۈۋا شەكلىدە بولىدۇ)، بۇ رەندە گەردە (موزدۇز رەندىسىگە ئوخشاش)، نوكەش گەردە، زىقچى گەردە، ئىسكىنە گەردە قاتارلىق پولات تىغلاردىن ئىبارەت.

ھەيكەل ياساش ئۇسۇلى: ئادەم ياكى ھايۋانات ھەيكىلىنى ياسماق بولسا، ئالدى بىلەن پولات چۈۋقتا ئۇنىڭ جازىسىنى قۇرىدۇ. جازىنى سىرلاپ ئۈستىگە ماتا ياكى پاختا يۆگەپ، ھەيكەلنىڭ ئەزا كۆرۈنۈشلىرىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ، ئاندىن گەجنى ھۆل ۋاقتىدا ماتا ئۈستىگە سۈركەيدۇ. گەج مەلۇم قېلىنلىققا يەتكەندە كېرەكلىك سايمان بىلەن قىرىپ، ھەيكەلنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى پۈتكۈزىدۇ. چاپلىما ھەيكەللەر مەسىلەن، تامغا چاپلىنىپ بىر يۈزى كۆرسىتىلىپ ياسىلىدىغان ئادەم بېشى ياكى پۈتۈن تۇرقى بولسۇن، بۇ خىلدىكى ھەيكەللەرگە قېلىپ ئىشلىتىدۇ. بىرىنى ئەينەن ياساپ ئۇنىڭدىن قېلىپ ئېلىپ قالغانلارنى گەج بىلەن قۇيۇپ قۇرۇتۇۋالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھەيكەل پۈتكەندىن كېيىن تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتا بىلەن ھەيكەل ئۈستىگە سۈۋاپ پەردا بېرىدۇ. بۇنىڭدا ھەيكەل پارقىراق، سىلىق بولۇش بىلەن بىرگە، يېرىلمايدۇ، يامغۇر، نەملىكنى قوبۇل قىلمايدۇ، ئۇزۇن مۇددەت تۇپراق ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلى ھالىتى ئۆزگەرمەيدۇ.

سىرچىلىق

ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان بۇددا دىنىنىڭ خاتىرىلىرىدىن قارىغاندا، مەسىلەن بايدىكى قىزىل غارلىرى، كۇچادىكى قۇمتۇرا، سىمسىم، قىزقالغان (قىزقاغا)، مازارباغ غارلىرى، قارا شەھەر شىكشىن مىڭئۆي ۋە غارلىرى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك، سىڭگىم ئېغىزىدىكى ئىبادەتخانا، تۇيۇق غارلىرى، دۇنخۇاڭ ئىبادەتخانىسى قاتارلىق جايلاردىكى رەڭلىك ھەيكەل (بۇت)، ھەر خىل رەڭلىك سۈرەتلەر، سىرلانغان تام - تورۇس، تۇۋرۇك، لىملار ۋە باشقىلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر سىرچىلىق تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە ئۆز زامانىسىدا كامالەتكە يەتكەن. تۇرپاندىن

قېزىۋېلىنغان ساماۋى خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ قورچاق بۇنىڭ كۆچلۈك دەللىلى ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ ببباھا سەنئىتى.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ھەر خىل كاھىشلار، ئويمىلار، ياغاچ تۈۋرۈكلەر، رېشاتكىلار، ۋاسا جۈپ، لىم - جەگە، ھاراق پارامانلىرىغا ئويۇلغان نەقىشلەر، مېۋە - چېۋە شەكلى چۈشۈرۈلگەن قاپارتما ئويمىلارنىڭ ھەممىسى ۋە باشقا ئۆي جاھازلىرى ئۇيغۇر سىرچىلىرىنىڭ كارامىتى بىلەن گۈزەل تۇس ئالغان. سىز ھەرقايسى مەسچىت، مەدرىسە، مازار، قەدىمكى ئىمارەتلەر، ئائىلە بىنالىرىنىڭ تام - تورۇس، لىم - جەگىلىرىگە قارىسىڭىز، سىر بىلەن بېزەلگەن بېزەكلەرنى كۆرىسىز. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ كارامىتى.

ئۇيغۇرلار سىرنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۇنىڭ خام ماتېرىيالى — سىر تېشى، بۇ خىل تاش قاراڭغۇتاغ ئېتىكىدىكى لاداق سايلىرىدا بولۇپ، ئاتچىلار ھەر قېتىم چەت ئەلدىن قايتقاندا ئالغاچ كېلىپ ساتىدۇ، يەنە زىغىر يېغى، گۈڭگۈرت، باش پىياز ۋە ھەر خىل رەڭلەر. زۆرۈر تېپىلغاندا، چەتئەلنىڭ تاش رەڭ دېگەن ماتېرىيالنى ئىشلىتىدۇ.

سىر ئىشلەش ئۇسۇلى: سىر تېشىنى سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ زىغىر يېغى، گۈڭگۈرت، باش پىياز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، پەس ئوتتا ئۇزۇن قاينىتىپ خۇرۇج تەييارلايدۇ، ئاندىن قايسى خىل سىر لازىم بولسا، تەييارلانغان خۇرۇجقا شۇ خىلدىكى رەڭنى ئارىلاشتۇرۇپ سىر ياسايدۇ. سىر بىلەن سىرنى ئارىلاشتۇرۇپ يېڭى تۈرلەر (رەڭلەر) پەيدا قىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى بولغان گىل (تاغدىن قېزىلىدىغان جىگەر رەڭ سېغىز تاش) دىن قىزىل، ئات باغرى رەڭلەر ياسايدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى سىرچىلىق 30 - يىللارغا كەلگەندە تەرەققي قىلىپ، ئۇيغۇر يېڭى زامان سەنئىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلدى. ئۇيغۇر سىرچىلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، سىر تەييارلاش ئۇسۇلىدىن تارتىپ، سىرلاش، نەقىش ۋە كاھىشلارنى ئويۇشقىچە بولغان بارلىق جەريانلار يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان.

ئالتۇن ھەل تەييارلاش ۋە ھەل بېرىش سەنئىتىمۇ ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

باققاللىق

شىنجاڭ — مېۋە - چېۋە ماكانى بولۇپ، ئۇيغۇرلار مېۋە - چېۋە كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى «باققال» دەپ ئاتايدۇ. باققاللىق كەسپى ھۆل مېۋىچىلىك، قۇرۇق مېۋىچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

ھۆل مېۋە باققاللىرى، ئۆرۈك، شاپتۇل، توغاچ، ئەنجۈر، ئالما، ئانار، ئاموت، نەشپۈت، بېھى، ئالگىرات، ئالۇچا، ئەينۈلا، ئۈزۈم، ئۈجمە، گىلاس قاتارلىق كۆپ خىللىق مېۋە، قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدۇ. بۇ خىل مېۋىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ 5-ئايدىن 12-ئايغىچە، بەزىلىرى يىل بويى سېتىلىدۇ.

باققاللار كۈندىلىك توپ سېتىۋېلىش ياكى باغ كۆتۈرە ئېلىشتەك ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن توپ ئېلىپ پارچە ساتىدۇ.

باققاللارنىڭ ھۆل مېۋە - چېۋىلەرنى سېتىشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ھەرقانداق باققال مېۋە ساتقاندا، تۇۋلاپ خېرىدار چاقىرىپ مېۋىنى سۈپەتلەيدىغان ئىدىيوملۇق سۆزلەر بىلەن ساتىدۇ، شۇنداقلا مېۋە دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەن كىشىلەرگە «پۇل ئالمايمەن، بىر تال يەپ باقسىلا» دەپ يېگۈزۈپ تەمىنى تېتىتىپ ساتىدۇ.

قۇرۇق مېۋە باققاللىرى قۇرۇتۇلغان مېۋىلەرنى توپ ئېلىپ پارچە ياكى توپ ساتىدۇ. بۇ مېۋىلەر قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم، گۈلە، جىگدە، ياڭاق، پىستە، بادام، قاق، چىلان، قارىئۆرۈك قاتارلىق خىلمۇخىل بولۇپ، ئۇلار يەنە قوشۇمچە قەنت، ناۋات، پاتاسا، پەشمەكلەرنىمۇ ساتىدۇ.

قۇرۇق يېمىشچىلەر مېۋىنىڭ سۇيىتىگە ۋە تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. خېرىدارلارنى جەلىپ قىلىش باققاللارنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى، باققاللار كەڭ قورساق بولۇپ، خېرىدارلار بىلەن بەھۇدە باھا تالاشمايدۇ. ھۆل مېۋە ساتىدىغان باققاللاردا جىگىلاپ سېتىش

ئادەتتى بولمىغان. جۇڭگوچە بازار ئىگىلىكىگە يۈزلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، مېۋە سودىسىدا جىڭ ئىشلىتىشتەك ئۆلچەملىك سودا ئادەتتى ئومۇملاشماقتا.

تۇنىكسىزلىق ۋە قۇلۇپسىزلىق

تۆمۈرچىلىك تەركىبىدىكى تۇنىكسىزلىق ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇنىكە (قاڭالتىر) دىن ئائىلە سايمانلىرى، ئۆي - ئىمارەت لازىملىقى، بوتكا (دۇكان) قاتارلىق ھەر خىل سايمانلارنى ياسايدۇ. مەسىلەن، سۇ تۇڭى، چېلەك، ياغ تۇڭى، قول يۇيىدىغان ھەر خىل چەينەك، ئۈزۈن تۇمشۇق چۆگۈن، مەش، كانايى، ساماۋار، لىپس، پېچىنە - پىرەنىك قېلىپى، چوڭ - كىچىك داس قاتارلىقلار.

قاڭالتىرچىلىق سايمانلىرى: گۈل قېلىپى، ئەندىزى، سۈمبە، لوم تۆمۈر، بولقا، ياغاچ بولقا، تۈز قايچا، ئەگرى قايچا، پەركا (سىركۈل)، كەپشە، دانىكا، ئوچاق، كۆيۈك، كۆمۈر، داغمال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئىشلەش ئۇسۇلى: تۇنىكسىزلىق ئەندىز (قېلىپ) گە تايىنىلىدۇ. ئۇلانمىلار گىرەچە شەكلىدە بىر - بىرىگە چېتىلىپ ئۇستىدىن ياغاچ بولقا بىلەن ئۇرۇپ جىپسلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، ساماۋار، چۆگۈن، ياغ تۇڭى، سۇ تۇڭى قاتارلىق ئوتتا قويىدىغان، سۇيۇق نەرسە ئالدىغانلارنى ئۇلىغان يېرىدىن داغمالاپ دانىكا بىلەن قەلەيدە تۇتتۇرىدۇ.

جەمئىيەت ئېھتىياجىغا جىددىي لازىملىق بولغان بۇ كەسىپنىڭ ئوت بىلەن قىلىدىغان ئىشى ئاز، كىرىشتۇرۇپ جىپسلاش قاتارلىق يەڭگىل ئىشى كۆپ.

قۇلۇپسازلىقمۇ تۆمۈرچىلىك دەستۇرىدا نازۇك ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ.

قۇلۇپسازلىق كەسىپىدە ئىشلىنىدىغان ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ خىل ئىقتىدارلىق قۇلۇپ تۈرلىرى بار. مەسىلەن، شەددە قۇلۇپىنىڭ ئاچقۇچ ۋە قۇلۇپ ئىچى تۆت تىللىق بولۇپ، تىل ئۆز جايىغا سېلىنغاندىلا ئېچىلىدۇ؛ تۈرتمە قۇلۇپ ئىككى تىللىق بولىدۇ. ئاچقۇچنى

سىلىپ ئىتتىرىپ ئاچىدۇ؛ تارتما قۇلۇپ ئاچقۇچنى سىلىپ ئالدىغا تارتىش ئارقىلىق ئېچىلدۇ؛ تولغما قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ۋە ئىچكى تىلى بۇرما بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئورنىغا ماس كەلگەندە ئېچىلىدۇ. خەنجەر قۇلۇپ، ئىشكەك قۇلۇپ، قوش ئاچقۇچلۇق (چوڭ ئاچقۇچتىن كېيىن كىچىك ئاچقۇچ سالمىسا ئېچىلمايدىغان) قۇلۇپ قاتارلىق 40 نەچچە خىل قۇلۇپ بار. يەنە بىر قىزىقارلىق قۇلۇپ، ئىپتىدائىي ياغاچ قۇلۇپ، يەنى لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل قۇلۇپنى ياغاچچىلار ياسايدۇ.

ياغاچ قۇلۇپ — لوك

ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن تارىخىي زامانلاردىن بۇيان ياغاچ قۇلۇپتىن ئىبارەت بۇ ئاددىي، ئەمما تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان مەدەنىيەت بۇيۇمنى ئىشلىتىپ كەلگەنلىكى ئېنىق. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ياغاچتىن پايدىلىنىپ «لوك» دەپ ئاتىلىدىغان قۇلۇپلارنى ياساپ ئىشلەتكەن.

ياغاچ قۇلۇپ — لوك ئادەتتە چىلان، ياڭاق، ئامۇت، ئۇجمە، تۇخۇمەك قاتارلىق ئاسان قۇرت يېمەيدىغان، قاتتىقلىق دەرىجىسى يۇقىرى، ئاپتاپ ياكى سۇدا ئاسان قېيىپ قالمايدىغان دەرەخلەرنىڭ كىچىكرەك ياغىچى ماتېرىيال قىلىپ ياسىلىدۇ، ئۇنىڭ چوڭلۇقى تەخمىنەن 75×15×25 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چىرايلىق چاسىلانغان ياغاچنىڭ بىر تەرىپىدىن تۆت چاسا شەكىلدە ئاچقۇچ تۆشۈكچىسى ئويۇلىدىكەن. ئاستى قىسمىدىن لوكنىڭ قورساق قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان لوك ۋاسىسى پاتقۇدەك نوكەش ئويۇلۇپ، لوك ۋاسىسى جايلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، نوكەشنىڭ ئۈستى يىلمىلانغان تاختاي ياغاچ بىلەن چاپلىنىپ، مەھكەم ئېتىلىدىكەن. لوكنىڭ قورساق قىسمىغا جايلاشتۇرۇلغان لوك ۋاسىسىنىڭ ئاچقۇچ سىلىنىدىغان تۆشۈكىگە ئۇدۇل كېلىدىغان بۆلىكى نو ھالەتتە بولۇپ، شۇ جايدىن لوك ئاچقۇچىنىڭ قانچە دانە چىشى بولغان بولسا شۇنچە دانە تۆشۈك ئېچىلىدىكەن. ئەگرى تۈتقۇچلۇق ھەرە چىشسىمان شەكىلدە ياسالغان لوك ئاچقۇچى

لوك تۆشۈكچەسدىن ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، لوك ۋاسىسىنىڭ تۆشۈكچىلىرىگە ئىلىندۈرۈلغاندىن كېيىن، لوك ۋاسىسى لوكىنىڭ سول تەرىپىدىكى ئوچۇق تۆشۈك سىرتىنى قوزغىتىش ئارقىلىق ئىشكىنى تاقاشقا، ئىچى تەرەپكە قوزغىتىش ئارقىلىق ئېچىشقا بولىدىكەن. لوك ئاچقۇچىنىڭ چىشلىرى كۆپ، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇرەككەپ بولسا، بۇ خىل لوك تېخىمۇ پۇختا ھەم بىخەتەر بولىدىكەن.

«لوك» دەپ ئاتالغان بۇ ياغاچ قۇلۇپ ئىقتىدارى جەھەتتىن، ھويلا - ئارام‌لارنىڭ تاق قاناتلىق ياكى قوش قاناتلىق ئىشىكلىرىنى سىرتتىن تاقاشقا ماس كېلىدىغان بولۇپ، تاق قاناتلىق ئىشىك بولسا ئىشكىنىڭ ئېچىلىش تەرىپىدىكى تامىنىڭ ئىچىگە ئورنىتىلىپ، تامغا ئاچقۇچ سېلىش ئۇچۇن لوكىنىڭ ئاچقۇچ تۆشۈكچىسىگە ئۇدۇل قىلىپ تۆشۈك قويۇلىدىكەن. ئاچقۇچنى مۇشۇ تۆشۈكتىن لوكىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ، ئىشكىنى ئېچىپ - تاقاشقا بولىدىكەن. قوش قاناتلىق ئىشىكلەرگە بولسا، لوك ئىشىك بىلەن بىرگە مۇقىم ھالەتتە ئورنىتىلىدىكەن. ئىشكىنىڭ ئوڭ ياكى سول تەرەپ قانىتىنىڭ يېپىلىش گىرۋىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان لوكىنىڭ ۋاسىسى ئاچقۇچ ئارقىلىق ئىشكىنىڭ يەنە بىر قانىتىنىڭ يېپىلىش گىرۋىكىدىكى لوكقا ئۇدۇل ئويۇلغان تۆشۈككە كىرگۈزۈلسىلا، ئىشىك تاقىلىپ، ئاچقىلى بولمايدىكەن. بۇ خىل ياغاچ قۇلۇپ گەرچە قوپال، ئىپتىدائىي بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەرنىڭ شارائىتىدىن قارىغاندا خېلىلا پۇختا ھەمدە بىخەتەرلىك جەھەتتە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ[1].

مىسكەرلىك

ئۇيغۇر مىسكەرلىك سەنئىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، مىس، تۇچ، ئالىيۇمىن، قوغۇشۇن، سىنك قاتارلىق يۇمشاق جىسىم

---

[1] يولۋاس مۇھەممەتئىمىن: «ياغاچتىن ياسالغان ئەنئەنىۋى بۇيۇملار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادنامىلىرى» ژۇرنىلى 2004 - يىلى 3 - سان، 102 - ، 103- بەتلەر.

تىپىدىكى ئېرىشچانلىقى كۈچلۈك مېتاللاردىن ئائىلە سايمانلىرى، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپ، مەملىكەت ئىچى - سىرتىدا داڭ چىقىرىپ كەلگەن.

مىسكەرلىك سايمانلىرى: بولقا - سەندەل، ئوچاق، كۆيۈك، كۆمۈر، ئوت پۈۋلىگۈچ، چاسا بولقا، كەكە بولقا، بازغان، قىسماق قاچا، تۈز قاچا، سىركۈل، چاق (سلغايتىش چاقى)، ھەر خىل ئېكەك، ئاق قۇم، قىزىل قۇم، نۆشۈدۈر، كەپشەر، دانىكا، داغمال ۋە بوتا (مىس، ئالىيۇمىن ئېتىدىغان سايمان) قاتارلىقلار.

ئىشلەيدىغان بۇيۇملىرى: ئاپتۇۋا - چىلاپچا، چۆگۈن، مانتا قازان، مىس قازان، مىس داش قازان، جىمبىل، لېگەن، كەپكۈر، چەينەك، مىس چىنە - پىيالە، جام قاتارلىق نەچچە خىل ئائىلە سايمانلىرى، كولدۇرما، زەنجىر، ئات ئېگىرى، ھارۋا جابدۇقلىرى، ئىشىك - دەرۋازا زىننەت بۇيۇملىرى، چاچ ئاسقۇ، ئۈزۈك، بىلەزۈك، چاچ قىسقۇچ، تاج، قاداق، سوقما، قۇيما ھەيكەل، باسما ھەرپلىرى، تامغا، داچەن پۇل ۋە باشقا قۇيما بۇيۇملار بولۇپ 480 خىلدىن ئارتۇق بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: مېتالنى خام، پىشىق دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. مسكەرلىك ئەنئەنىسىدە ئېرىتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. ئېرىتىش مۇڭاپىق، ئۆلچەملىك بولمىسا، سوققاندا قاسراق كۆپ چىقىپ كېتىپ قالىدۇ ياكى بولقا تەگكەندە يېرىلىپ، ئۇۋۇلىپ كېتىدۇ.

مېتال ياخشى ئېرىگەندىن كېيىن باسماقچى بولغان سايمانلىك ھەربىر بۆلەكلىرىگە كېتىدىغان ماتېرىيالنى پارچىلاپ ئايرىم سوقىدۇ. مەسىلەن، ئاپتۇۋا، چۆگۈنلەرنىڭ چەپچىكى، قورساق، جوغا، تۇتقا، كاناي، قاپقاق، تاج قاتارلىق بۆلەكلىرى ئۆلچەملىك ياسلىپ بولغاندىن كېيىن، كەپشەرلىنىپ بىر - بىرىگە كىرىشتۇرۇلىدۇ. كەپشەرلىنىپ پۈتكەن سايمان چاققا تۇتۇپ سلغايتىلىدۇ، ئاندىن قىزىل بولسا قىزىل قۇم، ئاق بولسا ئاق قۇم سۈرۈپ پەردا بېرىدۇ. تۇچ سايمانلارغا بولسا، قىزىل قۇمغا زەنجۇل ئارىلاشتۇرۇپ سۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇچ سىرىق ۋە قىزىل رەڭ ئالىدۇ، ئاندىن كىگىز سۈرۈپ سلغايتىدۇ.

نەتىجىدە تۆچ ئالتۇن رەڭگە كىرىدۇ.

مىسكەرلىكتە، چاق ۋە ئېكەكىتە ئۇۋالغان قىرىنىدىلارمۇ ئىسراپ قىلىنمايدۇ. ئۇنى يىغىپ، ئېرىتىپ يەنە ئىشلىتىدۇ. مىسكەرلىك قەشقەر شەھىرىدە ناھايىتى تەرەققىي تاپقان.

قۇيمىچىلىق

ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنلا تۆمۈر، مىس، ئالتۇن، كۈمۈش تاۋلاپ، ئۇنىڭدىن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقارغان ۋە قۇيمىچىلىق كەسپىنى باشلىۋەتكەن.

ئۇيغۇرلاردا قۇيمىچىلىقنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ، ئىشلەپچىقارغان نەرسىلىرى ئۆلچەملىك ۋە سۈپەتلىك. ئۇيغۇر ئۇستىلار قازان، داڭقان، تاۋا، ساپان، مەش، ھارۋا قازىنى، ھارۋا زىخچىسى ۋە ھەر خىل قوڭغۇراق قاتارلىق تۇرمۇش ۋە دېھقانچىلىق، قاتناش ۋە باشقا ساھەلەردىكى سايمانلارنى قۇيۇپ چىقىرىدۇ.

قۇيمىچىلىقنىڭ ماتېرىيالى چويۇندىن ئىبارەت. قۇيمىچىلىق سايمانلىرى ئوچاق، كۆمۈر، كۆيۈك، قىسقاچ، بولقا، بازغان، چويۇن ئېرىتىدىغان بوتا ۋە قۇمدىن ئىبارەت.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ئۇيغۇر قۇيمىچىلىرى ئالدى بىلەن ماتېرىيال تاللايدۇ. چويۇنگە تۆمۈر، مىس، قەلەي قاتارلىق ھەرقانداق غەيرىي مېتال ئارىلاشمىسلىقى شەرت. تۆمۈر ئارىلىشىپلا قالسا قۇيۇلغان سايمان يېرىلىپ كېتىدۇ ياكى قۇيغۇچە تېرىلىپ كېتىدۇ. يەنە ئۇيغۇر ئۇستىلار رۇدىدىن ئېلىنغان پېتى ئىشلىتىلمىگەن چويۇننى خام چويۇن دەپ ھېسابلايدۇ. ئىشلىتىلگەن (سايمان ياسالغان) چويۇننى پىششىق چويۇن ھېسابلايدۇ. ئۇلار خام چويۇن ئالغاندا ئېرىتىشكە دىققەت قىلىدۇ. ئېرىتىشتە ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىگەندە ئاندىن ئىشلىتىدۇ.

قۇيمىچىلىق كەسپى ئاساسەن ئېرىتىش، قۇيۇش، قېلىپ ياساشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئېرىتىش ياخشى بولسا قۇيۇش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، قېلىپ يېرىلمايدۇ، قۇيۇلغان ماتېرىيالنىڭ سۈپىتى، تەكشىلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

قېلىپ ياساش: قۇيمىچىلىق قېلىپى قۇمدىن ياسىلىدۇ، قۇيماقچى بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىچ ۋە تاش قېلىپى بولىدۇ. مەسىلەن، قازان قۇيغاندا، قۇيماقچى بولغان قازان ئۆلچىمىدە گۈمبەز ياساپ ئىچ قېلىپنى پۈتكۈزىدۇ، ئاندىن تاش قېلىپ ياسايدۇ، تاش قېلىپنىڭ چوققىسى داچەندەك تۆشۈك بولىدۇ، ئېرىتىلگەن چويۇن ئاشۇ تۆشۈكتىن قۇيۇلىدۇ. چويۇن قۇيۇلۇپ مىنۇت ئۆتمەي قاتىدۇ، بۇ چاغدا قۇيۇش ئاغزىدا پەيدا بولغان ئەمچەكنى ئۇزۇپ چۈشۈرۈۋېتىپ قىزىق ۋاقتىدا سىلىغايتىدۇ. قازان قۇلىقى، داڭقان پۈتى بار جايلارغا قېلىپ ياسىغاندا پۈت، قۇلاق ئورنىنى قويۇپ قويىدۇ.

قۇيمىچىلىق كەسپىدە بۇزۇلغان چويۇن ماتېرىيالى قايتا ئېرىتىلىپ قۇيۇلىدۇ.

ئۇيغۇر قۇيمىچىلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى: ساپ چويۇن ئىشلەتكەچكە قازان قۇسمايدۇ، ئاشقا ئىس كەتمەيدۇ، تاماق تەملىك بولىدۇ. دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭمۇ سۈپىتى ياخشى، ئۆزى چىداملىق بولىدۇ. بۇ خىل يەرلىك ئۇسۇلدىكى ئەنئەنىۋى قۇيمىچىلىق ھۈنەر - كەسپى تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

زەرگەرلىك

ئۇيغۇرلاردا ئالتۇن - كۈمۈشتىن تاج - قاداق تاقاش، بىلەزۈك، ئۈزۈك، زىرە، سىرغا سېلىش، چاچ ئاسقۇ - چېتىق ئېسىش — ئەنئەنىۋى ئادەت. بۇنداق ئىنچىكە، نەپىس زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «زەرگەر» دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا زەرگەرلىك ھۈنەر - كەسپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەنىدە زەرگەرلىك كەسپى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئىش تۈرىنىڭ كۆپلۈكى، ھۈنىرىنىڭ نەپىس ۋە كۆركەملىكى بىلەن مەشھۇر.

زەرگەرلىك سايمانلىرى: ئوچاق، كۆيۈك، ئارچا كۆمۈرى، دەمدان (ئوت پۈۋلەش نەيچىسى)، بوتا (ئالتۇن ئېرىتىش قاچىسى)، جۈپتەك، كىلىك (سىم تارتىدىغان ئەسۋاب)، بولقا، سەندەل، مانكال (يۇمىلاق

زىننەت بۇيۇم قېلىپى)، ئامبۇر، دانىكا، شورا، زەمچە، ئاق قۇم، چوتكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر زەرگەرلىرى ئىشلەيدىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، شاھ تاج، خان تاجى (خېنىملار)، گۈل نۇسخا، تاج، بۆرە، يولۋاس، بۇغا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن (باتۇرلار تاقايدىغان) ئويما تاج، تۆپە قاداق، يان قاداق، رەسىم قاداق، سوقا قاداق، ئانارگۈلى قاداق، ئوشۇقچە قاداق، يۈلتۇز قاداق (بەش شوئار دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بودىلىك زىرە، كۈچاچە زىرە، مىخۋالىق زىرە، مانتا زىرە، سائەت نۇسخا زىرە ۋە ھەر خىل سىرغىلار، ئون تۆت تاشلىق قوڭغۇراق ھالقا، نوغايچە ھالقا، ئاي ھالقا، چېچەك ھالقا، تولغما بىلەزۈك، گالۋ بىلەزۈك، گۈللۈك بىلەزۈك، قۇيما ئۈزۈك، ئارچا بېغى ئۈزۈك، گۈلسىز ئۈزۈك، گۈللۈك ئۈزۈك، چاچ ئاسقۇ - چېتىق، ئالتۇن زەنجىر، مېدالیون قاتارلىق 100 خىلدىن ئاشىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ئالتۇن ئېرىتىش قازىنى (بوتا) غا ئالتۇننى سېلىپ، ئارچا كۆمۈرى سېلىنغان ئوچاققا قويۇپ كۆيۈك بىلەن ئوت تۇتاشتۇرىدۇ. ئوت چوغ بولغاندا كۆيۈكنى توختىتىپ، دەمدان بىلەن پۈۋلەپ ئالتۇننى ئېرىتىدۇ. قەلەيدىن ياسالغان نوكەشنى ياغلاپ قويۇپ، نۆكچە قېلىپ سوقۇپ، ئاندىن ئۈزارتىدۇ. تاج - قاداققا ئېرىتىلگەن ئالتۇننى ياپىلاقلاپ، قېلىپقا بېسىپ ئىشلەيدۇ. بىلەزۈكنى نۇسخىغا قاراپ تولغاپ ياكى گۈللۈك قېلىپ ئىشلەيدۇ.

زىرە ياساشتا، ئالتۇننى كىلىك بىلەن تارتىپ سوزغاندىن كېيىن زىرە ھالقىسى (ئوقى) ۋە ئىچكى ئەگمىلەرنى ئېگىپ، ئەنجۈر شەكلىدە گۈل ياساپ، ئوتتۇرىسىغا تېرىقتەك كېسىلگەن ئالتۇننى قويۇپ كەپشەرلەپ توتتۇرىدۇ. قۇيما ئۈزۈك ئۈزۈك قېلىپىغا قۇيۇلىدۇ. چاچ ئاسقۇلار قېلىپقا سېلىنىپ ياسىلىدۇ. ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى شورا، زەمچە بىلەن چوتكىلاپ، پەرداز قىلىپ سىلىغايتىدۇ، ئاندىن قۇم سۈرۈپ جۇلالاندۇرىدۇ. زەرگەرلەر ئالتۇننىلا ئەمەس، كۈمۈش، مىس، سېرىق تۇج ماتېرىيال قىلىنغان زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ياسايدۇ. ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بەزىلىرىگە ياقۇت، گۆھەر ۋە ھەر خىل رەڭدىكى ئېسىل تاشلاردىن كۆز قويىدۇ.

ساندۇقچىلىق

ئۇيغۇر ھۇنەر - كەسىپلىرى ئىچىدە ساندۇقچىلىق تارىخى ئۇزۇن، تۈرى كۆپ، سەنئىتى كۆركەم، بازىرى ئىنتتىك كەسىپ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرى خىلمۇخىل بولىدۇ. خاپان ساندۇق، كات ساندۇق، ھەر خىل سىرلانغان، سىرلىنىپ خىلمۇخىل گۈل نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن ساندۇقلار ۋە تۈنىكە مىخلاپ بېزەلگەن پالاس ساندۇق (بۇ خىل ساندۇق ئورۇس ساندۇقى، ئەشتەرخان ساندۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلار. بۇ خىل ساندۇقلار ھەرقايسى ئائىلىلەردىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرىنىڭ بېزەكلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ساندۇق مەخسۇس ساندۇقچىلار تەرىپىدىن ياسىلىدۇ. كاسىپلار ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى، يالغۇزلا ساندۇق ياسايدۇ، يەنە بىر خىلى، ھەم ياسايدۇ، ھەم سىرلاپ گۈل نەقىش قىلىدۇ، ساندۇققا تۈنىكە مىخلايدۇ.

ساندۇقنىڭ ماتېرىيالى تېرەك ۋە قارىغاي ياغىچى، يارا يېپلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. سايمانلىرى: چوڭ - كىچىك چوت (كەكە)، ھەرە، ئىسكىنە، رەندە، سىزىق تارتىش تانىسى، ئۆلچىگۈچ ۋە ئۇچ بۇلۇڭلۇق سانتىمېتىردىن ئىبارەت.

ياساش ئۇسۇلى: ياغاچنى تىلىپ تاختاي قىلىدۇ. ساندۇق ئۆلچىمى بويىچە كېسىپ تاختاينىڭ بىر تەرىپى سىلىقلىنىدۇ، ئاندىن ئىككى بېشىغا ئەركەك - چىشى ئويۇق ئاچىدۇ ۋە ھەربىر تەرەپنىڭ تاختايلىرىنى يارا يېپلىم بىلەن چاپلاپ پۈتۈنلەشتۈرۈپ، ئەركەك - چىشى ئويۇقلىرىنى كىرىشتۈرۈپ يارا يېپلىم بىلەن تۈتتۈرۈپ، ساندۇق رامكىسىنى قۇراشتۇرىدۇ، ئاندىن ئاستىنى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلاپ چەپچەك قويۇپ، ئاغزىنى گىرەچە بىلەن تۈتتۈرۈپ ئېچىلىپ - يېپىلىدىغان قىلىدۇ ۋە ئىككى يانغا تۈتقا، ئالدىغا زەنجىر - قاغىتۇمشۇق بېكىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سىرلاش، سىر ئۈستىدىن نەقىشلەش ياكى تۈنىكە مىخلاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرى ئىچىدە تۇنىكە مىخلانغان ساندۇق ئالاھىدە ۋە كۆركەم بولىدۇ. ساندۇققا مىس تۇنىكە، ئاق، سىرىق، يېشىل دېگەندەك خىلمۇخىل رەڭدىكى تۇنىكىلەر قايچا بىلەن ئۆلچەملىك كېسىلىپ مىخلىنىدۇ.

مىخلاش ئۇسۇلى: تۇنىكە 3 مىللىمېتىرلىق قىلىپ تاسما تىلىنىدۇ. ئۇنى تۆزلەپ، بېلىق سىرتى قىلىپ، ساندۇققا چۈشۈرمەك بولغان نۇسخىلارغا كىرىشتۇرۇپ تۇنىكىنى كاتەك مەنچىر، كاتەك، توقۇلما، كەكلىك قېشى، جۈپ كاتەك، يالاڭ كاتەك قىلىپ مىخلايدۇ. ئۇلارنىڭ چېۋىر قولىدىن خىلمۇخىل كۆرۈنۈشلەر ھاسىل بولۇپ، ساندۇق يۈزىگە تاغ - دەريالار، قۇياش، ئاي - يۇلتۇز شەكىللىرى، گۈل - گىياھ، مېۋە - چېۋە، ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار شەكلى چۈشۈرۈلىدۇ.

بۇنىڭدىن يۇز يىللار ئىلگىرىكى ئاتاقلىق ئۇستىلار ساندۇققا چەككەن ھەربىر نۇسخىلار، ئاق، قىزىل، يېشىل ياقۇت، ئوغىلاردىن كۆز قويۇپ، نەقىشلەرگە جان كىرگۈزگەن. بۇ خىل بېزەلگەن ساندۇقلار ناھايىتى جۇلالىق بولۇپ كۆزنى قاماشتۇرىدۇ.

ساندۇق مىخلىغۇچى ئۇستىلار سەندەل، ياغاچ بولقا، تۇنىكە كېسىدىغان تۆز قايچا، جادۇ قايچا، سۈمبە، مىخ، ياپىلاق تۇمشۇقلۇق بولقىلارنى سايمان قىلىدۇ.

ساندۇقنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە شەكلى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئاشلىق ساقلاش ۋە نان قويۇش ئۈچۈنمۇ ساندۇق (كات) ئىشلىتىدۇ. ئاشلىق كاتلىرى ناھايىتى چوڭ ۋە كۆركەم ياسلىپ، ئالدىغا قاپارتما شەكلىدە تىلىنغان ياغاچ بىلەن ھەر خىل كۈنگۈرىلىك نەقىشلەر چاپلىنىدۇ. بەزى چوڭ كاتلارغا بىرەر تونىنا ئاشلىق سىغىدۇ. كاتتا ساقلانغان ئاشلىق ئاسان بۇزۇلمايدۇ.

قەندالەتچىلىك

ئۇيغۇرلاردا قەندالەتچىلىكنىڭ تۇرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلار شېكەردىن ئاق، نوقۇت رەڭ، سىرىق ناۋات، ئون نەچچە

خىل مەنپەسى، كۆپ خىل كەمپۇت، پاتاسا، پەشمەك، ئەدرەك، پىچەك، قىيام قاتارلىق تاتلىق مەھسۇلاتلارنى ھەمدە شېكەر قىيامغا مېۋە - چىۋە ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ، ياڭاق، ئەنجۇر مۇرابباسى، ئۆرۈك مۇرابباسى، ھەر خىل گىلاس مۇرابباسى، قارىئۆرۈك (ئەينىۋلا) مۇرابباسى، ئالما مۇرابباسى، سەۋزە مۇرابباسى، بېھى مۇرابباسى، ئامۇت مۇرابباسى، قوغۇن مۇرابباسى، پىننە مۇرابباسى، گۈلقەنت قاتارلىق 70 — 80 خىل تاتلىق ۋە شىپالىق يېمەكلىكلەرنى ياسايدۇ.

قەندالەتچىلىكنىڭ سايمانلىرى ئاددىي بولۇپ، قازان، يىپ، چېلەك، چۆمۈچ، مەنپەسى قېلىپى، كەپكۇر، بىرقانچە تال چوكا تاياق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ناۋات ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: ئادەتتە 120 جىڭ شېكەرگە ئىككى چېلەك سۇ قۇيۇپ، ئىتتىك ئوتتا قاينىتىپ، شېكەر قىيام بولغاندا ئوتنى پەسەيتىپ، تۇخۇمدىن تۆتنى چېقىپ، ئاق - سېرىقنى ئارىلاشتۇرۇپ، قىيامغا تۆكۈپ قاينىتىدۇ. تۇخۇم شېكەردىكى كىر، غەلدە - غەشتىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ كۆپۈك بولۇپ لەيلەيدۇ، ئاندىن كەپكۇر بىلەن ئۇنى سۈزۈۋېتىپ، قىيامنى ئىتتىك ئوتتا قاينىتىدۇ. قىيام قۇيۇلۇپ تىرناقتا مارجاندەك توختىغاندا، ئېغىزغا سېلىپ باقىدۇ، ئېرىشى ئاستىلاشقاندا، يىپ تارتىپ تەييارلىغان قازانغا تۆكۈپ ئۇچ كېچە - كۈندۈز قويغاندا پىشقان قىيام يىپقا نوكچە باغلاپ ئاق ناۋات بولىدۇ. خام قىيام قازان تېگىدە قالىدۇ. خام قىيامغا شېكەر قوشۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن يەنە قاينىتىپ ئىشلىگەندە، نوقۇت رەڭ ناۋات، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە سېرىق ناۋات، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە مەنپەسى بولىدۇ. مەنپەسى قىيامغا بىرئاز لىمون سېلىنىدۇ. قىيامى ئوشتالغۇدەك قاتتىق ھالەتتە بولىدۇ. ئۇنى مايلانغان داسقا سېلىپ قېلىپتىن ئۆتكۈزۈپ ياسايدۇ. مەنپەسى قىيامىدىن قالغان خام قىيامنى قاينىتىپ، ئۇنى مايلانغان داسقا تۆكۈپ قوچۇغاندا قىيام قويۇلىدۇ. ئۇنى لېگەننى ياغلاپ تۆككەندە، قېتىپ ئەدرەك بولىدۇ. قىياملارنىڭ رەڭگى كۆپ قاينىغانلىقتىن ئۆزگىرىدۇ.

پاتاسا ــ ناۋاتتىن ئاشقان خام قىيامغا شېكەر سېلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا قاينىتىپ، قىيام چىڭراق يۇغۇرۇلغان بۇغداي خېمىرىدەك بولغاندا، قىيامنى سوۋۇتۇپ سوزۇپ قوزۇققا ئاسىدۇ. قىيام سوزۇلۇپ ھاۋانى ئۆزىگە سۈمۈرۈپ ئاقىرىپ كۆپىدۇ. سوزۇلغان قىيامنى قايچىدا ئاق داستىخانغا ئۆلچەملىك كېسىدۇ، قىيام قېتىپ پاتاسا بولىدۇ.

پەشمەك ــ 1 كىلوگىرام ئېرىتىلگەن قوي يېغىغا 5 كىلوگىرام ئۇن سېلىپ تالقان قىلىپ كۆيدۈرمەي قورۇيدۇ. چىڭ - بوشلۇقى ئەدرەك قىيامدەك بولغاندا مۇۋاپىق لېمون سېلىپ، سوۋۇغان قىيامنى قوزۇققا ئېسىپ سوزۇپ كۆپتۈرۈپ، ئىنچىكە سوزۇلغان قىيامنى شىرەگە تەكشى قويۇلغان تالقانغا تەگكۈزۈپ تالقان يېگۈزىدۇ، ئاندىن ئۆلچەملىك كېسىپ تىزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پەشمەك بولىدۇ.

سەندەل

سەندەل ــ ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرىدە ئىسسىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان سايمان. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا يېكى بىر چېتىگە ئۈستى يۈزى يېرىم كۆتادرات مېتىر، ئېگىزلىكى يېرىم مېتىر كېلىدىغان تۆت پۇتلۇق بىر شىرە قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاستىغا چويۇن، تۆمۈر يېكى مىستىن ياسالغان چوغدان (سەندەل) قويۇلىدۇ. چوغدانغا كۆيدۈرۈلۈپ ئىسى قالمىغان ئوتۇن كۆمۈرىنىڭ يېكى ئىسسىز كۆمۈرنىڭ چوغى ئېلىنىدۇ. شىرە پېختىلىق كۆرپە يېكى يوتقان بىلەن پۈركەپ قويۇلىدۇ. پۇت - قولىنى ئىسسىتماقچى بولغان ئادەملەر پۇتىنى شىرە ئاستىغا تىقىپ ئولتۇرۇپ ئىسسىنىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا يار - بۇرادەرلەر يىغىلىپ سەندەل ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ، كىتابخانلىق قىلىشىدۇ. بەزىدە يەنە شىرە ئۈستىگە داستىخان سېلىپ چاي ئىچىشىدۇ. قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرى ئايىغ تەرەپنى سەندەلنىڭ ئاغزىغا قارىتىپ ئورۇن تەييارلاپ ئۇخلاشقىمۇ بولىدۇ. سەندەلنىڭ ئۈستىگە بوۋاق باللارنىڭ بۆشۈك كۆرپىلىرى يېيىلىپ، ئىسسىغاندا كۆرپىنى بۆشۈككە سېلىپ بوۋاقنى بۆلىسە، بالا تولىمۇ راھەت ھېس قىلىدۇ. سەندەلنىڭ

بىخەتەرلىكىگە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ چوغدان قىسمى ئادەتتە چوڭراق بولۇپ، تۆت ئەتراپى يەر يۈزىدىن 3 — 4 سانتىمېتىر ئېگىزرەك ياسىلىدۇ.

رەڭچىلىك

رەڭچىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇن بارلىققا كەلگەن ھۈنەرۋەنچىلىكتىڭ بىرى.

قومۇلدىكى بەشقەلئە خارابىسىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1200 - يىللارغا تەئەللۇق رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلاردىن سەككىز خىل رەڭدار يېپتا توقۇلغان يۇڭ چەكمەن، توققۇزساراي خارابىسىدىن قىزىل، كۆك، سېرىق، ئاق رەڭلەرنى تەڭشەش ئارقىلىق چۈجە سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن، شاپتۇل چېچىكىنىڭ بەرگىسى كەشتىلەنگەن يۇڭ پالاسلار، نىيە خارابىسىدىن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 يىل ئىلگىرى دەپ بېكىتىلگەن رەڭدار پالاس، ئۇزۇم سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن چەكمەن، يەنە كەشتىلىك ئەينەك قېپى (كەشتىنىڭ تېگى يېشىل، قىرغىقىغا جىگەر رەڭ شايىدىن جىيەك توقۇلغان سېرىق، كۆك، سۆسۈن، قارا، قوڭۇر رەڭلەردە يۇمىلاق گۈللەر شەكلى چۈشۈرۈلگەن)، پەردا قۇتىسى ۋە خىلمۇخىل رەڭدار يىپلار تېپىلدى. بۇلار ئۇيغۇرلاردا رەڭ ئىشلەش سەنئىتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر بوياقچىلىق رىسالىسىدە: «خۇدا بىر يىلنى 365 كۈن قىلىپ ياراتتى. پىرى كاملار ھەر كۈنى خۇدانىڭ مۆجىزىسىدىن بىرىنى تاللاپ 365 مۆجىزىدىن 72 خىل رەڭ كەلتۈرۈپ بۇ كەسىپنى راۋاج ئەتتى.....» دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار شاپتۇل چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى، ئانارگۈلى، ئانار پوستى، زاراڭزا چېچىكى، گۈلسۇرۇخ، لەيلىگۈل، ياڭاق پوستى، ئوردان، جىگدە پوستى، تۇخۇمەك، ئۇجمە قوۋزىقى، ئۆرۈك قوۋزىقى، سېرىق سەبدە، كېۋەز غوزىسى، زاك، زەمچە، كاتاپ، ئىتئۈزۈمى، تاجىگۈل، ئازغان قاتارلىق گۈل - گىياھلار، ھەر خىل مېۋە چېچەكلىرى، سۇمۇق (كالىي ئالىيۇمىن سۇلفات)، كۆكتاش (مىس

سۇلفات)، گىل (مانگان XII ئوكسىد)، قىزىل تاش رەڭ (قىزىل تۆمۇر رۇدىسى) دەرەخ پورلىرى، ئۆسۈملۈك يىلتىزى، رەڭلىك توپا، سېغىز قاتارلىق تەبىئىي خام ئەشيالارنى مەنبە قىلىپ، گۈڭگۇرت پوقى، شاپتۇل چېچىكى، گۈڭگۇش رەڭ، زانكار، زەيتۇنە، ئانارگۈلى، توق قىزىل، ئاچ سېرىق، قارا، سۆسۈن، توق سېرىق، نەشە رەڭ، كاۋا چېچىكى، يېشىل، ھاۋا رەڭ، سۇس ھاۋا رەڭ، قارا قىزىل، قارا كۆك قاتارلىق نەچچە ئون خىل رەڭ ۋە خىلمۇخىل سىر، پەردا بۇيۇملىرى ئىشلىگەن.

رەڭ ئىشلەش ئۇسۇلى: ئوخشاش تىپتىكى گۈل - چېچەكلەر دەرەخ قوۋزىقى، مېۋە پوستى قاتارلىقلارنىڭ قاياناتما بىرىكمىسىدىن خىلمۇخىل رەڭ ئالغان. مەسىلەن، تۇخۇمەك گۈلى، ئىنەكپىتى (ئابدىمىلىك)، قارىقات، ئالىقات، ئاق يانتاق ئۇرۇقى بىرىكمىسىدىن قارا كۆك رەڭ، ئاق تېرەك پوردىدىن پور رەڭ، قارىغاي يېلىمى، ھەشقىپىچەك گۈلى، نۆشۈدۇردىن ئاق رەڭ، ئازغان ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ، پىياز پوستىدىن يېشىل - كۆك رەڭ، تۇز تېشى ۋە باشقا. ھەر خىل رۇدىلاردىن كۆك، يېشىل، زەڭگەر رەڭ، زىرىق ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ، قارا ئۇجمە، قۇرۇم قاتارلىقلاردىن قارا رەڭ، يۇلغۇن چېچىكى، ئانار پوستلىرىدىن ئۆز رەڭگىدە رەڭ، ئوردان بىلەن ياڭاق پوستى بىرىكمىسىدىن جىگەر رەڭ، ئىتئۈزۈمى بىلەن تاجىگۈل چېچىكى بىرىكمىسىدىن ئاچ قىزىل رەڭلەرنى ئىشلىگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خوتەن قاراڭغۇتاغ، ئالتۇنتاغ باغرىدا ئۆسىدىغان ھەر خىل گۈل - گىياھلاردىن خىلمۇخىل رەڭ ئالغان.

ئۇيغۇرلار ھەر خىل پەردا بۇيۇملىرىنى ئىشلەشكىمۇ ماھىر بولغان، ئۇلار لەۋ سۇرۇخ، مەڭز سۇرۇخ، يىتقاق سۇرۇخ، قاشلىق، چاچ مېيى قاتارلىقلارنى خىلى بۇرۇنلا ئىشلىگەن. مەسىلەن، زاراڭزا چېچىكىنى مەلھەم قىلىپ نۆكچە ھالىتىدە لەۋ سۇرۇخ، مەڭز سۇرۇخ (ئەڭلىك) ئىشلىسە، گۈلسۇرۇخ بەرگىسىنى سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تەبىئىي ئۇپا ياسىغان. خېنىگە مەلۇم نىسبەتتە زەمچە ئارىلاشتۇرۇپ قول - پۇت خېنىسى، ئوسما مەلھەمدىن قاش قارىسى، شاپتۇل مېغىزى، تۇخۇم سېرىقى، سىيادان يېغى ئارىلاشمىسىدىن چاچ مېيى ياسىغان.

ئۇيغۇرلار قايسى خىل گۈل - چېچەكتىن رەڭ ئالسا، رەڭنى شۇ

گۈل - چېچەك ئسمى بىلەن ئاتىغان. مەسىلەن، ئانارگۈلى، شاپتۇل چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى، پور رەڭ، نىل رەڭ، كاۋا چېچىكى رەڭ..... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

مەشۇتچىلىق

مەشۇت ـــ پىشىقلاپ تەييارلىنىدىغان نەپىس يىپەك توقۇلما ماتېرىيالى.

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان، 160 خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل كەشتە، ياستۇق قېپى، يوتقان تېشى، كۆڭلەك ياقىسى، كۆڭلەك ئېتىكى، يەڭ ئۇچى، چاچ پۆپۈكى، ئۆتۈك، چورۇق پۆپۈكى، قول ياغلىق، پايپاق گۈلى، چاي خالتىسى، تاماكا خالتىسى، يوتقان گۈلى، مېھراب ياپقۇ، ئورۇن ياپقۇ، سائەت بېغى، بۆشۈك پۆپۈكى ھەتتا ئىشتانباغ پۆپۈكىگىچە ھەمدە 100 خىلدىن ئارتۇق دوپپا گۈللىرىگىچە مەشۇت ئىشلىتىپ كەلدى.

مەشۇت ئىشلەش ئۇسۇلى: پىلە غوزىسىنى قۇرۇتۇپ، قازانغا غوزا چۆككۈدەك سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. غوزا پىشقاندا، پىلىنى ئەسلىگە قايتۇرۇش ئۈچۈن سوغۇق سۇ قۇيىدۇ ۋە ئوتنى توختىتىپ، قازاندىكى سۇ قول كۆيمىگۈدەك بولغاندا، پىلە غوزىسىنى چىلە - چۈپ بىلەن (پىلىنى سۈزىدىغان ياغاچ) كۆتۈرۈپ پىلىنىڭ ئۇچىنى تاپىدۇ ۋە پىلە ئۇچىنىڭ توم - ئىنچىكىلىكىنى تەڭشەپ، ئۇچىنى تارتىپ چاققا يۆگەپ تارتىلغان يىپەكنى كاللەك قىلىدۇ. بۇ، يىپەكنىڭ تارتىلىشى. تارتىلغان يىپەكنى چوڭ چاققا يۆگەپ كالۋا قىلىپ، 3 كىلوگىرام يىپەككە 1 كىلوگىرام شاخار سېلىپ 3 سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ. يىپەك قانچە ئۇزۇن قاينىتىلسا شۇنچە ئاقىرىدۇ ۋە يېشىلىدۇ.

يىپەك شاخاردىن چىققاندىن كېيىن سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ، شاخىرىنى چىقىرىۋېتىپ، قوغۇن ئۇرۇقىنى سوقۇپ، خالتىغا ئېلىپ، ئىلمان سۇغا سېلىپ، يىپەكنى ئاشۇ سۇ بىلەن چايقايدۇ. شاخاردا قاينىتىلىپ ئاقارغان، تالالىرى يېشىلگەن يىپەك قوغۇن ئۇرۇقى سۈيىدە چايقالغاندا تېخىمۇ ئاقىرىدۇ ۋە پارقىرايدۇ. يىپەكنى قوغۇن سۈيىدىن

ئېلىپ سۈرۈك سۇدا چايقايدۇ (ئېقىنى ئاق بويىچە ئىشلىتىدۇ، ئۆڭگەنلىرىنى بويايدۇ). بۇ چاغدا يىپەك رەسمىي مەشۇت بولىدۇ.

مەشۇتنىڭ بوياقچىلىقى ۋە تەڭشەش ئۇسۇلى:

مەشۇت بوياقچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، بويىاش، تەڭشەش ئۇسۇلى ناھايىتى زىل بولىدۇ.

مەشۇت بوياقچىلىقىدا، ھازىر 25 خىل رەڭ تۈرى بار (ئىلگىرى 40 تىن ئاشاتتى). بۇ 25 خىل رەڭ تۈرىنىڭ ئاساسىي رەڭگى سەككىز خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئالتە خىلىدىن 25 خىل رەڭ تەڭشىلىدۇ.

1) گۈگۈت پوقى رەڭگە شاپتۇل چېچىكى رەڭدىن ئازراق قوشۇلسا ئانارگۈلى، تېخىمۇ ئازراق قوشۇلسا قىزىل، كۆپ قوشۇلسا قارا قىزىل بولىدۇ.

2) شاپتۇل چېچىكى رەڭنى سۇس تەڭشىسە سۇت رەڭ، ئازراق سېرىق قوشۇلسا ناۋات رەڭ، جىقراق قوشۇلسا توق سېرىق، تېخىمۇ كۆپ قوشۇلسا كاۋا چېچىكى بولىدۇ.

3) گۈش رەڭگە سۆسۈن رەڭ قوشسا سۆسۈن رەڭ، گۈگۈت پوقىغا سېرىق رەڭ قوشسا توق ئانارگۈلى، توق سېرىق قوشسا نەشە رەڭ بولىدۇ.

رەڭ قول كۆيمەيدىغان سۇغا سېلىنىپ تەكشى ئىلەشتۈرۈلىدۇ. مەشۇت رەڭگە سېلىنغاندا، بىر باشتىن سېلىپ، رەڭنى تەكشى ئىچۈرۈۋېلىپ، سالقىن جايدا قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغان مەشۇتنى رەڭ تۈرى بويىچە كاللەكلەپ، ئاندىن بازارغا سالىدۇ.

چاق

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىلگىرى ئائىلە ئىشىدىن بوشىغاندا، چاقتا يىپ ئېگىرىپ، ئائىلىنىڭ يىپ ئېھتىياجىدىن چىقاتتى.

چاق ياسىغۇچىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن ياسىلىدۇ. 80 سانتىمېتىرلىق تاختاينىڭ بىر بېشىغا 50 سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى 10 سانتىمېتىر ئارىلىق قويۇپ تۇرغۇزىدۇ. يەنە بىر بېشىغا 20 سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئارىلىقىدا تىك تۇرغۇدەك قىلىپ

تۇرغۇزىدۇ. 8 — 16 چىشلىق قىلىپ ياسالغان يۇمىلاق ئىككى چاقنى پۇزا شەكىللىك ئوقنىڭ ئىككى تەرىپىگە بېكىتىپ، چاقنىڭ قارىمۇقارشى چىشنى يېپ بىلەن ئۇدۇل چېتىپ قويىدۇ ۋە چاق بىلەن يىك ئارىلىقىغا ئۆلچەپ تاناب بېكىتىدۇ. بۇ تاناب چاق بىلەن يېكنى ئايلاندۇرىدىغان تاسمىلىق رولىنى ئويناىدۇ.

ئېگىرىش: ئۇچ قىلىنغان پاختىنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر غېرىچ يېپ ئېشىلىپ، يىك ئۇچىغا ئىلىپ قويغاندىن كېيىن، ئوڭ قول بىلەن چاقنىڭ ئوقىنى ئايلاندۇرۇپ، سول قولدا پىلتە پاختىنى سوزىدۇ. يېپ ئېشىپ غۇلاچ بولغاندا، ئوقنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ئېشىلگەن يېپنى يېكىكە يۆگەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى ناھايىتى تېز بولۇپ، بىردەمدىلا يىك توشىدۇ، ئاندىن يېكتىكى يېپنى قومۇشقا چاق بىلەن ئوراپ كاللەك قىلىدۇ، قومۇش توشقاندا بازارغا ئەكېلىدۇ.

ئەزەلدىن پاختا ماكانى بولغان قەشقەرنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا چاق ۋە چاق ئېگىرىش ھەربىر ئائىلىلەرگىچە كەڭ ئومۇملاشقان.

چاق ياساش خېلى مۇرەككەپ ھۈنەر - سەنئەت بولۇپ، ئۇنىڭ مەخسۇس ئۇستىكارلىرى بار.

چاقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى كۆپىنچە تىرەك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. يىك بولسا چىلان، ئۆرۈك، يۇلغۇن ياغاچلىرىدىن ياسىلىدۇ.

زامانىۋىلاشقان بۇگۈنكى دەۋردە گەرچە يېپ ئېگىرىش ماشىنىلاشقان بولسىمۇ، لېكىن چەت يېزا - قىشلاقلاردا بۇ ئەنئەنىۋى ھۈنەرۋەنچىلىك مەلۇم دائىرىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

سەككىزىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ توقۇمچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكى

ئەتلەس

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېستېتىك تەپەككۇرىدا ئۆز يېرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى، گۈزەل باغۇبوستانلىرىنى، يېشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى نەپىس ۋە رەڭدار يىپەك بىلەن تەقلىدىي ئىپادە قىلغان سەنئەت خەزىنىسىدۇر.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەتلەس كۆڭلەكنى نېمە ئۈچۈن ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ؟ مۇقەددەس كىتابلاردا «جەننەتكە كىرگەنلەر يىپەكتىن كىيىم كىيىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. چۈنكى، ئۇ يىپەكتىن توقۇلغان، سۈپىتى ياخشى، يۇمشاق ھەم نەپىس بولغاچقا، بەدەنگە ھۇزۇر - ھالاۋەت بېغىشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئەتلەس ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، رەڭگى خىلمۇخىل.

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ، يىپەكچىلىك بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان رايونلارنىڭ بىرى، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا يىپەكچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرۇن «يىپەك يولى» دەپ نام قويغۇچى گېرمانىيەلىك مەشھۇر گېئوگراف رىچخوفېن (1833 ـــ 1905) قەدىمكى چاڭئەن ۋە ئۇدۇن (خوتەن)نىڭ نەپىس ئىشلەنگەن جۇلالىق يىپەك رەختلىرى «يىپەك يولى» سودىسى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە زور داغدۇغا قوزغىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك قول ھۈنەر مەھسۇلاتى. خوتەن

شەھىرى، لوپ، گۇما، سەئىدىيە، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئەتلەس توقۇشنى ھۈنەر - كەسىپ قىلغان نۇرغۇن كاسىپلار بولۇپ، يىپەك سانائىتى زامانىۋىلاشقان بۈگۈنكى زاماندىمۇ ئۇلار قولغا تاپشۇرۇپ ئەتلەس توقۇشتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى مىللىي ئادەتنى يوقاتقىنى يوق.

ئەتلەس توقۇشتا، بويۇپ قۇرۇتۇلغان يىپ ئىنچىكە تالاسى بويىچە ئەتلەس دەستگاھىغا تارتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تاراق (مەلۇم بىر خىل يەرلىك چۆپنىك يىلتىزىدىن كىيىم چوتكىسىغا ئوخشاش ياسالغان ئەسۋاب) بىلەن يىپنى تەكشىلەپ، يىپەك مويلىرىنى تازىلايدۇ. ئارقىدىن قوناق ئۇنىنى سۈيۈلدۈرۈپ يىپنى پاتلايدۇ، بۇنىڭ بىلەن مەشۇت يىپ تارالغان چاچتەك تالا - تالا ھالەتكە كېلىدۇ، ئاندىن ئۆرۈش يىپنى موكا بىلەن ئارقاق يىپ ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەتلەسنى توقۇشقا باشلايدۇ. توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭ تۈرى ۋە نۇسخىسى ئۇستىكارنىڭ مېڭىسىگە «سىزىلغان» بولۇپ، ئۇلار ھېچقانداق ئىسخىما تەلەپ قىلمايدۇ.

ئادەتتە قولدا توقۇلغان يەرلىك ئەتلەسنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.40 مېتىر، ئېنى 45 سانتىمېتىر بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ياش قۇرامىغا قاراپ ئەتلەسنىڭ رەڭگىنى تاللاپ كىيىشكە ئادەتلەنگەن. قارا ئەتلەس (دارايى ئەتلەس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆپرەك يېشى چوڭراق ئاياللار، خان ئەتلەس (ئوچۇق رەڭلىك ئەتلەس)نى قىزلار ۋە چوكانلار، خوجەنە نۇسخا دەپ ئاتالغان كۆك ياكى زەيتۇن رەڭ ئەتلەسنى ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ.

دېمەك، ئەتلەس، شايى، بەقەسەملەر روشەن يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان يىپەك رەختلىرىدۇر.

توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق

ھۈنەر - سەنئەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى يىپەك يولىدىكى سودا - ئالاقىسىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان. ئۇلار بۇ مۇنبەت زېمىندا سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىككە تايىنىپ تاۋار، دۇردۇن، كىمخاب، شايى -

ئەتلەس، بەقەسەم، ماتا - چەكمەنلەرنى توقۇپ، يىپەك يولى سودىسىنى جانلاندۇرغان.

ئۇيغۇرلار بىرقەدەر توپلىشچان ئولتۇراقلاشقان خوتەن، سەئىدىيە، قەشقەر قاتارلىق رايونلار يىپەكچىلىكنىڭ ئانا يۇرتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان يىپەكتىن سىرىق، ئات باغرى، قىزىل ئالا، سىرىق ئالا، ئالا قاغا، قارا قاتارلىق كۆپ خىللىق ئەتلەس، تۆمۇر رەڭ، يېشىل، يېشىل ئالا قاغا قاتارلىق 20 نەچچە خىل بەقەسەم، ئاق، سىرىق، ئەت رەڭ، قارا، پور رەڭ شايى، قوش يىپلىق چەكمەن، شايى قاتارلىق رەختلەر، يىپەك گىلەم، جاينامار، مېھراب ياپقۇ، بەلباغ، ئايالار ياغلىقى، چۈمپەردە، پەربجە، ھەتتا ئەگلەك شايىلارنى توقۇغان.

پاختىدىن ھەر خىل كاتەكچە، ھەيرانى ۋە ئانارگۈلى، ئالما گۈلى، يۇلغۇن چېچىكى، توز قۇيرۇقى، يېشىل، نىل رەڭ تولىما، شاتاۋار، ئاق قىرغاق سىماۋى تىرىكە، قوش يىپلىق رەڭمۇرەڭ تىرىكە قاتارلىق 70 — 80 خىل گۈللۈك رەخت، كۆپ خىللىق ماتا - چەكمەن (ماتا - چەكمەن ئاق توقۇلۇپ بويىلىدۇ)، ھەر خىل گۈللۈك پالاس، گۈللۈك تاغار، گۈللۈك خۇرجۇن، گۈللۈك ئىشتانباغ قاتارلىق 100 نەچچە خىل پاختا توقۇلمىلارنى توقۇيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تولانغان يىپتىن تۈتىتلىك توقۇپ، قىزىل، قارا كۆك ياكى نىل رەڭ بىلەن بويىغان چەكمەنلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار يۈڭ توقۇمىچىلىققىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇلار ساپ تۆگە يۈڭىدىن چەكمەن (قىزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا يۈڭ چەكمەننىڭ تۇرى كۆپ)، تىۋىت رومال، يۈڭ پالاس، كاشا، ئات - ئۇلاغلار ياپقۇسى قاتارلىق كۆپ خىل توقۇلمىلار ۋە يۈڭ تاغار، يۈڭ خۇرجۇن قاتارلىق ئىپتىدائىي يۈڭ توقۇلمىلارنى توقۇغان.

ئۇيغۇرلار بوياقچىلىققا ماھىر، بولۇپمۇ قەشقەر رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بوياقچىلىقى تەرەققىي قىلغان. ئۇلار قىزىل، نىل، قارا، قارا كۆك، زەيتۇن رەڭ، چەيزە رەڭ، شاپتۇل چېچىكى، ئانارگۈلى، خورما رەڭ، توپا رەڭ، ئەت رەڭ، توق سىرىق، تۇخۇم سىرىقى، پور رەڭ، كاۋا چېچىكى قاتارلىق كۆپ خىل رەڭ ئىشلىتىدۇ ۋە ئارىلاشتۇرۇش

ئارقىلىق تۇرنى كۆپەيتىدۇ، رەڭلەرنى تەڭشەيدۇ.

تەڭشەلگەن رەڭلەردە يىپەك، پاختا، يۇڭ رەختلەرنى بويايدۇ، مەشۇت بويايدۇ. ئۇلار بويىاق ئۇچۇن تۇخۇمەك، زاك، زەمچە، ئانار پوستى، يۇلغۇن چېچىكى، ئۆرۈك قوۋزىقى، ياڭاق پوستى، تۆمۇر دېتى، داشقال قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىدۇ. بۇ خىل بويىاق مەڭگۇ توزۇمايدۇ.

ئۇيغۇر توقۇمىچىلىق دەستگاھلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بىر دەستگاھ ئۇچۇن ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى 4 مېتىر، كەڭلىكى 1.5 مېتىر مەيدان بولسا كۇپايە قىلىدۇ. بۇ «دۇكان» دەپ ئاتىلىدۇ.

1) دۇكاننىڭ ئالدىغا ئىككى ياغاچ ئورنىتىلىپ ئۇستىگە توغرا ياغاچ قويۇلىدۇ. ئارقا تەرەپكە ئۇستا ئولتۇرىدىغان بىر تاختاي، تاختاي ئالدىغا ئۇرۇش (ماتا) يۆگەش ئۇچۇن بىر چىغرىق ئورنىتىلىدۇ. ئاستى تەرەپكە ئۇستىنىڭ ئىككى پۇتىغا ئۇدۇل قىلىپ ئىككى تەپكە (تاختاي) قويۇلۇپ، تەپكىنىڭ ئۇچىغا شانىغا چىگىش ئۇچۇن بىردىن شوينا بېكىتىپ قويۇلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقانداق دۇكاننىڭ توقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان ئىككى شانا، موكا، ناچا قاتارلىق سايمانلىرى بولىدۇ.

2) خام ئەشيا تەييارلاش: چىغرىق ئارقىلىق كېۋەزدىن پاختا ئايرىۋېلىنىدۇ. چىغرىقتا ئىككى ئوق بولۇپ، پۇت بىلەن چىغرىق تەپكىسىنى تېپىش ئارقىلىق ئايلاندۇرۇلغان چوڭ ئوقنىڭ تۇرتكىسى بىلەن چىغرىقنىڭ كىچىك ئوقى ئوڭ قولدا قارىمۇقارشى ئايلاندۇرۇلىدۇ. چىغرىقچى سول قولى بىلەن كېۋەزنى ئىككى ئوق ئارىسىغا يېگۈزۈپ چىگىتنى ئايرىيدۇ. پاختىنى زەي تارتىلغان دۇكان بىلەن ئېتىپ، تالالىرىنى يېشىلدۇرۇپ پىلتە قىلىدۇ. قول چاقىدا ئېگىرىپ قومۇشقا يۆگەيدۇ.

3) ئۇرۇش تارتىش ۋە ئارقاق: ئۇرۇش توقۇلىدىغان رەختنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ تارتىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى چەكلەنمەيدۇ. ئۇرۇش يىپىنىڭ بىر ئۇچى ئىككى شانا ۋادىكىدىن ئۇدۇل ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇستا ئالدىدىكى

چىغىرىققا يۆگىلىدۇ. يەنە بىر ئۇچى دۇكاننىڭ ئالدى تەرىپىدىكى دارغا ئارتىلىپ ئاستىغا مۇزاپىق ئېغىرلىقتا تاش ئېسىپ ئۇرۇشنى تەكشىلەيدۇ، ئىككى شاننىغا ئىككى تەپكىدىكى شوينىنى باغلايدۇ. ئارقاق ئۇچۇن ناچا، موكا تەييارلايدۇ.

4) توقۇش ئۇسۇلى: ئۇستا ئورنىدا ئولتۇرۇپ، قولىغا موكا ئالىدۇ ۋە ئىككى بارمىقى بىلەن شاننىنى ئالدىغا ئىتتىرىپ بىر پۇتى بىلەن بىر تەپكىنى تېپىدۇ. شاننىڭ بىرى كۆتۈرۈلۈپ يېپ ئېكس (×) شەكلى ھاسىل قىلىدۇ. موكا ئېكس ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇستا موكىنى تۇتۇۋېلىپ بارماق قولىنى شاندىن ئالىدۇ. شانا ئارقىغا يېنىپ توقۇلغان يېپقا تېگىپ ئۇنى چىڭدايدۇ. شۇنداق قىلىپ موكا تىنىم تاپماي ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ يۈرۈپ، ئارقاق بىلەن ئۇرۇشنى بىر - بىرىگە كىرىشتۇرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تىنىم تاپماي يۈگۈرۈپ يۈرىدىغان كىشىلەرنى «باپكارنىڭ موكىسى»غا ئوخشىتىش ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش

ئۇيغۇرلاردا رەختلەرگە ھەر خىل گۈل بېسىشمۇ بىر خىل گۈزەللىك تۈيغۇسى ۋە ئەنئەنىۋى ھۈنەر سۈپىتىدە داۋام قىلىپ كەلگەن. سەرگەز، ھەمىزەك، زەدىۋاللار بۇنىڭ دەلىلى بولالايدۇ.

سەرگەزنىڭ رەختىي ئاق ماتا بولۇپ، گۈلى ياغاچ ئويما، نەقىشلىرىنىڭ نۇسخىسى شاخچە گۈل، چارچە گۈلدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاساسىي خۇرۇجى يەرلىك ئۇسۇلدا تەييارلىنىدىغان كاتاپ قارا بولۇپ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ. 30 جىڭ سۇغا 1 جىڭ ئۇن سېلىپ قاينىتىلىدۇ. تۆمۈر دېتى، داشقال، سوققان يېلىمنى خالتىغا سېلىپ ئۇنىڭغا قوشىدۇ. ئۇ يازدا 8 — 10 كۈن، كۈزدە 10 — 20 كۈن تۇرغىنىدا، جىگەر رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. ئۇنىڭغا زەمچىنى ئېرىتىپ، قاينىتىلغان تۇخۇمەكنى قوشقاندىن كېيىن داسقا ئېلىپ، ئۇستىگە دۇغ ئۆتمەسلىك ئۇچۇن كىگىز، ماتا قويۇپ، نەم ئۇستىگە چىققاندا، رەڭ چوتكىسى بىلەن ئۆرۈپ قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مازغاپلىشىدۇ. ئەنە شۇ

مازغاپلىق بىرىكمە «كاتاپ قارا» دېيىلىدۇ. كاتاپ قارا بىلەن گۈل بېسىشتىن بۇرۇن ئاق ماتانى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىۋالغاندىن كېيىن، بۆرەك شەكىلدە ياسالغان كۆتەكنىك ئۈستىگە قويۇپ ياغاچ بولقا بىلەن سوقۇپ ئۇنى يۇمشىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، تەخمىنەن ئون ماتاغا 100 گىرام ھېلىلىنى ئېرىتىپ، سۈيىگە ماتانى چىلاپ ھېلىلە سۈيىنى ماتاغا سىڭدۈرىدۇ. ماتانى قۇرۇتۇپ، گۈل بېسىش تاختىسىغا يايىدۇ.

تەييارلانغان كاتاپ قارىغا قېلىپنى تەگكۈزۈپ ماتا ئۈستىگە باسىدۇ. كاتاپ قارىغا قايسى رەڭنى سالسا، سەرگەز رەڭگى شۇ رەڭدە بولىدۇ. سەرگەزنى يەنە سۈزۈك سۇدا چايقاپ دۇغلارنى چىقىرىپ يەنە سوقىدۇ، سەرگەز يۇمشاپ ئەسلىگە كېلىدۇ. بىرقانچە قېتىملىق سۇدا چايقالغان بۇ سەرگەزنىڭ رەڭگى نەچچە يۈز يىلدىمۇ توزۇمايدۇ.

ھەمزەكنىڭ رەختىمۇ ئاق ماتا. ماتا شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشىتىلىدۇ، ئاندىن ئۆلچەملىك ھاك، سوپۇن، يېلىمنى بىرلەشتۈرۈپ ئېرىتىپ تەشتەككە سېلىنىدۇ. ھەمزەك قېلىپى تۆمۈر، تۇنىكىدىن ياسالغان بولۇپ، گۈل ئورنى ئويۇق بولىدۇ. تەشتەكتە تەييارلانغان ھاك، سوپۇن ئېرىتمىسىنى چوتكا بىلەن سۈرگەندە، ماتادا ئاق گۈل ئىزى قالىدۇ، ئاندىن ماتا نىل رەڭگە سېلىنىدۇ. رەڭدىن چىققاندا، ئاق گۈل توزۇندىلىرى چۈشۈپ ئاق ئىزى قالىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەمزىكى مىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان بولۇپ، بۇ خىل ھەمزەك ئىچكىرىدە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدىكى زەدىۋالمۇ ئەسلىدە ئاق رەخت بولۇپ، ئاپتۇۋا - چىلاپچا نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن تۆمۈر قېلىپ بىلەن ھەمزەك ئىشلىگەن ئۇسۇلدا ئىشلەيدۇ. ھەمزەك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە يوتقانغا ئىشلىتىلسە، زەدىۋال ھەربىر ئۆينىڭ تېمىغا تارتىلىدۇ.

جايناماز، مەرەپ ياپقۇلارنىڭ گۈل نۇسخىسى قۇببە، مېھراب شەكلىدە بولۇپ، مەسچىت دەرۋازىسى ياكى مېھرابلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بەزى ئۇستىلار بەيتۇللانىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ. بۇلارنىڭ خام ئەشياسى يەنىلا ئاق ماتا بولۇپ، ماتانى شاخار سۈيىدە قاينىتىپ، سوقۇپ

يۇمشىتىپ، داۋا، يۇلغۇن چېچىكى، ئانار پوستىنى زاك بىلەن قاينىتىپ كاتاپقا ئارىلاشتۇرۇپ گۇل باسىدۇ. گۇلدىن چىققان جايناماز، مېھراب ياپقۇلارنى سۇزۇك سۇدا يۇيۇپ دۇغلارنى چىقىرىپ، قايتا سوقۇپ ماتانى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ.

جۇڭچىلىق

جۇڭچىلىقنىڭ تۈرى كۆپ، رەختى، رەڭگى خىلمۇخىل. ئۇيغۇرلار قوي، تۈلكە، بۆرە، سۈلەيسۇن، تېيىن، قاما، سۇغۇر، سۆسەر، كەمچەت، ئەلتېبىرە قاتارلىق 80 نەچچە خىل ھايۋان تېرىسىدىن جۇۋا تىكىدۇ. ئۇيغۇر جۇڭچىلىرى تاشلىق، تاشسىز ئىككى خىل بولىدۇ. تاشلىق جۇڭچىلارغا مەخمەل، دۇخاۋا، موۋۇت، سارجا، باستون، كىبرىكوت، ھەر خىل تېرىكە، چىبەرقوت، چەكمەن قاتارلىقلارنى تاش قىلىدۇ.

تاشسىز جۇڭچىلارنىڭ تىرە يۈزىنى ئاق قالدۇرىدۇ ياكى قارا، سېرىق، پور رەڭ، جىگەر رەڭ بىلەن بويايدۇ.

جۇڭچىلىق سايمانلىرى: قايچا (رەخت كېسىشكە ئىشلىتىدۇ)، تېرە كېسىدىغان پىچاق، ئەندىزە، يىپ ـ يىڭنە، ئويماق، گەز، شىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تېرە پىششىقلاش ئۇسۇلى: جۇۋا تىكىدىغان ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ، تېرىدىكى ياغ، گۆش، شۇللۇق ئەتلەر قىرىۋېلىنىدۇ، ئاندىن ئۇن بىلەن ئاشلايدۇ، تېرە ئاشتىن چىققاندىن كېيىن ئەيلەيدۇ ۋە ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ. تېرە سىقىمغا سىغقۇدەك يۇمشىغاندا، تېرىنىڭ يۈزىگە سۇ پۈركۈپ تېخىمۇ يۇمشىتىپ تېرىنى تارتىشتۇرۇپ، قورۇق، قىيپاچ ئورۇنلىرىنى تۈزەپ تامغا تارتىپ مىخلاپ كېرىيدۇ. بۇنىڭ بىلەن تېرىدىكى ئۆلچەمسىز ئورۇنلار تۈزىلىنىدۇ.

كېسىش ئۇسۇلى: تېرىنىڭ يۈزى تەرىپىدىن ئەندىزە قويۇپ، تېرە كېسىش پىچىقى بىلەن كېسىدۇ. رەخت كېيىم كەسكەندەك پارچە بولىدۇ، ئاندىن تىكىدۇ. تىككەندە تېرىنىڭ يۇڭىنى ئىچىگە قىلىپ يۈزى تەرەپنى جۈپلەشتۇرۇپ يىپ بىلەن يۆمەيدۇ. پەش، ياقا، يەڭ ئولتۇرغۇزۇشلار چاپان تىكىشكە ئوخشىشىدۇ، جۇڭنىڭ تاشلىقىنى قايچا

بىلەن كېسىپ ئىلگىرى قول بىلەن ھازىر ماشىنا بىلەن تىكىپ پۈتكۈزۈپ، جۈۋىنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرگەندىن كېيىن، ياقا، ئېتەكلىرىنى يۆمەيدۇ. ئەگەر چوڭ ياقىلىق ياكى كەمچەت، قاما، تۇلكە ياكى كۆرپە ياقا بولسا، بۇنى ئايرىم ئولتۇرغۇزىدۇ.

تاشسىز جۈۋىلارنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ، ئالدى پەش ۋە ئاستى تەرەپ پۇچقاقلىرىغا، شۇنداقلا يەڭ ئۇچلىرىغا 2 سانتىمېتىر كەڭلىكتە بىر خىل رەڭلىك ئەلتېرىدىن زىغزىق تۇتۇلىدۇ. زىغزىقنىڭ لېۋىگە تېرىدىن تىرناق چوڭلۇقىدا ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك نەقىش ئويۇلىدۇ. تاشسىز جۈۋا ئاساسەن تون شەكلىدە تىكىلىدۇ.

تۇماقچىلىق

ئۇيغۇر تۇماقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يەرلىك تۇماقلارنى كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى، سەلتەنىتى دەپ بىلىدۇ. ھەممە جايىنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تۇمىقى بولغىنىدەك، قەشقەرلىكلەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تۇمىقى بار. تۇماقچىلىق ئاتا كەسىپ سۈپىتىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر تۇماقلىرى يارىشىملىق، ئىسسىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، گۈل قىسىپ كىيىشكە، ئالدى - ئارقىنى ئايلاندۇرۇپ كىيىشكىمۇ ئەپلىك.

تۇماق رەختى: قولى چېۋەر ئۇستىلار تۇماق رەختى ئۇچۇن كەمچەت، قاما، سۆسەر، تىيىن، تۇلكە، سۇلەيسۇن، سۇغۇر، ئەلتېرە، قوي، ئۆچكە، ئات تېرىسى قاتارلىق 183 خىل ھايۋانات تېرىسىنى، تاش ئۇچۇن دۇخاۋا، مەخمەل، موۋۇت قاتارلىق ھەر خىل ئېسىل رەخت ۋە ئەستەر ئۇچۇن ھەر خىل رەختلەرنى ئىشلىتىدۇ.

تۇرى: ئۇيغۇرلارنىڭ تۇماقلىرى ئەرەنچە، ئايالچە دەپ ئىككى چوڭ تۇرگە بۆلۇنۇش بىلەن بىرگە، ياشلار، ئوتتۇرا ياشلار، ياشانغانلار، دىنىي زاتلار تۇمىقى ۋە خىلمۇخىل يەرلىك تۇماقلارغا، مەسىلەن ئاتۇش تۇمىقى، پەيزاۋات تۇمىقى، قەشقەر، خوتەن، كېرىيە تۇمىقى، قاغىلىق

تۇمقى، مەكتەت تۇمقى، يېڭسار ساغان تۇمقى، كۆچا تۇمقى، قومۇل تۇمقى دېگەنگە ئوخشاش يەرلىك تۈر، نۇسخىلارغا بۆلۈنىدۇ.

تۇماقچىلىق سايمانلىرى: تېرە كېسىدىغان پىچاق، ئەستەر، تاشلىق رەخت كېسىدىغان قايچا، يىپ - يىڭنە، پاختا، قېلىپ، ناۋات، چۈنۇق، قارىگۈل، رەڭ ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملىرى.

تىكىلىشى: ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن ئۈندا ئاشلىنىپ، قۇرۇتۇلۇپ، ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ. كېسىشتە، تېرىنىڭ يۇزىدىن ئەندىزە قويۇپ تۆت تالالىق، ئالتە تالالىق قىلىپ ئۆلچەملىك كەسكەندىن كېيىن، ئۇلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ، تۇماقنىڭ تۆپىسىنى پۈتكۈزىدۇ. ئەگەر تۇماق ياكى قۇلاقچىلارغا ئەستەر ئالماقچى بولسا، رەختكە پاختا سېلىپ سىيرىپ، تۆپە تالاسسەك كېسىپ چىقىپ، تۆپىنى ئەستەرگە كىيدۈرىدۇ. ئەتراپىنى يۆمەپ تىكىپ بولۇپ، قېلىپقا سېلىپ قايچا بىلەن مويلىرىنى قىرقىپ تەڭشەيدۇ ۋە سۇ پۈركۈپ مويىنى چۈشۈرۈپ، سۈنئىي بۇدۇر قىلىدۇ. بۇدۇرىنىڭ ئاسان بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن ناۋات شىرنىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ مويغا پۈركۈيدۇ، ئاندىن قېلىپتىن چىقىرىپ بازارغا سالىدۇ.

ئەگەر ئىشلەتكەن تېرىنىڭ مويى ئالىپاساق بولۇپ قالسا، ئۆز رەڭگىگە ئوخشىتىپ بويايدۇ. تۇماق، قۇلاقچا قاتارلىقلارنىڭ تۆپىسى خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بولسا، ئۆز رەڭگىدە قارىگۈل ياكى ئۆتۈك مېيى بىلەن پەردازلايدۇ. ئاق تېرە تۇماقلارغا ئاق سىزىقچە گۈل چىقىرىدۇ ۋە گەج بىلەن ئاق پەرداز بېرىدۇ.

كۆنچىلىك

كۆنچىلىك قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسپىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

خۇرۇجلار: ھاك، شور، تۇز، كاتاپ قاتارلىقلارنى تېرىنى ئاشلاش، كۆپىتۇرۇشكە ئىشلىتىدۇ. كەمەك، ھېلىلە، زاك، رەڭ، ئۆرۈك قوۋزىقى، ئانار پوستى قاتارلىقلارنى رەڭ ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. قومۇش، زىغىر پاخلىنى ئىسلاش، پىشۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ. چىغ ۋە تېرىقنى چىگرىن،

مەسكاپىقا گۈل چىقىرىشقا، سۇ يېغىى، قېيىن يېغىنىى پەردازغا ئىشلىتىدۇ.

كۆنچىلىك سايمانلىرى: ئاش تۆكمى، سېپىق سۇ قۇدۇقى، داس، ئورغاق، شور قازىنى، قاشتاش، سىمتراش، چاك كەكە، پەشىگەھ، ئىتتىك ۋە گال كەكە، بادرا.

ئىشلەيدىغان مەھسۇلاتلار: خامان كۆن، شورلۇق كۆن، چىگرىن، مەسكاپ، بۇلغارى، بېشۇ (ئەستەر)، لايكا، چەم، ئات ئېگەر - جابدۇقى، ھارۋا جابدۇق رەختلىرى.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ھەرقانداق تېرىنى دەسلەپتە سۇغا چىلاپ يۇمشىتىدۇ، ئاندىن بەز، گۆش، ياغلارنى قىرىۋېتىپ، ھاك سۇيىگە چىلاپ ئاشلايدۇ؛ يۇڭنى قىرقىپ ئېلىۋېتىپ، سېپىق سۇ قۇدۇقىغا سالىدۇ (ئۇزۇن يىل تېرە سالغان بۇ سۇ ئېچىپ تەبىئىي ئېچىتقۇ بولغان). بۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ھاك چىقىپ كېتىپ تېرە يۇمشايدۇ، ئاندىن ئۇلاقتىكى شور سۇيىگە كەپتەر مايىقى سېلىپ، كەپتەر مايىقىنى تېرىگە يېگۈزىدۇ. شوردىن چىققان تېرىنىڭ يۇزىنى يەنە بىر قېتىم قىرىپ سېرىقسۇ، ياۋا تۇكلەرنى چىقىرىۋېتىپ، قازانغا شور سېلىپ، تېرىنى بېسىپ قاينىتىپ شورلايدۇ، ئاندىن شوردىن چىققان تېرىنى قومۇش بىلەن زىغىر پاخلىنى ئارىلاشتۇرۇپ قالاپ بىرقانچە قېتىم ئىسلايدۇ. تېرىنى ھەر قېتىم ئىسلىغاندا، كەمەك سۇيىگە چىلاپ قويىدۇ. ئىس ۋە كەمەك سۇيى بىلەن تېرە سارغىيىدۇ. تېرىنى قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ، ئاندىن سۇ يېغى پۈركۈپ، ئۈستىدىن قاشتاش سۈرۈپ پەردازلايدۇ. قارا كۆننى قارىگۈل، ئانار پوستى، كاتاپ بىلەن قارىغا بويايدۇ. چەمۇ يۇقىرىقىدەك ئىشلىنىدۇ. رەڭ بېرىشتە پەرق قىلىدۇ. لايكىنى ئۇندا ئىشلەيدۇ. باشقا ياساش ئۇسۇلى ئوخشاش.

ئېگەر - جابدۇق، ھارۋا جابدۇق رەختلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىشلەيدۇ: تېرىنى ئالدى بىلەن سۇدا پىشۇرىدۇ، قوۋزاققا باسماي قېيىش ئىشلەيدۇ. ھاكتىن چىققان تېرىنىڭ يۇڭنى ئېلىۋېتىپ، ئىسلاپ، ھاكنى چىقىرىۋېتىپ، بۇ تېرىگە 10 جىڭ ھېسابىدا ئۇن سېلىپ

ئاشلايدۇ، بۇنىڭدىن يۇگەن، ئۇزەكگە باغ، نوختىغا لايىق رەخت ئىشلەيدۇ.

كىگىزچىلىك

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە كىگىزچىلىك ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ؛ تۇرىنىڭ كۆپلۈكى، رەڭدارلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلار يۇڭنىڭ ئەسلىي رەڭگىنى ئاساس، گۈل بېشىنى قوشۇمچە قىلىپ خىلمۇخىل كىگىز ئېتىدۇ. ئاق يۇڭدا جايىنامازۋە گۈللۈك چۇچىلىق ئاق كىگىز، قارا يۇڭدا قارا كىگىز ۋە ھەر خىل گۈللۈك كىگىز، نامانتمان، شىرداق قاتارلىقلارنى ياسايدۇ.

كىگىزنىڭ ماتېرىيالى: قوي يۇڭى، ئۆچكە يۇڭى، سۇ، كۈنجۈرە ۋە ھەر خىل بوياقلاردىن ئىبارەت.

سايمانلىرى: چىغ (چىغدان)، ساۋاق، يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان، سالغۇ، پالاس، ئارقان، سۈپۈرگە ۋە پۇت كۈچى.

كىگىز ئېتىش ئۇسۇلى: يۇڭ رەڭگى بويىچە تاللىنىدۇ. تاللانغان يۇڭ يۇيۇپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغان يۇڭنى ساۋاق بىلەن ساۋاپ يېتىلدۇرۇپ، يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان بىلەن ئاتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەييارلانغان چىغنى يەرگە يېيىپ، چىغ ئۈستىگە ئېتىلغان يۇڭنى سالغۇ بىلەن تەكشى سېلىپ، ئۈستىگە كۈنجۈرە چىلانغان ئىسسىق سۇ سېپىدۇ، چۆرىسىگە چۆچا قويىدۇ. ئۈستىگە ئىككىنچى قەۋەت يۇڭنى سالغاندىن كېيىن، يۇڭنى چىغ ئارىسىغا ئېلىپ تۇرتەكلەپ يۆگەيدۇ. ئۈستىدىن پالاس يۆگەپ، ئارغامچا بىلەن تېڭىپ، ئىككى كىشى پۇتى بىلەن تەكشى تېپىپ دوملىتىدۇ. يۇڭ كىرىشكەندىن كېيىن يۇڭنى تەتۇر ئۆرۈپ تېڭىپ يەنە دوملىتىدۇ. بۇنداق دوملىتىش 3 — 4 قېتىم تەكرارلانغاندا يۇڭ پىشىدۇ، ئاندىن ئىككى كىشى بىلىكى بىلەن دوملىتىپ، سىلغايتىپ پىشۇرىدۇ. كىگىز تەييار بولغاندا يېشىپ قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن، سۈپۈرۈپ ياۋا قىللارنى تازىلاپ، كىگىزنىڭ يۈزىنى تەكشىلەيدۇ.

گۈل بېسىش: گۈل ئۈچۈن قايسى رەڭ لازىم بولسا، شۇ رەڭدە بويالغان يۇڭنى كىگىز قىلىپ پىشۇرۇۋالىدۇ. لازىم بولغان نۇسخىنى ئويۇپ، كىگىز يۇڭى سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، نۇسخا ئورنىدا ئۈستىگە قويۇپ كىگىز بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىدۇ.

توققۇزىنچى باب

قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى

بىز يۇقىرىقى بابلاردا قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدىكى بىرقەدەر تېپىكلىككە ئىگە بولغان تۈر ۋە ژانىرلىرىنى ماكرولۇق نۇقتىدىن قىسقىچە بايان قىلدۇق. ئەگەر ھەربىر ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ تېخنىكىلىق ئۆلچەملىرى ۋە تەلىپى، ئەمەلىي ئىقتىدارى، ئۇسكۇنە - جاھازلىرىنىڭ ناملىرى ۋە ياسىلىش، قۇراشتۇرۇلۇش تەرتىپلىرى..... قاتارلىقلارنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا تىرغىرا كەلسە، بىرقانچە كىتاب تۈزۈلسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ. كەلگۈسىدە «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك قامۇسى» ئىشلەنسە، بۇ تېمىلار ئاندىن تولۇق يورۇتۇلۇشى مۇمكىن. چۈنكى، قەشقەر ئۆزىنىڭ قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك جەھەتتىكى ئەۋزەللىكلىرى بىلەن «ھۈنەرۋەنلەر ماكانى» دېيىلىپ، تارىختىن بۇيان كۆپلىگەن ئالىملار ۋە سەيياھلار بۇ ھەقتە گۈزەل ئەسلىمىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «سۇلى (قەشقەر) بەگلىكىنىڭ مەركىزى سۇلى شەھىرىنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى مول، بازارلىرى ئاۋات.....» دېگەن خاتىرە ئۇچرايدۇ.[1]

ئىتالىيەلىك مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى ماركوپولو قەشقەرنىڭ قويۇق مىللىي پۇراقىغا ئىگە ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىدىن تەسىرلىنىپ:

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009 - يىلى 2 - توم، 606 - بەت.

«قەشقەر قول هۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ تىرىك مۇزېيى ئىكەن، ھەممە كوچىلىرىدىن هۇنەر - سەنئەتنىڭ پۇرىقى چىقىپ تۇرىدىكەن.....» [1] دېگەن. پارس تارىخچىسى گەردىزى ئۆزىنىڭ «زەينول ئەخبار» ناملىق ئەسىرىدە: «قەشقەر بازارلىرىدىكى قول هۇنەر بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن ئاياغ بېسىپ ماڭغىلى بولمايدۇ.....» [2] دەپ يازغان. قىسقىسى «هۇنەر - سەنئىتى ئىسكىلاتى» دەپ تەرىپلەنگەن بۇ سېھرىلىك زېمىنغا ئاياغ باسقان ھەرقانداق بىر سەيياھنىڭ تەسىرات خاتىرىسىنىڭ بىرىنچى بېتى بۇ يۇرتنىڭ قول هۇنەرۋەنچىلىكىدىن باشلانغانلىقى هەممىمىزگە ئايان.

دەرۋەقە، 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا تۇزۇلگەن «قەشقەر تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئازادلىقتىن بۇرۇن قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاھالىلەرنىڭ 25% دىن كۆپرەكى مەخسۇس ياكى قوشۇمچە هەر خىل قول هۇنەر - كەسپى بىلەن مەشغۇل بولغان. قول هۇنەرۋەنچىلىك بىرقەدەر مەركەزلەشكەن قەشقەر شەھەر ئىچى ۋە ناھىيە بازارلىرىدا بولسا 50% دىن كۆپرەك ئاھالە هەر خىل هۇنەر - كەسىپكە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى مەلۇم. ئەنە شۇنداق چوڭ نىسبەتنى ئىگىلىگەن هۇنەرۋەنچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بىر گۈرۈھ سۈپىتىدە مەخسۇسلاشقان مەنزىرىسىنى 11 - ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس هاجىپ مۇنداق سۈرەتلىگەن:

يەنە بىر گۈرۈھ ئۇ هۇنەرۋەن ئېرور،
تىرىكلىك يولىدا هۇنەرلەر قىلۇر.

بۇ دۇنيا زىننىتى بۇلاردىن بولۇر،
جاھاندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن كېلۇر.

---

① ② ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009 - يىلى 2 - توم، 606 - بەت.

سانا ۋەرسە كۆپتۇر، سۆزۈم ئوزىرار،
ئۇزەيمەن سۆزۈمنى، ئۆزۈڭ سەن ئاڭقار.[1]

ياپونىيە فولكلورشۇناسلىرىنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە قارىغاندا، دۇنيادا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرلىرى ھەققىدە مەخسۇس رىسالە (قوللانما) تۈزۈپ، ئۇنى ئەتىۋارلاپ ساقلىغان مىللەتلەر ئانچە كۆپ ئەمەسكەن.

ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر رىسالىچىلىكى بىرقەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، قەشقەر رايونىدىلا بۇگۈنىدىن نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى پۈتۈلگەن «قول ھۈنەر رىسالىلىرى» نىڭ تۈرى 150 دىن ئاشىدىكەن. دەرۋەقە، فولكلورلۇق تۈسكە ئىگە بولغان بۇ ھۈنەر - سەنئەت رىسالىلىرى مەزمۇن جەھەتتىن بەزى دىنىي تەركىبلەردىن خالىي بولمىسىمۇ، لېكىن قول ھۈنەر ئىگىلىكى كۈنسېرى تارىيۇاتقان ۋە يوقىلىشقا يۈزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا، بۇ «قول ھۈنەر رىسالىلىرى» نىڭ تارىخى ۋە ئىلمىي قىممىتىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن پۈتۈلگەن ئەنە شۇ رىسالىلەرنىڭ بەركاتى بىلەن ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئېتىقادلىق ۋە ئىستىقباللىق كەسىپ زەنجىرىنى ھاسىل قىلىپ، بىر پۈتۈن مىللىي ئىگىلىكتە، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك ئۇنۇم يارىتىدىغان ئۇنۇۋېرسال تېخنىكىلىق ھۈنەر - سەنئەت تۈرىگە ئايلانغان.

قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ھەرقايسى رايون ۋە مىللەتلەردە ئورتاق مەۋجۇت بولغان بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما تەرەققىيات دەرىجىسى، ئومۇملىشىش دائىرىسى جەھەتلەردە بەلگىلىك پەرق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋىلىكى ۋە ۋارىسچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئاتىدىن بالىغا، ئۇستازىدىن

[1] يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىگ»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىلى، 4456 - ، 4459 - ، 4460 - بېيىتلار.

شاگىرتىغا مىراس قالىدۇ. ۋاھالەنكى، 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىدىكى جىددىي ئۆزگىرىشلەر، بازار ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئوبيېكتىپ ئامىللارنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ئىگىلىكى دۇنياۋى كىرىزىسقا دۇچ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر-ۋەنچىلىكىنى قوغداش، ئېچىش دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ يۈكسەك دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدىغان مۇھىم مەسىلىگە ئايلاندى. نەتىجىدە، 2003 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت كومىتېتىنىڭ 32 - نۆۋەتلىك چوڭ يىغىنىدا ماقۇللانغان «ئىنسانىيەتنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خەلقئارا ئەھدىنامىسى» دا ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۈمۈمىيۈزلۈك قوغدىلىدىغان بەش چوڭ تۈرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ قول ھۈنەر ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەر كارخانىلار بۇ «ھۈنەر -سەنئەت ماكانى» نىڭ قول ھۈنەر ۋەنچىلىك جەھەتتىكى ئەۋزەللىكلىرىنى قايتا جۇلالاندۇرۇشقا بەل باغلاپ، بۇ ساھەدە ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بۇنىڭغا «قەشقەر سەمەن سايا‌ھەتچىلىك كەسىپي گۇرۇھى» نىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك مىراسلىرىنى قوتقۇزۇش، قوغداش ۋە ئېچىش جەھەتتىكى ئەملىي خىزمەتلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۆپايە قىلىدۇ.

«مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر يېزا - بازار كارخانىچىسى»، «يېڭى يېزا قۇرۇلۇشى بويىچە مەملىكەتلىك 100 كۈچلۈك كارخانا» نىڭ بىرى، «ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنىچىسى»، «ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر يېزا - بازار كارخانىچىسى» قاتارلىق كۆپلىگەن نام - شەرەپلەرنىڭ ساھىبى بولغان قەشقەر سەمەن سايا‌ھەتچىلىك كەسىپي (گۇرۇھى) چەكلىك شىركىتىنىڭ باش لىدېرى، دېھقان پەرزەنتى ئىبراھىم مۇسا (ئەل ئىچىدىكى نامى ئۇرايىم سەمەن) گۇۋۇيۇەننىڭ «4 - (2005)» نومۇرلۇق ۋە «18 - (2006) نومۇرلۇق ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوتقۇزۇش، قوغداش ۋە ئىچىش ھەققىدىكى مۇھىم ھۆججەتلەرنىڭ روھى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، 2 مىليون يۇەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىپ، شىركەت مەركىزى قەشقەر سەمەن كاتتا مېھمانخانىسى قورۇسى ئىچىدە «قەشقەر ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك باغچىسى» نى قۇرۇپ چىققان. بۇ «باغچە» دىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرى 70 نەچچە خىلغا، ئۇنىڭدا ئەمەلىي مەشغۇلات ئىشلەپ ئۇلگە كۆرسىتىدىغان ئۇستىكارلارنىڭ سانى 150 دىن ئارتۇق كىشىگە يەتكەن.

«قەشقەر ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك باغچىسى» بىر پۈتۈن ئۇنىۋېرسال گەۋدە سۈپىتىدە مەزمۇن جەھەتتىن تۆۋەندىكى 15 چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن:

1. ئەنئەنىۋى بىناكارلىق

بۇ تۈر مەزمۇن ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، تۈرالغۇ ئۆيى بىناكارلىقى، جامائەت قۇرۇلۇشلىرى بىناكارلىقى، مەسچىت - مەدرىسە بىناكارلىقى، قەلئە - قورغان بىناكارلىقى، مازار بىناكارلىقى، شەھەر - بازار قۇرۇلۇشى بىناكارلىقى قاتارلىق ئالتە خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئىش تەرتىپى ۋە ھۈنەر شەكلى جەھەتتىن تامچىلىق، سۇۋاقچىلىق، ياغاچچىلىق، ئويمىچىلىق، گەچجاچىلىق، نەققاشلىق، خۇشخەتچىلىك، سىرچىلىق، ئەينەكچىلىك، فارفۇرچىلىق، مېتالچىلىق، قاڭالتىرچىلىق..... قاتارلىق 12 خىلغا ئايرىلغان. قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى تۈرالغۇ ئۆيى بىناكارلىقى خاسلىققا ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ تىپىك ئۈلگىسى دېيىشكە بولىدۇ. قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۈرالغۇ ئۆيلىرى ئاساسەن توپا - ياغاچ، ياغاچ - تاش، كېسەك (پىشىشق كېسەك ۋە خام كېسەك) - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، بىر يۈرۈش ئىچكىرى ۋە تاشقىرى قىلىپ ياسالغان ھەمدە ئولتۇراق ئۆيى (مېھمانخانا)، دەھلىز، ياتاق ئۆيى، ئاشخانا، قازناق، سەراپ (ئەۋرەزخانا)، پېشايۋان، ھويلا - ئارام، گۈللۈك، باغ، قوتان، بالىخانا، يازلىق چايخانا، ھاجەتخانا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تىپىك ئايۋان - سارايلىق،

هويلا - ئارانلىق قۇرۇلۇش شەكلىنى ئالغان. ئۆينىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشى مەرەپ، تەكچە، تاختىبېشى (لىمتاق)، ئويۇق، مورا، ئوچاق، تۆڭلۈك، كات - ساندۇق، سۇپا، چارشاپ (زەدىۋال)، پەنجىرە - قاپقا (ئىشىك) قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. قەشقەر ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك باغچىسى ئەڭ دەسلەپ قەشقەر بىناكارلىق سەنئىتى تۈرى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، «باغچە» ئىچىگە قويۇرۇلغان بىر يۈرۈش تۇرالغۇ ئۆي قەشقەر ئەنئەنىۋى بىناكارلىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ھەممە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن.

2. دان ئايرىش ۋە يانجىش ئەسۋابلىرى

«قەشقەر ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك باغچىسى» دا بۇ تۈرگە مەنسۇپ بولغان ھۈنەرلەردىن يارغۇنچاق، سۇ تۇگمىنى، يەرلىك سوقا، جۇۋاز قاتارلىق چوڭ تۆت خىل ھۈنەر ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭغا يەنە تۇلۇق (خامان تېشى)، سەكسەن پۇت قاتارلىق يانجىش سايمانلىرىمۇ قويۇلغان.

3. كۆلالچىلىق

كۆلالچىلىققا مەنسۇپ بولغان ھۈنەر بۇيۇملىرىدىن تاۋاق، قۇمرا، چوڭ ئىدىش، كۈپ، ئۈرۈق (چۆگۈن)، فارفۇر چەينەك، لېگەن - تەخسە، ئاپتۇۋا - چىلاپچا، خاتىرە قاتارلىقلار بولۇپ، ھەممىسى سىرغىز لايىدىن ياسالغان.

4. ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ياساش

ياغاچ ساپان ــ بوقۇسا، ئارا - گۈرجەك، خامان تېشى، توقسان تۇلۇق (بۇغداي، قوناق، گۈرۈچ دانلىرىنى يانجىپ ئايرىشتا ئىشلىتىدىغان ياغاچ تۇلۇق)، زەمبىل، ئورغاق، تىرنا، بەلچە سۆرەم، سىۋەت، قول ھارۋا، مەپە، ياربىيار ھارۋا، چىغرىق، چاق..... قاتارلىقلار.

5. ئائىلە تۇرمۇش سايمانلىرى

ياغاچ قاچا، قوشۇق، كاسا (تەخسە)، چەينەك، لەگەن، قوشۇقلۇق، چىراغ، ساندۇق، ياغاچ ھاۋانچا، ئاشتاختا، پۇزا، لاخشىگىر، مىسۋاك، تۈكچە، گۈل بېسىش تامغىلىرى قاتارلىقلار.

6. ياغاچ ئويمىچىلىقى

بۆشۈك، ئويما پەنجىرە، ھەر خىل ئويما نەقىشلەر، ياغاچ قورچاق، لوك (قۇلۇپ)، نەپىس بۇيۇملار ۋە باشقىلار.

7. سەررا چىلىق

ئات ئېگەر - جابدۇقلىرى، ھارۋا جابدۇقلىرى، يۈگەن، نوختا، ئۇزەڭگە، ئۈچىلىق، قۇش باشلىق قەدىمكى ئېگەر، توقۇم - مۆلە ۋە باشقىلار.

8. تۆمۈرچىلىك ۋە مىسكەرلىك

كەتمەن، كۈرەك، ئورغاق، بولقا، بازغان، ئات تاقىسى، ناھال، مىخ، قاماق، كويزا - كىشەن، قاپقان، زەنجىر، ئىشىك ھالقىسى، قۇلۇپ، پىچاق، ئۇستىرا، قايچا، قىڭراق، قىلىچ، رەندە تىغى، ئىسكىنە، ئۇشكە، كەكە، پالتا، ئېكەك، دەرەش، قازان - قومۇچ، مىس چەينەك، چۆگۈن، ئاپتۇۋا - چىلاپچا، جىمبىل، داڭقان..... قاتارلىقلار.

9. موزدۇزلۇق

قىشلىق ئاياغ، يازلىق ئاياغ، ئەزەنچە، ئايالچە، بالىلار ئاياغلىرى قاتارلىق ئاياغلارنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى.

10. چالغۇ ئەسۋاب

قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى، دۇتار، تەمبۇر، غىجەك، قالۇن،

نەي، داپ، نـاغرا، بۇرغـا، پىپـى (بالمـان)، چـاق - چـۇق، چـاك، ساتار..... قاتارلىقلار.

11. دوپپا - تۇماقچىلىق

دوپپا - تۇماقنىڭ تۈرى 100 خىلدىن ئاشىدۇ.

12. يىپ توقۇمىچىلىق

بـۆز (ماتـا)چىلىـق، چەكمەنچىلىـك، داكىچىلىـق، يىپچىلىـق، داستىخان، پوتا (بەلباغ)، سەرگەز، ھەمزەك، تاغار، خۇرجـۇن، تـوۋرا، ئارغامچا، تانا ۋە باشقىلار.

13. يىپەك ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىق

ئەتلەسچىلىك، سايىچىلىق، يىپەك يـاغلىق ۋە شـارپا، بەقەسـەم، كىمخاب، گىلەمچىلىك، يۇڭ چەكمەن، يۇڭ پوتا، يۇڭ رومال ۋە شـارپا، كىگىزچىلىك، يۇڭ قالپاق..... قاتارلىقلار.

14. بوياقچىلىق

يىپ رەخت بوياقچىلىقى، يىپەك بوياقچىلىقى، يـۇڭ بويـاقچىلىقى، تامغا بوياقچىلىقى، مەشۇت يىپ بوياقچىلىقى..... قاتارلىقلار.

15. زەرگەرلىك، قاشتاش ئويمىچىلىقى

ئالتۇن زىبـۇ - زىننـەت بۇيـۇملىرى، كۈمـۈش ۋە مـىستىن ياسـالغان زىننەت بۇيـۇملىرى، قاشـتاش ئـويمىچىلىقى، يـاقۇت، كەھرىـۋا ۋە باشـقا تاشلاردىن ياسالغان كۆز مونچاق، مارجان، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە خاتىرە بۇيۇملىرى قاتارلىقلار.

بۇ ھۈنەر - سەنئەت تۈرلىرىدە ئىشلەۋاتقان پىشقەدەم ئۇستىكارلار يەنە مۇشـۇنداق تـۈرلەر بـويىچە شـاگىرت تەربىيەلەش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۇستىگە ئالغان.

بۇ «باغچە» نى زىيارەت قىلغان پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى، ئېلىمىزنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ بىر قىسىم مۇتەخەسسىسلىرى باش لىدىر ئۇرايىم سەمەننىڭ بۇ خالىسانە تۆھپىسىنى قىزغىن قوللاپ، «باغچە» نىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىيات نىشانى ئۈچۈن پايدىلىق تەكلىپ-پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. مۇشۇ ئاساستا بۇ «باغچە» نىڭ كەلگۈسى بەش يىللىق تەرەققىيات پىلانى تۈزۈپ چىقىلغان.

بۇ كىچىككىنە تېپىك مىسال قەشقەر جامائەتچىلىكىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە بولغان ھېرىسمەنلىكىنى ھەمدە ئۇنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتىكى جۈرئەت - شىجائىتىنى ئىسپاتلايدۇ.

دەرۋەقە، قەشقەرگە زىيارەتكە كەلگەن ھەرقانداق بىر كىشى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئوڭ ۋە سول بىقىنىدىكى كۆزنى چاقنىتىدىغان ئالتۇن ۋە زىبۇ - زىننەتلەر بازىرى، ئۆستەڭبويى پىيادىلار كوچىسىدىكى ساندۇق بازىرى، دۆڭباغ كۆلىنىڭ بويىدىكى «كوزىچى يار بېشى» مەھەللىسى، كەسكەنيار مەھەللىسىدىكى «دوپپا - تۇماق كوچىسى»، گۈزەر ئىجتىمائىي رايونىغا جايلاشقان «ئوتتۇرا - غەربىي ئاسىيا يېڭى بازىرى» قاتارلىق تېپىك قول ھۈنەر بازارلىرىنى كۆرسە، قەشقەرنىڭ گۈللەنگەن مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدىن تەسىرلەنمەي قالمايدۇ. قەشقەر شەھىرىدىن قالسىلا قەدىمدىن تارتىپ قول ھۈنەر - ۋەنچىلىكىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان سەئىدىيە ناھىيەسى قول ھۈنەر تۈرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتە تېخىمۇ تېپىكلىككە ئىگە.

قەشقەرنىڭ يېڭى دەۋردىكى ھۈنەر - كەسىپ تەرەققىياتىنى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بۇرۇنقى تارقاق ۋە يەككە ھالەتتىن ئۆزگىرىپ، مەخسۇسلىشىشقا ۋە كوللېكتىپلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى، يېزا - قىشلاقلاردىن شەھەر - بازارلارغا مەركەزلەشتى.

ئىككىنچى، خېلى كۆپ قول ھۈنەر - كەسىپ تۈرلىرىدە ماشىنىلىشىش (ئاپتوماتلىشىش) يېرىم ماشىنىلىشىش يولغا

قويۇلۇپ، قولغىلا تايىنىشتەك ئېغىر ئەمگەك مۇشەققىتىدىن ئازاد بولدى.

ئۇچىنچى، پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىپ، بازار ئېھتىياجلىق بولغان يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئىجاد قىلىش، ھەرقايسى ھۈنەر - كەسىپ تۈرلىرى بويىچە تېخنىك خادىملارنى يېتىشتۈرۈش، يېڭى ۋە ئەلا ماركا يارىتىش نىشانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن قول ھۈنەر - كەسىپى بۇرۇنقى قاتمال ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، بازار رىقابىتىنىڭ تۈرتكىسىدە، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان جۇلالىق نەپىس بۇيۇملار بارلىققا كېلىپ، خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان جەزبدار كەسىپكە ئايلاندى. ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقانداق بىر قول ھۈنەر كارخانىلىرىغا كىرسىڭىز، شۇ ھۈنەر - كەسىپكە ئائىت تېخنىكىلىق قوللانمىلىرى ئاساسىدا تېخنىكا يېڭىلاش يولىدا باش قاتۇرۇپ ئىزدىنىۋاتقان تەلەپكار تېخنىكا ئۇستىلىرىنى ئۇچرىتىسىز. بۇيرۇتمىلارنى ئۇلارنىڭ قوللانمىلىرىدىكى نۇسخىلاردىن تاللاپ زاكاز قىلىسىز.

تۆتىنچى، ئۇيغۇر قول ھۈنەر - كەسىپى دۇنيا بويىچە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن سايامەتچىلىك كەسىپنىڭ جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. ھازىر رايونىمىزدىكى ھەرقانداق بىر سايامەت نۇقتىسىغا بارسىڭىز، سىزنى ئالدى بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان نەرسە ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭگارەڭ مىللىي قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، سايامەتچىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇر مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى پايدىلىق پۇرسەتلەر بىلەن تەمىنلىدى، قول ھۈنەر - كەسىپنىڭ تەرەققىياتى سايامەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. قىسقىسى، بۇ ئىككى خىل ئىگىلىك شەكلى ئۆزئارا بىر گەۋدىلەشتى.

بەشىنچى، يەنە بىر خۇشاللىنارلىق نۇقتا شۇكى، رايونىمىزدا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات ئىشلىرى قانات يېيىپ، ئىلىم - پەننىڭ قىزىق نۇقتىسىغا ئايلاندى. ھەتتا، ئالىي مەكتەپلەر ۋە پەن تەتقىقات ئورگانلىرىنىڭ يۇقىرى ئىقتىدارلىق ئىلىم - پەن خادىملىرىنى

تەربىيەلەيدىغان ئاسپىرانتلار بۆلۈملىرىدە ئۇيغۇر ھۇنەر - كەسىپلىرى مەخسۇس ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات تۈرلىرى بولۇپ قالدى. «ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۇنەرۋەنچىلىكى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىسى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق مەدەنىيىتى» قاتارلىق بىرقەدەر يۇقىرى سەۋىيەلىك دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەلىرى يېزىلىپ، بۇ ساھەدىكى بوشلۇق تولدۇرۇلدى، مىللىي ئاپتورلار ۋە باشقا مىللەت ئاپتورلىرى تەرىپىدىن «ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىكى»، «ئۇيغۇر بىناكارلىقى»، «خوتەن گىلەمچىلىكى»، «ئۇيغۇر بويىقچىلىقى»، «ئۇيغۇر باش كىيىملىرى»، «ئۇيغۇر نەققاشلىقى»، «ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەكلىرى»، «ئۇيغۇر ئەتلەسلىرى»..... قاتارلىق مەخسۇس ھۇنەر-كەسىپكە ئائىت يىرىك ئەسەرلەر نەشر قىلىندى ۋە كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەر يېزىلدى.

ئالتىنچى، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەك ھۇنەر - كەسپى ئۆزىنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، ھەتتا باشقا مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە سىڭىپ كىردى. ئۇيغۇرلارنىڭ دائىملىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن نان، پولۇ، كاۋاپ، لەگمەن قاتارلىقلار ئىلىمىزدىكى ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئارزۇلۇق يېمەكلىكىگە ئايلىنىپ، قىزغىن بازار تاپتى. «ئارمان»، «ئىخلاس»، «سالامەت»، «ئامىنە»، «دەرمان»، «مىراج»، «مىزان» قاتارلىق زامانىۋىلاشقان ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك شىركەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەك ھۇنەر - كەسپىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە يېڭىلاش ئارقىلىق بۈگۈنكىدەك يۇقىرى شۆھرەتكە ئېرىشكەن.

دېمەك، ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىكى 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ ئىسلاھات ۋە يېڭىلىق يارىتىش يولىدا دادىل ئىلگىرىلەپ، مىللىي ئىگىلىك تەرەققىياتىدىكى تۈۋرۈك كەسىپكە ئايلاندى. لېكىن سەگەكلىك بىلەن شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئىلىمىزنىڭ زامانىۋى سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىشى،

ئىسلاهات ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئاستىدا، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ئىگىلىكى بارغانسېرى تارىيىپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. ھەتتا تارىختا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان بەزى قول ھۈنەر - سەنئەتلىرى ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولۇپ، تارىخىي مۇزېيلارنىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇملىرىغا ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن، تارىختا ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، نەپىسلىكى، چىدامچانلىقى، تەبىئىيلىكى ۋە ئىشلىتىش قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنيادا مەشھۇر بولغان «خوتەن قەغىزى» ھۈنەرۋەنچىلىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بۆزچىلىك- سەرگەزچىلىك، لوكچىلىق (ياغاچتىن ياسىلىدىغان بىخەتەر قۇلۇپ)، سۇ تۇگمىنى، سوقا قاتارلىق ئونلىغان ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - كەسىپلىرى 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ، ئۆز ئورنىنى زامانىۋى سانائەت تارماقلىرىغا بوشىتىپ بەردى. دەسلەپكى ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، بۇگۈنكى بازار ئىگىلىكى رىقابىتىدە پۈت تىرەپ تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - كەسىپى تاريختىن بۇيانقى ئۇيغۇر قول ھۈنەر - كەسىپ تۈرلىرىنىڭ تەخمىنەن 40% نى، ئىشلەپچىقىرىشتىن پۈتۈنلەي توختىمىغان، ئەممىا ھاياتىي كۈچى ئاجىزلاشقانلىرى 42% نى، ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ ئىزى ئۆچۈشكە باشلىغانلىرى تەخمىنەن 18% نى تەشكىل قىلىدىغانلىقى مەلۇم. بۇ نىسبەتلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ئىگىلىكى ئېغىر «كىرىزىس» ئىچىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇ توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان بىر خىل تارىخىي مۇقەررەرلىك بولسىمۇ، لېكىن ھەر خىل ئامىللار بىلەن مىللىي قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ ئىزچىل، ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا زېمىن ھازىرلاپ بېرىش كېرەك. چۈنكى، ئەنئەنىۋى ھۈنەرۋەنچىلىك شۇ مىللەتنىڭ خاسلىقىنى گەۋدىلەندۇرىدىغان قىممەتلىك ماددىي مەدەنىيەت مىراسى. ئۇنىڭ يوشۇرۇن كۈچى ناھايىتى زور بولۇپ، ئەگەر بۇ قول ھۈنەر تۈرلىرى دەۋر روھىغا ماس ھالدا ئىسلاھ قىلىنسا، يەنىلا ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى نامايان قىلالايدۇ ھەمدە مىللىي ئىگىلىكنىڭ جانلىنىشىدا تۈرتكىلىك رول

ئويۇنيالايدۇ. بۇ ھەقتە تەرەققىي تاپقان ئەللەرنىڭ ئاچچىق تەجرىبە - ساۋاقلىرىدىن ئىبرەت ئېلىپ، قول ھۈنەر ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتىگە ھەرگىز سەل قارىماسلىق كېرەك. مەلۇمكى، 20 - ئەسىر ئىچىدە ياپونىيەنىڭ زامانىۋىلىشىش ۋە سانائەتلىشىش قەدىمى ناھايىتى تېز بولدى. سانائەت مالليرى دۇنيا بازارلىرىنى قاپلىدى. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ھەرگىز تاشلاپ قويغىنى يوق. ئەكسىچە، ھۆكۈمەت ۋە پۇقرالار بىردەك ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش، تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا ئۈزۈكسىز ئىزدىنىپ، زامانىۋىلىك بىلەن ئەنئەنىۋى ھۈنەرۋەنچىلىكنى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇردى. ھەتتا بۈگۈنكى دەۋردە ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتالمايدىغان، ھاياتىي كۈچى ئاجىزلاشقان بەزى مىللىي ھۈنەر - سەنئەتلەرگە دۆلەت مالىيەسىدىن خىراجەت ئاجرىتىپ، ئۇنى قوغداپ قالدى. شۇ ئارقىلىق مىللىي روھنى ئۇرغۇتتى. ھەقىقەتەن، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇ مەسىلىگە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلمەكتە. دەرۋەقە، ھەرقانداق دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ ئەتىۋارلىق مېھمانلىرىغا بېرىدىغان سوۋغا - سالىمى يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول ھۈنەر بۇيۇملىرىدۇر. ئۇلار بۇ ئاددىي، ئەمما مەنىلىك سوۋغا ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئېتنىخارلىق تۇيغۇسىنى نامايان قىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر رايونىنىڭ مىللىي، يەرلىك ئالاھىدىلىكى ۋە خاسلىقى، مەلۇم نۇقتىدىن، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ.

دېمەك، مىللىي قول ھۈنەر ئىگىلىكى ھەم ئىقتىسادىي، ھەم ئىجتىمائىي ئۇنۇم يارىتىدىغان ئىستىقباللىق ساھە. ئۇنى مۇددىي مەدەنىيەت نۇقتىسىدا بىر مىللەتنىڭ يىلتىزى ۋە روھى دېيىش مۇمكىن. ئۇ گەرچە دۇنيانىڭ بۈگۈنكى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دا زامانىۋىلاشقان سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يەكلىشىگە ئۇچرىغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھەرگىز يوقاتمايدۇ. ناۋادا، ئاڭ نۇقتىسىدىن بىز ئۇنى بىر خىل ئەنئەنىۋى

مەدەنىيەت دەپ قارىساق، پەلسەپىۋى قانۇنىيەت بويىچە، بۇ «ئەنئەنە» مەڭگۈ ھەرىكەت ئىچىدە تۇرىدۇ، ئۇ يۈكسەك دەرىجىدىكى يۈكسلىشچانلىققا ئىگە. خۇددى ھازىرقى زامان ئىزاھات ئىلمىنىڭ پىر - ئۇستازى گادامور ئېيتقانىدەك: «ئەنئەنە — ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈننىڭ ئۇزۇكسىز توقۇنۇشى ۋە سىڭىشىشى ئىچىدە بارلىققا كەلگەن خىلمۇخىل ئىمكانىيەت ياكى ئىمكانىيەتلىك دۇنيا، يەنى بىز چۈشىنىدىغان كىبلەچەك» شۇڭا، بىر تەرەپتىن مىللىي قول ھۇنەر - كەسىپنىڭ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدە تۇتقان ئورنىنى كۆچەيتىپ، بازار رىقابىتىدە پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلىش يولىدا ئۇزۇكسىز ئىزدىنىش كېرەك؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئەنئەنىۋى قول ھۇنەرۋەنچىلىكنى قوغداش ئاڭلىقلىقنى ئۆستۈرۈپ، يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بەزى قول ھۇنەرۋەنچىلىك تۈرلىرىنى دۆلەت ياكى كوللېكتىپ مەبلىغى بىلەن قوغداش تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش لازىم. ھازىر ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قول ھۇنەرۋەنچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ئېچىش ئەسىر ھالقىغان يېڭى ئۇقۇم ۋە خەلقئارالىق يېڭى مېلودىيە سۈپىتىدە دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ جىددىي دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىماقتا. مۇشۇ ۋەجىدىن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى 1972 - يىلى 11- ئاينىڭ 16 - كۈنى پارىژدا ئېچىلغان 17 - نۆۋەتلىك خەلقئارا يىغىندا «دۇنيانىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى»نى ماقۇللىدى. بۇ ئەھدىنامىغا ئەينى ۋاقىتتا ئىمزا قويغان دۆلەتلەر 69 بولۇپ، ئۇلار بىرلىكتە يەنە «مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» نى تۈزدى. بۇ قانۇن - نىزاملاردا مەدەنىيەت مىراسلىرىغا كىرىدىغان تۈرلەر ۋە ئۇلارنى قوغداشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى ئېنىق كۆرسىتىلدى، بۇگۈنكى «يەر شارىلىشىش» ۋەزىيىتىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىكى ۋە كۆپ قاتلاملىقىنى قوغداش - ئېچىشنى بارلىق خىزمەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇش تەشەببۇس قىلىندى، بۇ خۇددى دۇنيادىكى ھايۋانات ۋە باشقا جانلىقلار تۈرلىرىنى قوغداشقا ئوخشاش مۇھىم خىزمەت ئىكەنلىكى تەكىتلەندى. بىزمۇ دۇنيانىڭ مۇشۇ ئەھدىنامىسىغا ئىمزا قويغان دۆلەتنىڭ تولۇق

هوقۇقلۇق بىر ئەزاسى سۈپىتىدە مىللىي قول هۈنەرۋەنچىلىك مىراسلىرىنى قوغداش - ئېچىش ئاكىلىقلىقىمىزنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭ «تارىخىي مۇزىيي» غا كىرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

قول هۈنەرۋەنچىلىك ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ تېپىك مەدەنىيەت مىراسلىرى هېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇنى قوغداش دۆلەت ۋە مىللەت تەرەققىياتىنىڭ ئېهتىياجى بولۇپلا قالماي، ئوخشاشلا يەنە مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىنىڭ ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ سىجىل تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر تەلىپى.

ئېنگېلس: «هەربىر مىللەتنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزىنىڭ باشقا مىللەتلەردە بولمايدىغان ماهىيەتلىك ئالاهىدىلىكى ۋە ئۆزگىچىلىكى بولىدۇ. بۇ خىل ئالاهىدىلىك بىر مىللەتنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان تۆھپىسى بولۇپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنى تولۇقلاپ بېيىتىپ بارىدۇ.»[1] دېگەن. هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قول هۈنەرۋەنچىلىكى پۈتكۈل مەدەنىيەتنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ دۇنيا مەدەنىيىتىدىكى كۆپ خىللىق ۋە رەڭدارلىقنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئوچىقى هېسابلىنىدۇ. بۇ خىل هەقىقەتنى ماهىيىتىدىن تونۇپ يەتكەن دۇنيا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى قارىمىقىدىكى مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسىنى 1998 - يىلى 11 - ئايدا ئاچقان 155 - قېتىملىق ئىجرائىيە يىغىنىدا ماقۇللىغان «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىدىكى ۋەكىللىك تۈرلەرنى قوغداش ئەهدىنامىسى» نىڭ تۈرتكىسىدە، دۇنيا «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش» قىزغىنلىقى قوزغالدى هەمدە بۇ جەهەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى، ئېلىمىزدە جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ ئوبلاست - ۋىلايەت، شەهەر - ناهىيەلەرگىچە «مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەتقىقات مەركىزى» ياكى «ئىشخانىسى» قۇرۇلۇپ، يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش»

---

[1] ئابدۇكېرىم رەهمان «ئەزىزانە قەشقەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009- يىلى 2 - توم، 21673 - بەتتىكى نەقىلدىن.

خىزمىتى نۇقتىلىق ھالدا چىقىپ تۇتۇپ ئىشلەندى. 2000 - يىلى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش مەركىزى» قۇرۇلغاندىن باشلاپ ھازىرغىچە جەمئىي بەش تۈركۈم (ئىككى يىلدا بىر قېتىم) ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلىرى» نى باھالاپ بېكىتىش خىزمىتى ئۇنۇملۇك ئىشلىنىپ، رايونىمىزنىڭ 500 دىن ئارتۇق غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى، دۆلەت، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت دەرىجىلىك ۋەكىللىك ئەسەرلەر قىلىپ بېكىتىلدى، ھەرقايسى كونكرېت تۈرلەرنى ساقلاپ قالغۇچى ۋارىسلارغا دۆلەت مالىيەسىدىن مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىلدى (دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەكىللىك ئەسەرلىرىنىڭ ۋارىسلىرىغا يىلىغا 8 مىڭ يۈەن، ئاپتونوم رايون، ئۆلكە دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋارىسلىرىغا ھەر يىلىغا 3600 يۈەن، ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋارىسلىرىغا بېرىلىدىغان ئىقتىسادىي ياردەمنى شۇ دەرىجىلىك يەرلىك مالىيەدىن مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىلىدۇ). ئەڭ مۇھىمى، 2010 - يىلى ئېلىمىزنىڭ «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» تۈزۈلۈپ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» تۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللىنىپ، بۇ خىزمەت قانۇنىي جەھەتتىن مۇكەممەل كاپالەتكە ئىگە بولدى. نەتىجىدە، «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش» بىر تۈرلۈك ئەل رايى قۇرۇلۇشى سۈپىتىدە، شەھەر، يېزا - قىشلاقلارغىچە تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇر قاتلاپ يايدۇرۇلدى. تۆۋەندە مىسال تەرىقىسىدە قەشقەر شەھەرلىك «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئىشخانىسى» تەمىنلىگەن بىرقانچە تىپىك تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنلىرى قوشۇمچە ماتېرىيال سۈپىتىدە بېرىلدى.

قوشۇمچە (1):

قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى ياغاچچىلىق ۋە تامچىلىق كەسپى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى

قەشقەرنىڭ بىناكارلىق مەدەنىيىتىدە ياغاچچىلىق ۋە تامچىلىق ھۈنەر - كەسپى ئەڭ گەۋدىلىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. قەشقەرنىڭ تامچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ھۈنەر - كەسپى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قەشقەر ۋە باشقا شەھەرلەردىكى ھەتتا پايتەخت بېيجىڭدىكى مىللىي ئۇسلۇبتا قۇرۇلغان ھەشەمەتلىك قۇرۇلۇشلار، تەچچە يۈز يىلدىن بېرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقان جامە - مەسچىت ۋە مازارلار، مەكتەپ ۋە دوختۇرخانا، كۇلۇب قاتارلىق جامائەت سورۇنلىرى، شەخسىي تۇرالغۇ ئۆيلەر..... نەڭ كۆپچىلىكى قەشقەردىن يېتىشىپ چىققان قولى گۈل ئۇستىكارلارنىڭ جاپالىق مېھنىتىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە ئايان. بۈگۈنكى كۈندە كەڭ جامائەتچىلىكنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋاتقان ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ قەشقەرنىڭ تامچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ھۈنىرىدە نامايان بولغان. بۈگۈنكى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىمۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتماي دەۋر بىلەن تەڭ قەدەمدە ئىلگىرىلەۋاتقان ئىستېتىكىلىق كەسىپلەرنىڭ بىرىمۇ ئەنە شۇ ياغاچچىلىق ۋە تامچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىدىن ئىبارەت.

تۆۋەندە بىز قەشقەرنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىدا مەخسۇس تامچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ھۈنىرى جەھەتتىكى يۇقىرى ماھارىتى بىلەن ئەل ئارىسىدا شۆھرەت قازانغان ئاتا مىراس ئۇستىكارلاردىن بىرقانچىسىنى تونۇشتۇرىمىز.

1. هەسەن هاجىم ۋە ئۇنىڭ بەش ئەۋلاد بىناكارلار جەمەتى

ياغاچچىلىق ھۈنىرىدە كامالەتكە يەتكەن ھەسەن ھاجىم 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەر ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شەرقىدىكى «ئابدۇرازاق غازى غوجام كوچىسى» دا ياشىغان مەشھۇر ياغاچچى ئۇستىكاردۇر. ئۇنىڭ ئوغلى سىدىق ئاخۇن 1850 - يىللار ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇ ئاتا كەسپى ياغاچچىلىقنى ئۆگەنگەن. سىدىق ئاخۇن ئۇستام تۇردى ئاخۇن ئەنجانى بىلەن بىللە ياغاچچىلىق قىلىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىياتىنى نامايان قىلغان.

سىدىق ئاخۇن ئۇستا (2 - ئەۋلاد) نىڭ ئوغۇللىرىدىن نەزەر ئاخۇن (1868 — 1954) ئۇستام، توختى ئاخۇن (1877 — 1959) ۋە ئىمىن ئاخۇن (1882 — 1944) ئۇستاملار بىر گۇرۇھ بولۇپ تامچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ساھەسىدە ئالاھىدە نام - شەرەپكە ئېرىشكەن.

ھەسەن ھاجىمنىڭ 4 - ئەۋلادلىرىدىن ئىبراھىم نەزەر (1906 — 1990)، سىدىق ئىمىن (1920 — 1981) ۋە 5 - ئەۋلاد تۇرسۇن ئىبراھىم (1937 -)، نەزەر تۇردى (1954 -)لار ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ تامچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ھۈنەر - كەسپى ساھەسىدە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتقان ۋە ئەل ئىچىدە يۇقىرى ئىناۋەتكە نائىل بولغان.

2. مۇسا ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ بەش ئەۋلاد ياغاچچىلار جەمەتى

1- ئەۋلاد ياغاچچى ئۇستىكار مۇسا ئاخۇن 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر شەھىرى موياڭ كوچىسىدا ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، ئۆمۈر بويى ياغاچچىلىق ھۈنىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى سىدىق ئاخۇن ئۇستا (2 - ئەۋلاد) 1830- يىللىرى تۇغۇلغان بولۇپ، بىر ئۆمۈر ياغاچچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. سىدىق ئاخۇنىنىڭ ئاتا مىراس كەسپىگە ۋارىسلىق قىلغان 3 - ئەۋلاد كەسىپ ئىگىسى ئىمىن ئاخۇن ئۇستا 1852 - يىلى موياڭ كوچىسىدىكى قەدىم جايدا تۇغۇلغان، 10 ياشقا كىرگەندىن باشلاپ دادىسىدىن ياغاچچىلىقنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. 1872 - يىللىرى ئىمىن ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى ئابدۇللا ئاخۇنلار ئۆزبېكىستانىنىڭ ئەنجان شەھىرىگە

بېرىپ ئۇ شەھەردىكى رۇس، ئۆزبېك، تاتار ئۇستىكارلىرى بىلەن بىللە ئىشلەپ، ياغاچچىلىق ساھەسىدە يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولغان، ئەنجانىدا ئاكىسى ئابدۇللا كېسەل بىلەن تۇيۇقسىز قازا قىلغانىدىن كېيىن، 1879 - يىلى ئەنجاندىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ئىزچىل ياغاچچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. ئاڭلاشقا قارىغاندا، قەشقەردە ياۋروپاچە شەكىلدىكى ئۇستى تەرىپى بۆرەكچە ئەگمە قىلىنغان قوش قاناتلىق ئىشىك - دېرىزىلىك ئىمارەتلەرنى ياساش ئىمىن ئاخۇن ئەنجاندىن باشلانغانلىقى مەلۇم. ئىمىن ئاخۇن ئەنجان 1927 - يىلى قەشقەر ئۆستەڭبويى ياغاچچى كوچىسىدىكى ئۆيىدە ۋاپات بولغان.

ئىمىن ئاخۇن ئۇستامنىڭ ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن 1905 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇ دادىسىنىڭ ھۇنىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قەشقەر ھېيتگاھ كىنو - تىياتىرخانىسىدەك چوڭ قۇرۇلۇشلارنىڭ ياغاچچىلىق ھۇنىرىنى ئۇستىگە ئالغان. ئۇ 1950 - يىلى قەشقەر شەھىرى ياغاچچى كوچىسىدىكى ئۆيىدە ۋاپات بولغان. بۇ ياغاچچىلىق ئائىلىسىنىڭ 5 - ئەۋلادى (ئىمىن ئاخۇن ئۇستامنىڭ ئوغلى) ئىمىنجان 1925 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇ ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، چېۋەر ئۇستىكارغا ئايلانغان. ئىمىنجان ئۇستام 1951- يىلى قەشقەر شەھىرىدە تەشكىللەنگەن بىناكارلىق ئۈيۇشمىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان كەسپىداشلار جەمئىيىتىنىڭ ياغاچچىلىق چوڭ ئەترىتىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلىگەن؛ 1958 - يىلى يېڭىدىن قۇرۇلغان قەشقەر شەھەرلىك ياغاچچىلىق زاۋۇتىنىڭ رەھبىرى، 1973 - يىلى قۇرۇلغان شەھەرلىك 1 - بىناكارلىق شىركىتى ياغاچچىلىق چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ، لايىھەلەش، پىلانلاش، يېڭى نۇسخىلارنى ئىجاد قىلىشتەك تېخنىكىلىق ئىشلارنى بېجىرگەن. ئۇ بۇ ئۆمۈرلۈك كەسپىنى تاشلىماي، مۇشۇ ساھەدە پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلىمەكتە.

3. ئاتاقلىق تامچى مەشۇق ھاجىم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

تامچى مەشۇق ھاجىم 1850 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۆستەڭبويى مەھەللىسىدە ياغاچچى كوچىسىدا تۇغۇلغان، ئۇ ئۆز زامانىسىدىكى نامى چىققان مەشھۇر ئۇستا بولۇپ، پىلانلاش، لايىھەلەش

ۋە ھېسابلاش تېخنىكىسىنىڭ ماھىرى ئىدى. مەشھۇر ھاجىنىڭ ئىزباسارى ئوسمان ئاخۇن (1871 — 1947) ئۈستا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى توخسۇن ئاخۇن، ئۆمەر ئاخۇن، زۇنۇن ئاخۇن، ئەييۇب ئاخۇن (ئەسلىي ئىسمى ئايۇپ ئاخۇن)، تاھىر ئاخۇن ۋە مەشھۇر ئاخۇنلار (3 ـ ئەۋلاد) مۇ ياغاچچىلىق كەسپىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرى ئىدى. ھازىر ئوسمان ئاخۇن ئۈستىنىڭ كەنجى ئوغلى — مەشھۇر ھاجىمنىڭ ئوغلى غولامجان ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ياغاچچىلىق ساھەسىدىكى ئىنچىكە تېخنىكىلىق ئىشلارنى ئىشلەپ كەلمەكتە.

4. ياغاچچىلىق ساھەسىدىكى تۆھپىكار ھاشىم چوڭ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى

ھاشىم چوڭ ياغاچچىلىق ساھەسىدە مەخسۇس ئىشخانا، ئۆي جاھازلىرى ياساشنىڭ ماھىر ئۈستىسى بولۇپ، 1866 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ تۆرە يارباغ كوچىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ھەتتا ياغاچتىن ۋېلىسىپىت ياساپ مىنىپ سىناق قىلغان. ئۇنىڭ ياغاچچىلىقتىكى يۇقىرى ماھارىتىنى كۆرگەن قەشقەر خەلقى ئۇنى «ھاشىم پەرەڭ» دەپ ئاتاشقان. ئۇ 1930 ـ يىللاردا ھۆكۈمەتنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇرۇمچىگە بېرىپ، «شىنجاڭ رۇس تىلى قانۇن ئىنستىتۇتى» نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ماناس كۆۋرۈكىنىڭ قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە مەكتەپ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ياغاچچىلىق ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئېلىش بىلەن بىللە يەنە ئىشخانا ئۆيلەرنىڭ جاھازلىرىنى ناھايىتى سۈپەتلىك ياساپ، ھۆكۈمەت تارماقلىرى تەرىپىدىن شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق ساھەسىنىڭ ئەڭ ئالىي ئۇنۋانى «چوڭ» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ۋە شۇندىن باشلاپ «ھاشىم چوڭ» نامى بىلەن ئاتالغان. ھاشىم چوڭنىڭ ئوغۇللىرىدىن مۇھەممەتخان ئۈستا (1890 ـ يىلى تۇغۇلغان)، سابىتخان ئۈستا (1900 ـ يىلى تۇغۇلغان) ۋە ھامىتخان ئۈستا (1902 ـ يىلى تۇغۇلغان) قاتارلىقلارمۇ ياغاچچىلىق ۋە ئويمىچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىدە داڭ كۆتۈرگەن. مۇھەممەتخان ئۈستا يەنە ئىسكرىپكا قاتارلىق چالغۇلارنى ياساپ، مەدەنىيەت ـ سەنئەت ساھەسىدە تونۇلغان.

5. مەشھۇر ئىش بېشى قۇربان ئاخۇن ئۈستا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى

ياغاچچىلىق كەسىپىنىڭ ئىش بېشى قۇربان ئاخۇن 1850 - يىلى ئەتراپىدا قەشقەر شەھىرى موپاڭ كوچىسىدا ياغاچچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئەينى زاماندا نۇرغۇنلىغان قۇرۇلۇشلارنىڭ ياغاچچىلىق ئىش تۈرىگە باشلامچىلىق قىلغاچقا، ئەل ئارىسىدا «قۇربان ئاخۇن ئىش بېشى» نامى بىلەن تونۇلغان.

نۇرغۇنلىغان قۇرۇلۇش - ئىمارەتلەرگە ئىش بېشى بولغان چېۋەر ئۇستا قۇربان ئاخۇن تەخمىنەن 1920 - يىللىرى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن مامۇت ئاخۇن (1894 — 1960) ۋە سابىت ئاخۇن (1917 — 1958) لار ئاتىسىدىن ياغاچچىلىق ھۈنىرى ئۆگىنىپ، بىر ئۆمۈر شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. سابىت ئاخۇن ئۇستىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئابدۇللا سابىت ۋە ئابدۇرېشىت سابىتلارمۇ ئەجداد كەسىپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، نامدار ياغاچچى ئۇستىكارلىرى بولۇپ يېتىشكەن. ئۇلار ھازىر شەھەرلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتىنىڭ غوللۇق ئۇستىكارلىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاخىرىدا شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، تامچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ئولتۇراق ئاھالە رايونلىرىنىڭ ھەممىسىدە كەڭ ئومۇملاشقان ھۈنەر - كەسىپ تۈرى بولغاچقا، ئەلۋەتتە قەشقەرنىڭ ھەرقايسى ناھىيە، يېزا - قىشلاقلىرىدىمۇ كۆپلىگەن ياغاچچىلىق ۋە تامچىلىق ھۈنىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان داڭلىق ئۇستىلار بار. ئۇلار ھەققىدە تېخى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى تونۇشتۇرۇشقا ئىمكانىيىتىمىز بولمىدى. كېيىنچە تولۇقلاش پۈرسىتى بولار.

قوشۇمچە (2):

قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى

ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق - نەققاشلىق سەنئىتى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بىناكارلىق نەققاشلىقى ساھەسىدە يەنىلا قەشقەرنىڭ بۇ ساھەدىكى ئۇستىكارلىرى باشلامچىلىق ۋە يېتەكچىلىك رول ئوينىغان.

قەشقەر ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغان مەزگىلى 15 - ئەسىردىن كېيىن بولغان. قەشقەردە سېلىنغان ۋە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى، 200 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمىي ئىمارەتلەر، قەدىمىي مەسچىت ۋە قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى بايلارنىڭ قەدىمىي ئۆي - ئىمارەتلىرىگە ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەنگەن كۆركەم نەقىش نۇسخىلىرىدىن قەشقەر ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ ھەقىقەتەن تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار تەبىئەتنى، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان مىللەت بولغاچقا، تەبىئەت گۈزەللىكىگە سىمۋول قىلىنغان ھەر خىل نەقىشلەرنى ئاجايىپ قىزغىن سۆيۈپ ۋە كەڭ تۈردە قوللىنىپ كەلگەن. ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى كەڭ قوللىنىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، مەيلى ئۆتمۈشتە ياكى ھازىر بولسۇن، ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە سىڭىپ كەتكەن. ئۇيغۇر نەقىشلىرى ئۇيغۇر بىناكارلىق - نەققاشلىق سەنئىتى بويىچە ئۇيغۇر مەسچىتلىرى، ئۆيلىرى، ئىمارەتلىرىگە ئىشلىتىلىپلا

قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا، ئۇيغۇر كۇلالچىلىقىغا، ئۇيغۇر چالغۇلىرىغا، ئۆي جاھازلىرىغا، ئۇيغۇر مەپىلىرى، ئات - ئۇلاغ، ئېگەر - جابدۇقلىرىغىچە، ئۇيغۇر پالاسلىرى، كىگىزلىرى، جايناماز‌لىرى، تەكلىماتلىرى، شىرداقلىرى، ئاياق - ھېجىر تاۋاقلىرى، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، مىستىن ياسالغان قازان - قومۇچ، چەينەك - چۆگۈن، ئاپتۇۋا - چىلاپچىغىچە، ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىۋاتقان بارلىق نەرسىلەرگىچە ئىشلىتىلگەن ۋە مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن. مەيلى ئۆتمۈشتە، مەيلى ھازىر بولسۇن، ئىشلەپچىقارغان قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ۋە مەھسۇلاتلىرىغا پەقەت نەپىس نەقىش نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈنلا، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات سەنئىتە بۇيۇملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، قىممىتى ئۇزۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر نەقىشلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ھالقىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىشى، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى يېڭى ھالقىشقا ۋە كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە قىلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 55 يىلدىن بۇيان، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تۇغرا رەھبەرلىكىدە، قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق - نەققاشلىق سەنئىتى كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە قىلىندى. قەشقەردە تارىختىن بۇيان ئەل ئارىسىدا مەشھۇر بولغان ناھايىتى نۇرغۇن نەققاشلار ياشاپ ئۆتكەن. بىز پەقەت نام - شەرىپى بىرقەدەر تونۇش بولغان زامانداش نەققاشلاردىن بىرقانچە ئۇستىكارلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلىنىمىز:

1. نامانخان ئۇستا 1877 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەرنىڭ يېڭىسار ناھىيە بازار ئىچى مەھەللىسىدىن سىرچى - نەققاش يۇسۇپ ئاخۇن ئۇستىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

يۇسۇپ ئاخۇن ئۇستا ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ سىرچىلىق - نەققاشلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئەينى دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئۇستىكارلىرىدىن ئىدى. ئۇ قەشقەر، يېڭىسار، سەئىدىيە قاتارلىق

جايلاردا مەدرىسە - مەسچىتلەرنىڭ پېشايۋان - تۇۋرۇك ۋە كايىۋان، ئىشىك - دېرىزىلىرىنى گۈزەل كۆرۈنۈشلۈك سىرلاپ، خا، جەگە، ھاراق ياغاچلىرىغا تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى سىزىپ كۆرگۈچىلەرنى ھەيران قالدۇراتتى.

نامانخان ئۇستا سىرچى - نەققاش بولۇش بىلەن بىرگە، سەھنە دېكىراتسىيە ۋە سەھنە ئارتىسلىرىنىڭ كىيىم - كېچەك زىننىتى قاتارلىق گۈزەل سەنئەت كەسپىگىمۇ ماھىر رەسسام ئىدى. ئۇ 1933 - يىلى قەشقەر دوتەي يامۇلى ئالدىدىكى تامغا تاتار ئالىمى ئەھمەد فەرىد ئاببىاس سىزغان شىنجاڭنىڭ خەرىتىسىگە ماس كەلتۇرۇپ، ھەر خىل رەڭ بەرگەنىدى. 1939 - يىلى 9 - ئايدا ئىش باشلىنىپ، 1940 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن ھېيتگاھ خەلق كۇلۇبىنىڭ سەھنە تاملىرىغا ئاجايىپ ماھارەت بىلەن مەنزىرە رەسىملىرىدىن تاللاپ سىزغان رەڭدار كۆرۈنۈشلەر تاماشىبىنلارنىڭ ئالاھىدە زوقىنى كەلتۈرگەنىدى. كۇلۇب قۇرۇلۇشى پۈتكەندىن كېيىن، قەشقەر «سانايى نەفىسە» تەرىپىدىن ئوينالغان «غېرىب - سەنەم»، «ئارشىن مالئالان»، «رابىيە - سەئىدىن»..... قاتارلىق دراما - ئوپېرالارنىڭ سەھنە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى لايىھەلەپ ۋە دېكىراتسىيە كۆرۈنۈشلىرىنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب بىلەن ئىجادىي سىزىپ چىقىپ، سەنئەتچىلەر ۋە خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا، تەشەككۈرىغا سازاۋەر بولغانىدى.

داڭقى يىراق يېزىلارغا كەتكەن نامانخان ئۇستا 1942 — 1943 - يىللىرى سەمەندىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ئىشخانا، ئولتۇراق بىنالىرى ۋە ئىشخانا - ئۆي جاھازلىرىنى ياۋروپا پاسوندا ۋە مىللىي پاسوندا سىرلاپ، تام - تورۇسلىرىنى مەنزىرە رەسىملەر بىلەن بېزەپ، ئۇيغۇر بىناكارچىلىقىدىكى سىرچىلىق - نەققاشلىق، گۈزەل سەنئەت ۋە رەسساملىق ئۇستىلىرىنىڭ تالانتى، ماھارىتىنى نامايان قىلغان؛ 1974 - يىلى ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ چوڭ رېمونت ئىشلىرىدا سىرچىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، شەربەت كۆلى بويىدىكى ياسداق تاختا مەسچىتىنىڭ ئىشىك - دېرىزە، پېشايۋان - كايىۋان، تۇۋرۇك، تورۇسلىرىغا ھەر خىل سىر بىلەن نەقىش ۋە مەنزىرە كۆرۈنۈشلىرىنى

سىزىپ نەمۇنە قالدۇرغان، ئاتۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ۋە يېنىدىكى ئازنا مەسچىتىنىڭ سىرچىلىق ئىشلىرىنى قىلغان. ئۇ يەنە 1954 - يىلى قەشقەر خەلق باغچىسى ئىچىگە سېلىنغان «مەدەنىيەت سارىيى» قۇرۇلۇشىنىڭ سىرچىلىق - نەققاشلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، (ئوغلى ۋە شاگىرتلىرى بىلەن) ئاجايىپ سېھرى كۆچكە تولغان گۈزەل نەقىشلەرنى سىزىپ قالدۇرغان؛ 1955 - يىلى ئاپاق خوجا مازىرى ۋە ھېيتگاھ جامەسىنىڭ قايتا رېمونت ئىشلىرىدا، سىرچىلىق ئىشلىرىغا باشچىلىق قىلغان. نامى تىللاردا قالغان نامانخان ئۇستا 1955 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى.

نامانخان ئۇستىنىڭ ئوغلى، نەتىجىلىك ئىز باسارى مۇھەممەد ئىمىن نامان 1932 - يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان، ئۇ سەككىز ياشقا كىرگەندە ئاتىسىنىڭ كەينىدە يۇرۇپ سىرچىلىق - نەققاشلىقنى ئۆگىنىشكە باشلىغان.

مۇھەممەد ئىمىن نامان ئاتىسىدىن ئۆگەنگەن بۇ ھۈنەرگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى. بۇ جەريانىدا ئۇ نەچچە مىڭلىغان نەپىس، كۆركەم ۋە بىر - بىردىن چىرايلىق نۇسخىلارنى سىزىپ، لايىھەلەپ چىقتى، ئۇنىڭ لايىھەلەپ سىزغان نەقىش نۇسخىلىرى بىناكارلىق، كىيىم - كېچەك، ئات - ھارۋا جابدۇقلىرى..... قاتارلىق خىلمۇخىل تۈرلەردە كەڭ قوللىنىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن نامان سىر ۋە بوياقلارنى تەڭشەش، بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇشقا نۇرغۇن ۋاقتىنى ۋە ئەجرىنى سەرپ قىلغان. ئۇ ھېيتگاھ جامەسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئۇستىدىكى ئەرەبچە ھۆسنىخەت يېزىلغان ۋىۋىسكا ۋە جامەسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پېشايۋان ۋە ئىككى ئىشىك ئۇستىدىكى نەققاشلىق رامكىلارنى سىرلاپ ماھارىتىنى نامايان قىلغان.

مۇھەممەد ئىمىن نامان قەشقەردە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، ئىدارە - جەمئىيەت ۋە شەخسلەر ئولتۇراق ئۆي، ئىشخانا، ئۆي جاھازلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان سىرچىلىق ۋە گۈزەل سەنئەت ئىشلىرىنى قىلغان.

ئۇيغۇر مازىرقى زامان بىناكارلىقىنىڭ سىرچىلىق - نەققاشلىق ھۈنەر - سەنئىتى ۋە خەلق گۈزەل سەنئەت ئىشلىرىغا ئۆچمەس تۆھپە

قوشقان ئاتاقلىق سەنئەتكار مۇھەممەت ئىمىن ناماڭ 1990 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر شەھىرىنىڭ جانقورغان كوچىسىدىكى ئۆيىدە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرىغا پەرزەنتلىرى ۋە شاگىرتلىرى ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە.

2. داڭلىق بىناكارلىق نەقىشلىرى ئۇستىسى ئابلىز ئابدۇللا

نەقىش ئۇستىسى ئابلىز ئابدۇللا 1935 - يىلى قەشقەر شەھىرى دۆڭ مەسچىت ئاھالىلەر كومىتېتىدا تۇغۇلغان. ھازىر دۆڭ مەسچىت ئاھالىلەر كومىتېتىدا ئولتۇرۇشلۇق. 1949 - يىلى دادىسى مەرھۇم ئابدۇللا ئىبراھىمدىن ئاتا كەسىپ ئۇيغۇر بىناكارلىق گەچ، خىش ئويمىچىلىقى، نەققاشلىق ھۈنىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. ئۇ 1949 - يىلىدىن 1963 - يىلىغىچە جەمئىي 14 يىل دادىسىنىڭ كەسىپىنى ئۆگىنىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىقى بويىچە گەچ، خىش ئويمىچىلىقى ۋە نەققاشلىق ئۇستىسى بولۇپ يېتىشكەن. دادىسىنىڭ كەسىپىنى يەنە بىر قورساق ئاكا - ئۆكىلاردىن ئىبراھىم ئابدۇللا، مەمەت ئابدۇللا، ئىسمائىل ئابدۇللالارمۇ ئۆگەنگەن. بۇ تۆت ئاكا - ئۆكا ئۆز ۋاقتىدا قەشقەرنىڭ، ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ بىناكارلىق - نەققاشلىق سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. ئابلىز ئابدۇللا ئۇستامنىڭ ھازىر ھۈنەرنى مۇكەممەل ئۆگىنىپ، رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتقان 18 شاگىرتى بار.

ئابلىز ئابدۇللا ئۇستام 1953 - يىلى خەلق باغچىسى ئىچىدىكى مەدەنىيەت سارىيىنىڭ گەچ، خىش ئويمىچىلىق، نەققاشلىق ئىشلىرىنى ئۆزى لايىھەلەپ، ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق نەققاشلىقى بويىچە ئولگە ياراتقان.

ئۇ 1986 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇرۇمچى خەلق سارىيىنى بېزەشكە مۇيەسسەر بولۇپ، سەككىز يىبرىم ئاي جاپالىق ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىدىكى يۇقىرى ماھارىتىنى نامايان قىلغان.

ئۇ يەنە 1993 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن بېيجىڭ خەلق سارىيى شىنجاڭ زالىنى ياساشقا

قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ نەققاشلىق سەنئىتىدىكى يۇقىرى ماھارىتىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلغان.

ھازىر ئۇنىڭ شاگىرتى ۋە ئىقتىدارلىق ئىزباسارلىرىدىن چوڭ ئوغلى ئابلىمىت ئابلىز بىلەن كەنجى ئوغلى ئابدۇشۇكۇر ئابلىز ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بۇگۈنكى زامان نەققاشلىق ساھەسىدە داڭلىق ئۇستىكارلاردىن بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر بىناكارلىق نەققاشلىقى ئابلىز ئابدۇللا ئائىلىسىنىڭ تۆت ئەۋلاد ئاتا كەسپى بولۇپ، ئابلىز ئابدۇللانىڭ دادىسى مەرھۇم 2- ئەۋلاد نەققاش ئابدۇللا ئىبراھىم 1890 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1968 - يىلى 8 - ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئابدۇللا ئىبراھىم ئۇستام ئۇيغۇر بىناكارلىق نەققاشلىق ھۈنىرىنى ئۆزىنىڭ بىر قورساق ئاكىسىنىڭ قېيىنئاتىسى — خوتەنلىك دۆلەت ئاخۇن ئۇستامدىن 15 يىل شاگىرت بولۇپ ئۆگەنگەن. مۇشۇ ھۈنەر بىلەن ئىزچىل 60 يىل شۇغۇللىنىپ ئۆلۈپ كەتكەن. ئابدۇللا ئىبراھىم ئەينى زامانىدا ئۇيغۇر نەققاشلىق ھۈنىرىگە ئىنتايىن پىشىشق بولۇپ، بۇ ھۈنەرنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرغان؛ ئۆزى ئىجاد قىلىپ، ئۆزى لايىھەلەپ، ئۆزى سىزىپ، ئۆزى قول تىقىپ ئىشلەپ، نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى ياراتقان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە 120 دىن ئارتۇق شاگىرت يېتىشتۇرگەن.

ئابدۇللا ئىبراھىم يەنە ئۆز ۋاقتىدا قەشقەردىكى 30 دىن ئارتۇق داڭلىق مەسچىتنىڭ نەققاشلىقىنى ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ ئىز قالدۇرغان. ئاپاق خوجا، ھېيتگاھ جامەسى قاتارلىقلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە.

1956 - يىلى ئۇرۇمچى خەلق تىياتىرخانىسى سېلىنغاندا، ئابدۇللا ئىبراھىم ھۆكۈمەتنىڭ تەلىپى بىلەن بۇ قۇرۇلۇشنى سېلىشقا قاتنىشىپ، ئۇرۇمچى خەلق تىياتىرخانىسىنىڭ نەققاشلىقىنى تەلەپكە لايىق ئىشلەپ پۈتكۈزگەن ۋە ئۆزىنىڭ يۇقىرى ماھارىتىنى نامايان قىلغان.

1958 - يىلى بېيجىڭ خەلق سارىيىنى يېڭىدىن سالغاندا، ئابدۇللا ئىبراھىم بېيجىڭغا تەكلىپ بىلەن چاقىرتىلىپ، بىر يېرىم يىل تۇرۇپ، بېيجىڭ خەلق سارىيىنىڭ نەققاشلىقىنى كاپالەت بىلەن ئۆز ئۇستىگە ئېلىپ، پۈتۈن ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، تەلەپكە لايىق

پۈتكۈزۈپ، مەركەز رەھبەرلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن.

دېمەك، بۇ بىر ئائىلە كىشىلىرى ئىچىدە ئابلىز ئابدۇللا بېيجىڭ خەلق سارىيىنىڭ شىنجاڭ زالىنى ياساشقا، دادىسى ئابدۇللا ئىبراھىم بېيجىڭ خەلق سارىيىنى ياساشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قاتناشىپ، مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ـــ نەققاشلىق بويىچە يۇقىرى ماھارەتنى دۇنياغا نامايان قىلغان.

3. ياغاچ ئويما نەقىش ئۇستىسى ئابلىكىم ئوغۇمەر ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى

ئابلىكىم ئوغۇمەر 1952 - يىلى قەشقەر شەھىرى قۇمدەرۋازا كوچا باشقارمىسى قاسقان بازىرى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ياغاچ ئويما نەققاشلىق سەنئىتىدە يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولغان. ئۇ 1984 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھىنىڭ ياغاچ مودىلىنى ياساپ يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. ئۇ ياسىغان بىر دانە نەپىس ئويما نەققاشلىق چوڭ دەرۋازا 1998 - يىلى كۇنمىڭ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئويمىچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى كۆرگەزمىسىدە ئالتۇن مىدال مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ھازىر ئويمىچىلىق ھۈنىرى بويىچە تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن 12 نەپەر شاگىرتى بار. بۇ شاگىرتلىرىمۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆزىنىڭ كارامىتىنى نامايان قىلماقتا.

ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق تۆت يېزا، تۆت كوچا باشقارما تەۋەسىدە گەج ئويما، خىش ئويما نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 60 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە داڭلىق ئۇستىلار 15 نەپەر، شاگىرتلىرى 45 نەپەر ئەتراپىدا ئىكەن؛ ياغاچ ئويما نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 50 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە داڭلىق ئۇستىلىرى 10 نەپەر، شاگىرتلىرى 40 نەپەر ئەتراپىدا ئىكەن؛ سىر نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 30 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە داڭلىق ئۇستىلىرى بەش نەپەر، شاگىرتلىرى 25 نەپەر ئەتراپىدا ئىكەن. يۇقىرىقىلاردىن داڭلىق ئۇستىلارنىڭ يېتىشمەيۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىناكارلىق ساھەسىدىكى نەققاشلىق تېخنىكىلىق تەلىپى يۇقىرى، ئەمگەك سەرپىياتى زور، سەنئەت قىممىتى يۇقىرى بولغان ھۈنەر - سەنئەت تۇرىدۇر. شۇڭا، ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەقىقەتەن زور ئىستىقبالغا ئىگە. بىزنىڭچە بۇ ساھەدە تۆۋەندىكى ئەمەلىي خىزمەتلەرنى چىڭ تۇتۇش لازىم، دەپ قارايمىز:

1. قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق - نەققاشلىق سەنئىتىنى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۇرىگە كىرگۈزۈپ، شەھەر، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغداش تۇرى قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قاتلاممۇقاتلام يوللاپ تەستىقلىتىش كېرەك. كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەلىپىگە ئاساسەن، قوغداش تەدبىرلىرىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش لازىم.

2. قەشقەر شەھىرىدە ئۇيغۇر بىناكارلىق - نەققاشلىق سەنئىتى ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىقىپ، ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنى دۇنياغا تونۇتۇش لازىم.

3. ئۇيغۇر بىناكارلىق - نەققاشلىق سەنئىتى بويىچە تەربىيەلەش مەركىزى قۇرۇپ، نۆۋەتلىق ئۇستىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇش، داڭلىق ئۇستىلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈش، داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىش ئەھۋالىنى ھەل قىلىش لازىم.

4. قەشقەر ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى نەقىش نۇسخىلىرى ھەققىدە كىتاب تۈزۈپ، نەشر قىلدۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ نەقىش نۇسخىلىرىمىزنى ئۆزىمىز قوغداش، نەقىش نۇسخىلىرىمىزنىڭ دۆلەت سىرتىغا ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

5. قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنى يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم ياغاچ ئويما، گەچ ئويما نەققاشلىق ھۈنەر - سەنئىتى بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈپ، داڭلىق مەھسۇلاتلارنى تونۇشتۇرۇپ، داڭلىق ئۇستىلارغا نام بېرىپ، قەشقەرنىڭ نەققاشلىق ھۈنەر - سەنئىتىنى مەملىكەت ئىچىگە

ۆه دۇنياغا نامايان قىلىش كېرەك.

6. قەشقەر ئۇيغۇر نەقاشلىقىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى يالغۇز بىناكارلىق ساھەسى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. نەقىش يۇقىرى سەنئەت قىممىتىگە ئىگە نەرسە بولغاچقا، ئۇنى بىناكارلىقتىن باشقا تۇرلەرگىمۇ كەڭ قوللىنىپ، قەشقەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى يەنىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش، قەشقەردە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ھەر خىل مەھسۇلاتلارنى يەنىمۇ سەنئەت تۇسىگە، يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ۋە ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە قىلىپ، نەقاشلىقنى قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇش لازىم.

قوشۇمچە (3):

قەشقەر شەھرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ھۇنەرۋەنچىلىكى ئاساسىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى

1. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تۈرى، ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيىتى ۋە ئۆلچىمى توغرىسىدا

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش جەريانىدا، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ھەققىدە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش داۋامىدا ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستازلىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ئۇستىلىرى بىلەن ئەستايىدىل، تەپسىلىي سۆزلىشىپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ تۈرى، ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيىتى، ئۆلچىمى قاتارلىقلارنى تەپسىلىي ئىگىلىدى.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تۈزۈلۈش ۋە چېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، يەللىك چالغۇلار، قىللىق چالغۇلار، چەكمە چالغۇلار، سوقما چالغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ چالغۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. يەللىك چالغۇلار

يەللىك چالغۇلار چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى، ئۇلارنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى قاتارلىقلار ھاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىنىدىغان، ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە كىرىدۇ.

1) نەي: ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. نەينىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەر خىل بولۇپ، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرى 20 سانتىمېتىر، ئادەتتىكىلىرى 40 — 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇ يانتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ. تۆشۈكلەرنى بارماقلار

بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل پۇتۇن ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقارغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ، ئاۋاز تۈسى مۇڭلۇق بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ئورۇندىلىدۇ. ئوركېستىرنىڭ شوخ، تېتىك، يۇقىرى ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. نەينىڭ سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ.

2) بالىمان: تۈز تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ پۈۋلەيدىغان ئۇچى ياپىلاق، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان، ئۈستىدە سەككىز تۆشۈكى بولۇپ، بارماقلار بىلەن بېسىپ چېلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق.

3) بۇرغا: ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ئەڭ زور، ئەڭ ياڭراق. بۇرغىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 20 — 30 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، ئۇچىدا بىر دانە پۈۋلەش تۆشۈكچىسى بار. يوغان ئۇچى كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇپ ياسالغان، بارماق تۆشۈكلىرى يوق، پەقەت ئېغىز بوشلۇقى ۋە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان تېبىلما خاراكتېردىكى «نەرە» ئاۋازىنى چىقىرىشقا بولىدۇ.

4) سۇناي: سۇناي چىلان ياغىچىدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش پىپكىسى بولىدۇ (ئۇنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ). سۇنايىنىڭ ئىچ بوشلۇقى چوڭ ئېغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ. ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بېسىپ پۈۋلەش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. سۇناي ئاۋازى ياڭراق چالغۇ بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا - دۇمباقلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەربىي ئىشلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن. ھازىرغىچە تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە توي - تۆكۈنلەردە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. سۇنايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 43 سانتىمېتىر، كانايسىمان ئاغزىنىڭ دىيامېترى 8 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە. سۇنايىنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدە يەتتە، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ؛ ئاستىنقى

تۆشۈكى ئۈستۈنكى بىرىنچى تۆشۈكىنىڭ ئاستىغىراق تۇغرا كېلىدۇ. ماھارىتى ئۈستۈن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۇرلۈك تېپىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىننەت ئاھاڭلارنى ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ چالالايدۇ.

5) كاناي: بۇ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىپ ياسالغان چالغۇ. ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملىقى، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن «نەرە» دەپمۇ ئاتالغان؛ ئىلگىرى تۇرلۈك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان.

كاناينىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخشاپراق كېتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن خېلىلا ئۇزۇن، ھەجمىمۇ يوغان. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.5 — 2 مېتىرغىچە بولۇپ، دەسلەپتە ياغاچتىن، كېيىن مىستىن ياسالغان. كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ، پەقەت بىرنەچچە تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقىلا بولىدۇ. كاناي ئاۋازىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ياكى بوم - ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك. ئۇ ئاساسەن قاياق، ھېسسىياتلىق سورۇنلاردا داقا - دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىنىپ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۇۋلاش (نەرە تارتىش) لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن. كېيىنچە ھەجمىنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە مېلودىيە ئورۇنداشقا بولماسلىقتەك كەمچىلىكى تۈپەيلىدىن، ئۇ كىلاسسىك چالغۇلار ئارىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا باشلىغان، ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىمەكتە.

2. قىللىق چالغۇلار

قىللىق چالغۇلار ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچىنى تارغا سۈركەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار تۈرىدۇر.

1) ساتار: ساتار (بۇرۇنقى ئىسمى سەرتار، يەنى باشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدە) قەدىمكى قىللىق چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى دولان راۋابىي ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. پېشقەدەم مۇزىكا ئۇستىسى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئەينى زامانلاردا مۇقام ئورۇندىغاندا، ساتار قول بىلەن چېكىپ چېلىنىدىكەن. مۇشۇلارغا

ئاساسلانغاندىمۇ ئۇنىڭ راۋاب، تەمبۇر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ھەم قىللىق، ھەم چەكمىدىن ئىبارەت قوش ماكانلىق چالغۇ ئىكەنلىكىنى، كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىلەن ئورۇندىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلىشقا بولىدۇ.

ساتارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. ئۇ كۆپىنچە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ؛ بىر دانە ئاساسلىق چېلىنىدىغان پولات سىمى ۋە 8 — 12 گىچە سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ؛ سېپىغا كىرىچتىن پەدە باغلىنىپ (ھازىر ئاساسەن سولياۋ قويۇلىدىغان بولدى)، سول قولدا پەدە بېسىپ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق، مۇلايىم، مۇڭلۇق بولۇپ، مۇقام ئورۇنداشتا ئاساسلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە بەزى مۇزىكىلارنىڭ چاچما (ئىختىيارىي) ئۇدارلىق قىسىملىرىدا باشلامچىلىق رول ئويناىدۇ.

2) غىجەك: غىجەكنىڭ سېپى سۆگەت ياغىچىدىن، بېشى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ؛ سول قولدا تار بېسىپ، ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ، باش قىسمىنىڭ ئىچى كاۋاك بولىدۇ. ئىلگىرى غىجەكنىڭ يۈزىگە ئات يالكى ئېشەك تېرىسى كېرىلەتتى، ئۇزۇنلۇقى 1 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى يالكى تۆت تار بېكىتىلەتتى. 1955 - يىلىدىن بۇيان غىجەك تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، بېشىنىڭ ئىچكى قىسمىغا يىلان تېرىسى كېرىلىدىغان، تۆت تار بېكىتىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلدى. يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرنىڭ ھەجمى چاققان بولىدۇ، تىرغا قويۇپ چېلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غىجەكلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇنداق غىجەكلەر يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرگە قارىغاندا خىلىلا يوغان بولىدۇ.

3) خۇشتار: 1957 - يىلى لوپ ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئوخشىمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل خۇشتار تېپىلغان. بۇ خىل چالغۇ قەدىمكى غىجەك ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاكى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئەمدىلا بىر ئەسىرچە

ۋاقىت بولغان. هازىر بۇ خىل چالغۇ قايتا تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلدى. ئۇنىڭ دەستە بېشىغا كىچىك قۇشنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەچكە «قۇشتار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ياغاچ تاراشلىرىدىن چاپلىما شەكىلده ياسالغاچقا، نەملىك ۋە ئىسسىق - سوغۇققا چىداملىق، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 50 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىده، تۆت تارلىق، دەستىسىدىكى تار تاختىسى ۋە تارلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ئاساسەن هازىرقى زامان غېجىكىگە ئوخشىشىدۇ. خۇشتار ئۆزىنىڭ كۆركەم شەكلى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مىللىي مۇزىكا ئورکېستىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل تاماشىبىنلىرىنى جەلپ قىلماقتا. خۇشتارنىڭ ئاۋازى جارانگلىق ۋە سۈزۈك بولۇپ، ئىسكرىپكىنىڭ ئاۋاز تۇسىگە يېقىنلىشىدۇ، ساز قىلىنىشى غېجەك بىلەن ئوخشاش.

3. چەكمە چالغۇلار

ناخۇن، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تارنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىلىدىغان چالغۇلار چەكمە چالغۇلار دېيىلىدۇ.

1) بەرباپ: بەرباپنىڭ يەنە بىر ئىسمى باربىت، خەنزۇچە «پىپا» دەپ ئاتىلىدۇ. «جۇڭگو مۇزىكا تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ تۇنجى بابىدا قەيت قىلىنىشىچە، 10 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم، مۇزىكىشۇناس فارابىنىڭ كىتابىدا، بەرباپنىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ «ئۇد» دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بەش تارلىق كۇچا بەرباپى مىلادىيەنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىن پۈتكۈل ئاسىيا ۋە هىندىستانغا تارقىلىشقا باشلىغان؛ شەرقتە دېگىز بويلىرىغىچە، غەربتە يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيەسىنى بويلاپ ئىران ۋە ئەرەب ئەللىرىگىچە يېتىپ بارغان؛ هازىر ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغىنى تۆت تارلىق، ياپىلاق، ياغاچ يۈزلۈك، بېشى سوزۇنچاق كەلگەن نۇسخىسى. ئۇنىڭ ئاۋازى جارانگلىق ۋە مۇڭلۇق، بويى 70 — 80 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىده. بەرباپ تەخمىنەن 12 تۇرلۇك ساز قىلىنىدۇ. هازىر ئىشلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ بىرىنچى تارى a، ئىككىنچى تارى e، ئۈچىنچى تارى d، تۆتىنچى تارى A ئاھاڭغا سازلىنىدۇ. بەرباپ تۇرلۇك مۇڭدا بولۇپ، پەده سانى ئوخشاش ئەمەس.

2) راۋاب: راۋاب ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇدۇر. راۋاب قۇلاق ئورنى، دەستىسى ۋە راۋاب بېشىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىدىن تەركىب تاپىدۇ. بېشىنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرغان بىر جۈپ قوچقار مۈڭگۈزى شەكلى ئورنىتىلغان. راۋابنىڭ خەلق ئارىسىدا قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى ۋە ئەڭ قەدىمىي بولغان قويچى راۋابى قاتارلىق خىلمۇخىل نۇسخىلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان چاپلىما (تالالىق) راۋاب ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق باس راۋاب قاتارلىقلارمۇ بار.

(1) قەشقەر راۋابى: ئويما راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ بېشى ياغاچتىن ئويۇلۇپ، يۈزىگە تېرە كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە 90 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. قەشقەر راۋابى ئادەتتە 6 — 7 سىم تارلىق بولۇپ، بىرلا سىم تار ئاساسىي مېلودىيە ئۇچۇن، قالغانلىرى قوشۇمچە ياكى سادا قايتۇرۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. ھازىرقى زامان قەشقەر راۋابى يەتتە سىم تارلىق بولۇپ، ئاۋازى ياڭراق، زىل كېلىدۇ.

(2) دولان راۋابى: دولان راۋابنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ. شۇڭا ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھايىتى ئەپچىل، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى ياخشى گەۋدىلەندۇرگىلى بولىدۇ. دولان راۋابنىڭ ئۈچ تال ئاساسىي سىم تارىسى ۋە كۆپلىگەن سادا قايتۇرغۇچ سىم تارلىرى بولىدۇ. راۋابنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقىرىراق ئورۇنغا ئالاھىدە نەقىش ئويۇلغان قىسقا ئىككى مۈڭگۈز ئورنىتىلىدۇ.

(3) چاپلىما راۋاب: تالالىق راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ راۋاب ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر راۋابنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ، بېشى دۆتارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تالالىرىدىن چاپلاپ ياسىلىدۇ، دەستىسىگە مېتال ياكى سولياۋ پەدىلەر قويۇلىدۇ. چاپلىما راۋابنىڭ جەمئىي بەش سىم تارىسى بولۇپ، ئاۋازى جارانگلىق، مۈڭلۈق، شەكلى قەشقەر راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

3) تەمبۇر: تەمبۇر ئۇزۇن دەستىلىك چالغۇ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 سانتىمېتىر، بېشى ئۇزۇنچاقراق، يۇزلۇكى ئادەتتە ئۇجمە

ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. تەمبۇرغا سىم سېلىنىدۇ ۋە ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ. ئۇ ئىلى، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپرەك تارقالغان. تەمبۇر بەش سىم تارلىق بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى سىم تارلىرى ئاساسلىق مېلودىيە ئورۇندايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تەتقىقاتچىلىرىمىز تەمبۇر ئۈستىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، دەستىسى قىسقا، ئاۋازى ياڭراق بولغان يۇقىرى ئاۋازلىق تەمبۇرلەرنى ياساپ چىقتى. ئۇنىڭ پەدىسى راۋابقا ئوخشاش، يەنى 12 تەكشى ئاھاڭ رېتى بويىچە تىزىلغان بولۇپ، ھازىرقى زامان مۇزىكىلىرىنى ئورۇندىشىغا قولايلىق.

4) دۇتار: دۇتار پارسچە قوشتار (جۈپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تا ھازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ. دۇتار ئۇزۇن دەستىلىك، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 125 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، بېشى يوغانراق بولۇپ، ئۇجمە ياغىچىنىڭ تالالىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ، دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ. ئىككى تال ئۇچەي ياكى يىپەكتىن ئىشلەنگەن (بىرى زىل، بىرى بوم) تار سېلىنىپ، قول بارماقلىرى بىلەن سوقۇپ چېلىنىدۇ، ئاۋازى مۇڭلۇق؛ چالغۇچى ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ناخشا ئېيتىشقا قولايلىق. شۇڭلاشقا، كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن بىللە ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ.

5) قالۇن: قالۇنمۇ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ؛ ئاۋاز ساندۇقى پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ، ئالدى تار، كەينى كەڭرەك، سول تەرىپى ئەگمە، ئوڭ تەرىپى تۈز بولىدۇ. ئۇ ئاساسەن تۈز ياتقۇزۇلۇپ، ئوڭ قولنىڭ باش، كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرانچى بارماقلىرى بىلەن سىم تارنى ئىلىش، سول قولدا پەدە باسقۇچ ئارقىلىق سىم تارنى بېسىش ۋە سىيرىش ئۇسۇلى بىلەن چېلىنىدۇ؛ ئاۋازى يېقىملىق ۋە تېيىلما ئاھاڭلارغا باي بولۇپ، پەۋقۇلئاددە تەۋرىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ 16 ياكى 18 جۈپ سىم تارسى بولىدۇ، ھەربىر جۈپ سىم تارسى بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ.

6) چاڭ: چاڭ ــ قالۇن ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان قەدىمىي چالغۇ. ئۇنىڭ ئاۋاز ساندۇقى قالۇنغا ئوخشاش كەڭ، ياپىلاق بولۇپ،

ئالدى تار، كەينى كەڭرەك ياسلىدۇ. ئۇ قوش فازىلىق (چوڭراق) قىلىپ، يالغۇز تار سىلىپ، كەينى كەڭرەك ياسلىدۇ. ئۇنىڭ قوش فازىلىق (چوڭراق)، يالغۇز فازىلىق (كىچىكرەك) ئىككى خىل نۇسخىسى بار. ئادەتتە ئۇچ ياكى تۆت تال پولات سىم بىر گۇرۇپپا بولۇپ، بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ. بۇرۇن چاڭنىڭ 8 — 10 گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى بولغان؛ كېيىنچە تېخنىۋى مۇكەممەللىشىپ 13 — 18 گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. چاڭ ئۇيغۇر ئوركېستىرىدىكى ئاساسلىق چالغۇ.

چاڭ ئىككى يېرىم گۇرۇپپا ئاۋاز دائىرىسىگە ئىگە. ئۇنىڭ سازلىنىشى ئۇچۇن، يەتتە ئاۋازلىق باسقۇچلار ئۆز تەرتىپى بويىچە ئۇچ قۇر تىزىلغان. چاڭ بامبۇكتىن ياسالغان بىر جۇپ چوكا بىلەن سىملارغا ئۇرۇپ چېلىنىدۇ، چوكىنىڭ ئۇچىغا رېزىنكە ياكى كىگىز قويۇلغان بولىدۇ، ئاۋازى جاراڭلىق كېلىدۇ.

4. سوقما چالغۇلار

سوقما چالغۇلار دېگىنىمىز، قول ياكى چوكا تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان تارسىز چالغۇدۇر. بۇنداق چالغۇلار مۇزىكىنىڭ رېتىمىنى بەلگىلەيدۇ، ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشىدۇ.

1) تەبلىۋاز: بۇ دۇمباق تىپىدىكى ئەڭ قەدىمىي چالغۇ. دۇمباق بولسا خىلمۇخىل چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ئاساسىدۇر. بەزىبىر مەلۇماتلارغا سېلىشتۇرغاندا، دۇمباقنىڭ 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. كىشىلەر ئەڭ دەسلەپ سىلىندىرسىمان ئويما ياغاچلارغا تېرە كېرىپ، قول بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق گۇلدۇرلىگەن ئاۋازلارنى چىقىرىشنى بىلگەن؛ كېيىنچە، دۇمباقنىڭ چوڭ ـ كىچىك، ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل شارائىتلارغا ماسلاشقان نەغمە تەبلىۋازى، جەڭ تەبلىۋازى قاتارلىقلارنى كەشىپ قىلغان. گەرچە تەبلىۋاز ياسلىش جەھەتتە دۇمباقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ سىلىندىرىنى ئۇزۇن، ئۇستىنى كەڭ، ئاستىنى تار ياساشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئاۋازنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە ياڭراقلىقى ئاشۇرۇلغان.

2) ناغرا: بۇمۇ دۇمباق تېپىدىكى قەدىمىي سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى. ناغرا قەدىمكى زامانلاردا ھەشەمەتلىك مۇراسىملار ۋە جەڭلەردە داغدۇغا پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. ھازىر ھېيىت - بايرام ۋە توي - تۆكۈنلەردە ئىشلىتىلمەكتە. ئۇ ئۇستى كەڭ، ئاستى تار قىلىپ مېتالدىن ياسالغان سىلىندىر قاپنىڭ يۈزىگە ئېشەك ياكى موزاي تېرىسى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەمدە چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك ناغرا دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ. چوڭ - كىچىك ناغرىلارنىڭ ئېگىزلىكى 19 — 35 سانتىمېتر، يۈزىنىڭ دىيامېترى 25 — 38 سانتىمېتر بولىدۇ.

3) داپ: داپ — دۇمباق تېپىدىكى تەرەققىي قىلغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئاۋازى جۇشقۇن، ئۆزى يەڭگىل، ئىشلىتىشكە ئەپچىل بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇ قول بارماقلىرى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان، ئۈيغۇر مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھېسابلىنىدۇ. بەزى كىلاسسىك ئۇسسۇل ۋە مەشرەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئورۇندىلىدۇ.

داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، يۈزلىكىگە ئات، ئۆچكە تېرىسى كېرىلىدۇ؛ گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق تۆمۈر ھالقىلار ئېسىلىدۇ، ئۇلار داپ چېلىنغاندا جىلدىرلىغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى چىقىرىپ بېرىدۇ. داپنىڭ تۈرلىرى چوڭ - كىچىك ھەر خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ، بەزى ناخشا - ئۇسسۇللاردا ئىشلىتىلىدىغان كىچىك داپنىڭ گەردىشىگە تۆمۈر ھالقا ئەمەس، كىچىك قوڭغۇراقلار بېكىتىلىدۇ. مۇزىكا ئورۇنداشتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ داپنىڭ دىيامېترى 40 سانتىمېتر، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى 5.5 سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

4) ساپايى: ساپايى دەسلەپتە ياۋا ئۆچكىنىڭ مۇڭگۈزىدىن ياسالغانكەن. ئادەتتە ئۇ ئىككى تال قىسقا ياغاچ كالتەكنى بىر - بىرىگە جۇپلەپ، ئۇستىگىرەك ئورۇنغا ئىككى تال چوڭ تۆمۈر ھالقا بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ. ھەربىر تۆمۈر ھالقىغا ئۇششاق تۆمۈر ھالقىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇششاق تۆمۈر ھالقىلارنىڭ ياغاچ ساپقا تېگىشىدىغان ئورنىغا ئاۋازنى جارانگلىق چىقىرىش ئۈچۈن قەلەي بېكىتىلىدۇ. ساپايى

دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 46 سانتىمېتىر، چوڭ تۆمۈر ھالقىنىڭ دىيامېتىرى 9 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

5) قوشۇق: قوشۇقمۇ ئۇيغۇر مەشرەپى ۋە مۇزىكىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇققا ئانچە ئوخشىمىغان شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر خىل چالغۇ ئىكەن؛ كېيىنچە، كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوشۇق ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ چالغۇ «قوشۇق» دەپ ئاتالغان. ھازىر ئىشلىتىلۋاتقان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەھەتتىن تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى سەل يوغان بولۇپ، ئۈستىگە خىلمۇخىل نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدۇ. قوشۇق چېلىشتا، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ، قوشۇقلارنىڭ دۈمبىسىنى بىر - بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول ئالقان بىلەن بەدەننىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى (مۈرە، تىز ۋە باشقا جايلار) غا، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ، مۇزىكا رىتمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىدۇ.

6) تاش: تاش ــ چاقچۇق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېللىپسسىمان تاشتىن ئىبارەت. بۇ خىل تاش ھەربىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلارنىڭ يارىدىمى بىلەن بىر - بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا تاش ئىشلىتىشمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

ئېللىپسسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 1.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

2. قەشقەر ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ خىلى كۆپ. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئۆزىنىڭ كۆپ

خللىقى، ئاۋازىنىڭ يېقىملىقلىقى ۋە جارانگلىقلىقى، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە خاسلىقى، ياسلىشىنىڭ ئۆلچەملىك، كۆركەم، سىپتىلىقى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ قىيىن دەپ قارالغان ھەرقانداق بىر كۈيىنى بىمالال چالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىلغار قول ھۈنەر ئۇسۇلۇبى قوللىنىلىپ، كۆركەم ئۇيغۇر نەقىش نۇسخىلىرى ئىشلىتىلىپ، ئىلمىي ۋە ئۆلچەملىك قىلىپ ياسالغان بولغاچقا، دۇنياغا داڭلىق ۋە دۇنياغا ئورتاق قوللىنىلىۋاتقان مۇزىكا ئاھاڭ ئۆلچەملىرىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، قەشقەرنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپىدىمۇ ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بولدى. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئۆتمۈشتىكىگە قارىغاندا ناھايىتى كۆركەم، چىرايلىق، نەپىس ياسلىپ، ھەربىر خىل چالغۇ بىر خىل ئېسىل سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. قەشقەرنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپى كەڭ تۈردە بازارغا يۈزلىنىپ، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان سایاھەتچىلىك كەسپى ئۈچۈن پائال خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىنى مەھكەم ئىگىلەپ، «ئىلان» تېپىدىكى ۋە خاتىرە بۇيۇم تېپىدىكى چوڭ - كىچىك چالغۇلارنى ياساپ سېتىپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى پۈتۈن دۇنياغا تونۇتتى.

گەرچە يۇقىرىقىدەك نەتىجىلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرسىمۇ، گەۋدىلىك ئىككى مەسىلە ساقلانماقتا: بۇنىڭ بىرى، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياسايدىغان داڭلىق ۋارىسلار يېتىشىپ ماڭالماسلىق؛ يەنە بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ خاس چالغۇلىرىنى چالىدىغان ۋارىسلار يېتىشىپ ماڭالماسلىقتىن ئىبارەت.

ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەشقەردە ئالتە ئەۋلاد 280 يىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

بىلەن شۇغۇللانغان مەرھۇم ئەيساخان ئۇستامنىڭ بالىلىرى، نەۋرىلىرى، شاگىرتلىرى بىلەن ئالتە ئەۋلاد 250 يىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان مەرھۇم سەلەي ئاخۇن ئۇستامنىڭ بالىلىرى، نەۋرىلىرى، شاگىرتلىرىدىن باشقا، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياسايدىغان ھۈنەرۋەنلەر ئاساسىي جەھەتتىن قالمىغان.

ئىگىلىگەن تەپسىلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، مەرھۇم ئەيساخان ئۇستام بىلەن مەرھۇم سەلەي ئاخۇن ئۇستامنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش ھۈنىرىنى مۇكەممەل ئۆگەنگەن ئۇستىلاردىن پەقەت 15 ئادەم، ھۈنەر قىلۋاتقان شاگىرتلاردىن 38 ئادەم، جەمئىي 53 ئادەم قالغان. يۇقىرىقى ئۇستىلاردىن بەزىلىرى بىر خىللا چالغۇنى ياسايدىكەن. ھەممە خىل چالغۇنى ياسايدىغانلار ساناقلىقلا ئىكەن. يۇقىرىقى ئۇستىلار ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلۋاتقان ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپىنىڭ ئېھتىياجىنى تولۇق قاندۇرۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خاس چالغۇلىرىنى چالىدىغان ۋارىسلار يېتىشىپ ماڭالماسلىق مەسىلىسىمۇ ئېغىر دەرىجىدە ساقلانماقتا. مەسىلەن، ساتار چالىدىغان، راۋاب چالىدىغان، قالۇن چالىدىغان، بالىمان چالىدىغان ۋارىسلار ئاساسىي جەھەتتىن يوق. يۇقىرىقى تۆت خىل چالغۇنى چېلىشنى بىلىدىغانلارنى پەقەت ھەر دەرىجىلىك ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمەكلىرىدىنلا ئاندا - ساندا تاپقىلى بولىدۇ، شەھەر، يېزىلاردىكى ئاۋام خەلق ئارىسىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. ساتار، راۋاب، قالۇن، بالىمان قاتارلىق چالغۇلار بىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئېسىل چالغۇلىرىمىز بولسىمۇ، يۇقىرى ئىقتىسادىي بېسىم تۈپەيلى، ئېلېكترونلۇق چالغۇلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇن - سىن بازارلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلىشى تۈپەيلى، ئۇنى ئۆگىنىدىغانلار ئاساسەن قالمىدى.

تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق تۆت يېزا، كوچا باشقارما تەۋەسىدىكى دېھقان - چارۋىچىلار ۋە شەھەر ئىچىدىكى تىجارەتچى، ھۈنەرۋەن - كاسىپلار ئىچىدە قالۇن ۋە ساتار چالىدىغانلار ئاساسىي جەھەتتىن قالمىغان. بالىمان چالىدىغانلارمۇ

ئاساسي جەھەتتىن قالمىغان. راۋاب چالىدىغانلارمۇ ناھايىتى ئازلاپ كەتكەن. شۇڭا كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى ياساش كەسپىدىكى داڭلىق ئۇستىلار ۋە ۋارىسلار كەم بولۇش، ئۇرۇلۇپ قېلىش مەسىلىسىنى ۋە ئاۋام خەلق ئارىسىدىكى ئۇيغۇرغا خاس چالغۇلارنى چالىدىغان ۋارىسلار كەم بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش لازىم.

3. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش ھۈنەرۋەنچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇر

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپىسى قەشقەر شەھرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش كەسپىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت ئىچى - سىرتىغا داڭلىق ئىكەنلىكىنى، بۇ چالغۇلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ، بۈگۈنگىچە يېتىپ كېلىپ، قەشقەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسى بولۇپ قالغانلىقىنى، بۇ مىراسنى قوغداپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا تۆۋەندىكى تەسەۋۋۇر - پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

1. قەشقەر شەھرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش ھۈنەر-ۋەنچىلىكىنى ۋە ساتار، قالۇن، راۋاب، بالىمان قاتارلىق تۆت خاس چالغۇنى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۈرىگە كىرگۈزۈپ، شەھەر، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغداش تۈرى قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قاتلاممۇقاتلام يوللاپ تەستىقلىتىش كېرەك، كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەلىپىگە ئاساسەن، قوغداش، تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم.

2. كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئۇيغۇر مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپىدىكى داڭلىق ئۇستىلار يېتىشمەسلىك، ۋارىسلار يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، قەشقەر شەھەرلىك نەپىس سەنئەت شىركىتىنىڭ رولىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇپ، مۇھىم بىر تۈر سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇپ، ۋارىسلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇشنى ئىلگىرى

سۈرۈش لازىم.

3. ۋىلايەتلىك سەنئەت مەكتىپى، ۋىلايەتلىك سەنئەت ساريىي، شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتلىرىنىڭ رولىنى ھەقىقىي تۈردە جارى قىلدۇرۇپ، قالۇن، ساتار، راۋاب، بالمان ئۆگىنىش كۈرسلىرىنى ئېچىپ، ئاۋام خەلق ئارىسىدىكى نەپىس چالغۇلارنى چالىدىغان خادىملارنى تەربىيەلەپ كۆپەيتىش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن خەلق ئىچىدىكى چالغۇچىلارنى تەربىيەلەپ كۆپەيتىش ئارقىلىق، «ئون ئىككى مۇقام» ۋارىسلىرىنى تەربىيەلەش مەقسىتىگە يېتىش لازىم.

4. ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر مۇزىكا دەرسى ئۆتكەنده، مىللىي چالغۇلارنى ئىشلىتىشى لازىم. مەكتەپلەر مىللىي چالغۇ چېلىشنى ئۆگىنىش كۈرسلىرىنى تەشكىللەش ئارقىلىق، ئۆسمۈرلەرنىڭ كىچىكىدىن باشلاپ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي چالغۇلىرىنى چالالايدىغان ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇش لازىم.

قوشۇمچە (4):

قەشقەر شەھرى كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدىكى قەدىمىي كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە ۋە داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى

ئۇيغۇر كۇلالچىلىقى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى، قەشقەر ئۇيغۇر كۇلالچىلىقى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بولۇپ، 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ئىنسانلار يېمەك - ئىچمەكنى خام يېيىشتىن پىشۇرۇپ يېيىشكە قەدەم قويغاندىن باشلاپ، ياغاچ ۋە ساپالدىن ياسالغان ئائىلە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلىتىشكە قەدەم قويغان. ئۇيغۇرلارنىڭ كۇلالچىلىقىمۇ شۇنىڭدىن باشلاپ تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىغان. قەزنۇۋىلىنغان قەدىمىي ساپال بۇيۇملارنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئادىتى، پىسخىك ئالاھىدىلىكىگە ماس ھالدا يېڭىلىنىش بولغان. قىسقىسى، قەشقەرنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر كۇلالچىلىقى ھەققىدە ئەينەن، توغرا، تەپسىلىي تارىخىي يازما ماتېرىيال بولمىسىمۇ، لېكىن قەشقەرنىڭ كۇلالچىلىقى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ، ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتسە بالىسى ئەجداد كەسپىنى، ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇشنى راۋا ۋە ساۋاب بىلىپ داۋاملاشتۇرۇپ، بۇگۈنگىچە يېتىپ كەلدى ھەم ھۈنەر - سەنئىتى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى.

بۇ ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغان ئائىلە ۋە مىراسخورلار ئەجداد كەسپىنى، ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇش بەدىلىگە زىيان تارتىپ،

نامراتلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ كەسىپتىن ۋاز كەچمىگەن. ئەجداد كەسىپىنى، ئاتا كەسىپىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئەجدادىنى ۋە ئاتىسىنى قەدىرلىگەنلىك، سۆيگەنلىك دەپ بىلىپ داۋاملاشتۇرغان.

چاسا كوچا باشقارما گۈزەر ئىجتىمائىي رايونىغا قاراشلىق كوزىچى يار بېشى مەھەللىسى تارىخى ئۇزۇن قەدىمىي مەھەللە. تارىخنامىلەردىمۇ ئېنىق خاتىرىلەنگەن بۇ مەھەللىنىڭ «كوزىچى يار بېشى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشى ئۇنىڭ كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جاي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كوزىچى يار بېشىنىڭ تۈپرىقى سېغىز تۈپراق بولۇپ، كۆلالچىلىقتا مۇھىم خام ئەشيا بولغاچقا، ئەينى ۋاقىتتا كوزىچى يار بېشىغا نۇرغۇن داڭلىق كۆلالچىلىق ئائىلىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. سەئىدىيە، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردىكى كۆلالچىلارمۇ كۆچۈپ كېلىپ، كوزىچى يار بېشىغا ئولتۇراقلىشىپ، نەچچە ئەۋلاد ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغان. بۈنىڭدىن 200 — 300 يىل ئىلگىرى قەشقەرنىڭ كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىگە توپلىشىپ كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىلەر 100 — 120 ئەتراپىدا بولغان، ئۆلكە ئازاد بولۇشتىن بۇرۇن 40 — 50 ئائىلىگە چۈشۈپ قالغان. ھازىر بولسا كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدە ئەۋلاد ۋارىس، ئاتا ۋارىس كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىدىن 11سى، ھۈنەر - كەسىپ قىلىۋاتقان ئەۋلادلار 17 گە چۈشۈپ قالغان.

ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىنىڭ تەرەققىي قىلالمايي يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئىقتىسادنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشى، سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر كۆلالچىلىقى قەدىمىي ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرى، قەدىمىي ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسۇلىنى ساقلاپ قالغاچقا، ئانچە تەرەققىي قىلالمىغان، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى 55 يىللىق تەرەققىياتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، نەچچە ئەسىر ئۇيغۇر كۆلالچىلىرى ياسىغان نەرسىلەرنى سۆيۈپ، قەدىرلەپ ئىشلىتىپ كەلدى. بۇرۇن

ئۇيغۇر تاماق داستىخانلىرىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەك كۆلالچىلار ياسىغان ساپال تاۋاق، ساپال پىيالە، ساپال چەينەك، ساپال لېگەن، ساپال تەخسە، ساپال ئاپتاۋۇا - چىلاپچا، ساپال ئۇۋرىق قاتارلىق نەرسىلەر ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىنىڭ سودىسىمۇ ناھايىتى ياخشى بولغان. قەشقەر ئۇيغۇر كۆلالچىلىرى ئۆزىنىڭ كارامەت ھۈنەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تەبىئىي سىغىز توپىغا ھېچقانداق نەرسە قوشماي، سۇ بىلەن مەلھەم لاي ئېتىپ، چوڭ - كىچىك كۈپ، كوزا، ئاپتاۋۇا - چىلاپچا، تەشتەك، ئۇۋرىق، خۇمرا، ياغلىق قاچا، ئاپقۇر، تەخسە، پىيالە، لېگەن، تاۋاق، لوڭقا، شامدان، چىراغ، تۆكۈرۈكدان قاتارلىق 70 خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى قول بىلەن ياساپ، سىلىق - سىپتا ئىشلەپ، ھەر خىل شەكىلدە رەڭ، ھەل بېرىپ، ئاجايىپ كۆركەم سەنئەت بۇيۇمى ۋە ئىشلىتىشچانلىققا ئىگە ئۆزگىچە تۇرمۇش بۇيۇمى قىلىپ ياساپ چىققان.

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش جەريانىدا، كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدە ئەۋلادتىن - ئەۋلاد مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان 11 كۆلالچىلىق كەسىپىي ئائىلىسىنىڭ ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا، گەرچە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى قالاق، ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسۇلى كونا بولسىمۇ، ئىشلەپچىقارغان ساپال بۇيۇملارنىڭ سۈپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى، شەكلىنىڭ زامانغا لايىق ھالدا يېڭىلىنىۋاتقانلىقىنى، قەشقەرنىڭ ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇشتا بۇ كۆلالچىلىق ئائىلىلىرىنىڭ رولىنىڭ خېلى ياخشى بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. لېكىن بۇ ئەنئەنىۋى كەسىپ ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ كۆچلۈك بېسىمى تۈپەيلىدىن تازا راۋاجلانمىغان، كۆپىنچە ۋاريسلار قېرىپ كەتكەن. ئۇلار مۇشۇ بىر خىل ھۈنەرگە تايىنىپ جان باقىدىغان بولغاچقا، تۇرمۇشى يەنىلا قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتۈۋېتىپتۇ. ئىشلەپچىقارغان ساپال بۇيۇملىرىنىڭ سېتىلىشى دېگەندەك ياخشى ئەمەس. ساياھەتچىلىكىنىڭ يۇقىرى دولقۇنى يېتىپ كەلگەندە، تىجارىتى خېلى ياخشى بولغان بولسىمۇ، كۆپ ھاللاردا تىجارىتى راۋاج

يۇرۇشمىگەن. شۇڭا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش، دائىملاشتۇرۇش ۋە داۋاملاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەشقەرنىڭ كۇلالچىلىق ھۈنەر - كەسپىنى رەھبەرلىك جەھەتتە قوللاپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە يۆلەپ، ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭىلاپ، قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئاساسىدا يەنمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش، ۋارىسلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇش ۋە تەدرىجىي كۆپەيتىش لازىم.

1. كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدىكى كۇلالچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئۈچ كۈن تەكشۈرۈش جەريانىدا، كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدىكى 11 كۇلالچىلىق كەسپىي ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىنى بىر - بىرلەپ ئىگىلىدى. ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ كۇلالچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرىدە كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 17 نەپەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 54 ياش، ئەڭ چوڭىنىڭ يېشى 92 ياش، ئەڭ كىچىكىنىڭ يېشى 25 ياش بولۇپ، ۋارىسلارنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىش ھالىتى كۆرۈلگەن. ئومۇمىي ئادەم سانى ئىچىدە يېشى 60 ياشتىن ئاشقانلار ئالتە نەپەر.

كۇلالچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرىنىڭ ئاساسىي تارىخىي ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1. تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى ـــ ئەزىز مەمەتئىلىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئەزىز مەمەتئىلى ئۆزى، ئەزىز مەمەتئىلىنىڭ دادىسى، دادىسىنىڭ دادىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئوغلى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 - ئەۋلاد: چوڭاخۇن 1835 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1920 - يىلى 85 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. بىر ئۆمۈر كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ داڭ چىقارغان.

2 ـ ئەۋلاد: مەمەتئېلى چوڭام 1887 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1936 ـ يىلى 49 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كەسىپ ۋارىسى ئوغلى مەمەتئېلى كىچىك بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ئاتا كەسىپ ھۈنىرىنى ئوغلىغا ئۆگىتەلمەي ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد: ئەزىز مەمەتئېلى 1927 ـ يىلى تۇغۇلغان، ھازىر 80 دىن ئاشتى، دادىسىدىن توققۇز يېشىدا يېتىم قالغاچقا، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى كوزىچى يار بېشىدىكى نىزانكام دېگەن ئۇستامدىن ئۆگەنگەن.

4 ـ ئەۋلاد: ھەسەنجان ئەزىز 1956 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى ئەزىز مەمەتئېلىدىن ئۆگەنگەن، ھازىر ئەجدادلىرىنىڭ ھۈنىرىنى ئاساسلىق داۋاملاشتۇرغۇچى بولۇپ قالغان، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى بىرقەدەر پىشىشق ئۆگەنگەن ۋە ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشقان. ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ئائىلىنىڭ كۇلالچىلىق تارىخى 170 يىلغا يېتىدىكەن.

2. تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى — تۇرسۇن رۇستەمنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

تۇرسۇن رۇستەم ئۆزى، دادىسى، چوڭ دادىسى، ۋارىس ئوغلى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: ئىسلام ئاخۇن 1815 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1920 ـ يىلى 105 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۇلالچىلىق بىلەن 60 يىلدىن ئارتۇق شۇغۇللانغان.

2 ـ ئەۋلاد: ئابدۇرۇسۇل ئىسلام 1867 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1957 ـ يىلى 90 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى ئىسلام ئاخۇندىن ئۆگەنگەن، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى 60 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد: تۇرسۇن رۇستەم (رۇستەمنىڭ تاغىسى) 1950 ـ يىلى تۇغۇلغان، دادىسىدىن يەتتە يېشىدا يېتىم قالغان بولغاچقا، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسىنىڭ ئىنىسى رۇستەم ئىسلامدىن ئۆگەنگەن ھەمدە «رۇستەم» فامىلىسىنى قوللانغان. تۇرسۇن رۇستەم كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى

پۈختا، سىلىق ئۆگەنگەن ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ بۇ ھۈنەرنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشى ئۈستىدە كۆپ ئىزدەنگەن، بولۇپمۇ ئۆزى ياساپ چىققان ساپال بۇيۇملارغا قانداق رەڭلەرنى بېرىش، مىللىي ئالاھىدىلىكنى قانداق ساقلاپ قېلىش جەھەتتىلەردە كۆپ باش قاتۇرغان.

4 ـ ئەۋلاد: كىچىك ئوغلى مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاچقا، تېخى ھۈنەر ئۆگەنمىگەن. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن ھۈنەرنى ئۆگەنمەكچى بولغان. لېكىن بۇ كىچىك ئوغلىنىڭ كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگەنگۈسى يوق ئىكەن.

3. تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى ـــ سۇلتان ماموت ئەپەندىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

سۇلتان ماموت ئەمەت ئۆزى، دادىسى، ئانىسىنىڭ چوڭ دادىلىرى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: ئەمەت چوڭام (سۇلتان ماموت ئەمەتنىڭ بوۋىسى) 1802 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1885 ـ يىلى 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، 50 يىلدىن ئارتۇق كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

2 ـ ئەۋلاد: ئىمىن ئەمەت (چوڭ دادىسى) 1868 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1948 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد: ئەمەت ئىمىن (دادىسى).

4 ـ ئەۋلاد: سۇلتان ماموت ئەمەت 1951 ـ يىلى تۇغۇلغان، ھازىر ئاتا كەسىپ ۋارىسى بولۇپ، بۇ ھۈنەرنى داۋاملاشتۇرماقتا، ھېچقانداق شاگىرت تەربىيەلىيەلمىگەن.

4. بەش ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى ـــ ئابلىز سوپىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئابلىز سوپى ئۆزى، تاغىسى، تاغىسىنىڭ دادىسى، تاغىسىنىڭ دادىسىنىڭ دادىسى، تاغىسىنىڭ بوۋىسى بولۇپ، بەش ئەۋلاد كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: يۈسۈپ موللا داڭلىق كۇلالچىلىق ئۇستىسى بولۇپ، 1790 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1868 ـ يىلى 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەينى ۋاقىتتا كۇلالچىلىقنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ قىلغاچقا، تىجارىتى روناق تاپقان.

2 ـ ئەۋلاد: تۇردى يۈسۈپ 1855 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1930 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى يۈسۈپ موللىدىن ئۆگەنگەن، ئۆمرىدە 50 يىل ئەتراپىدا كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

3 ـ ئەۋلاد: پالتۇ تۇردى 1883 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1958 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى تۇردى يۈسۈپتىن ئۆگەنگەن.

4 ـ ئەۋلاد: مەمەت پالتۇ 1920 ـ يىلى تۇغۇلغان، قېرىپ كەتكەچكە كۇلالچىلىق ھۈنىرى بىلەن شۇغۇللىنالمىغان، ھۈنەرنى دادىسى پالتۇ تۇردىدىن ئۆگەنگەن.

5 ـ ئەۋلاد: ئابلىز سوپى 1953 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى ئاتىسىنىڭ مەمەت پالتۇدىن ئۆگەنگەن. ھازىر ئاساسلىق ۋارىس بولۇپ، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. ئۇرۇمچى سايامەت ئىدارىسى ئابلىز سوپىنى 2002 ـ يىلىدىن 2004 ـ يىلىغىچە يۇقىرى ئىش ھەققى بىلەن تەكلىپ قىلىپ ئىشلەتكەن.

5. بەش ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى — تۇردى ھامۇتنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

تۇردى ھامۇت ئابلىز سوپى بىلەن نەۋرە ئاكا ـ ئۇكا بولۇپ، تۇردى ھامۇت ئابلىز سوپىغا ئوخشاش بەش ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئالدىنقى ئۆت ئەۋلاد تارىخى ئابلىز سوپىنىڭكى بىلەن ئوخشاش.

تۇردى ھامۇت 1948 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى مەمەت پالتۇدىن ئۆگەنگەن، ھۈنەرنى مۇكەممەل ئۆگەنگەچكە ئەھۋالىمۇ خېلى ياخشىكەن.

6. تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى — مەمەتئىمىن ئوبۇلنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

مەمەتئىمىن ئوبۇل ئۆزى، دادىسى، دادىسىنىڭ دادىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئوغلى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: چوڭاخۇن 1835 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1920 ـ يىلى 85 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

2 ـ ئەۋلاد: مەمەتئىلى چوڭام 1887 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1936 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد: ئەزىز مەمەتئىلى 1927 ـ يىلى تۇغۇلغان.

4 ـ ئەۋلاد: مەمەتئىمىن ئوبۇل، 1950 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى ئاساسلىق داۋاملاشتۇرۇپ كەلگۈچى ۋارىس بولۇپ قالغان.

7. تۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى — مۇھەممەد تۇردىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

مۇھەممەد تۇردى 15 يېشىدىن تارتىپ دادىسى تۇردى موللامدىن كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگىنىپ، 60 يىلدىن ئارتۇق ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: موللام قاسىم باي 1806 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1886 ـ يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۆمۈر بويى كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

2 ـ ئەۋلاد: تۇردى موللا 1874 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1944 ـ يىلى 107 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، ھۈنەرنى دادىسى موللا قاسىمدىن ئۆگەنگەن، ئۆمۈر بويى كۇلالچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان.

3 ـ ئەۋلاد: مۇھەممەد تۇردى 1912 ـ يىلى تۇغۇلغان، بىر ئۆمۈر كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى قىلىپ قېرىپ كەتكەچكە دەم ئالغان.

4 ـ ئەۋلاد: مەمەتتۇرسۇن مۇھەممەد 1961 ـ يىلى تۇغۇلغان، دادىسى مۇھەممەد تۇردىدىن 15 يىل كۇلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگەنگەن، ھازىر ئاتا كەسپىگە ئاساسلىق ۋارىسلىق قىلغۇچى بولۇپ قالغان، شاگىرت يېتىشتۈرمىگەن.

8. بەش ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى — مەخمەت قادىرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئۆزى، دادىسى، دادىسىنىڭ دادىسى، بوۋىسى، ئۆزىنىڭ ئوغلى بولۇپ بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: توخسۇن ھاشىم ئەسلىي يېڭىسار ناھىيەسىنىڭ بازار ئىچىدىن بولۇپ، 1810 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1885 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۆمۈر بويى كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز زامانىسىدا داڭ چىقارغان.

2 ـ ئەۋلاد: ناسىر توخسۇن يېڭىسار ناھىيەسىنىڭ يېڭىباغ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، 1855 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1925 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى توخسۇن ھاشىمدىن ئۆگىنىپ، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆمۈر بويى كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

3 ـ ئەۋلاد: قادىر ناسىر 1895 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1987 ـ يىلى 92 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى ناسىر توخسۇندىن ئۆگىنىپ، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆمۈر بويى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ 1947 ـ يىلى يېڭىسارنىڭ يېڭىباغ دېگەن يېرىدىن قەشقەرنىڭ كوزىچى يار بېشىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرغان.

4 ـ ئەۋلاد: مەخمەت قادىر 1937 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى قادىر ناسىردىن ئۆگەنگەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن، ئاتا كەسپىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە.

5 ـ ئەۋلاد: ئۆمەرجان مەخمەت (مەخمەت قادىرنىڭ ئوغلى)، 1979 ـ يىلى تۇغۇلغان، ھازىر دادىسىدىن كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ.

9. بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى ـــ زۇنۇن ھاشىمنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

زۇنۇن ھاشىم بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىقنىڭ ۋارىسى بولۇپ، ھۈنەرنى دادىسى ھاشىم تېپىپتىن ئۆگەنگەن.

1 ـ ئەۋلاد: زۇنۇن ئاخۇن 1820 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1890 ـ يىلى 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، داڭلىق كۆلالچىلىق ئۇستىسى بولۇپ، ئەينى زاماندا ئۇ ياسىغان نەرسىلەرنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىكەن.

2 ـ ئەۋلاد: تېيىپ زۇنۇن 1846 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1926 ـ يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى زۇنۇن ئاخۇندىن ئۆگىنىپ، ئۆمۈر بويى ئاتا كەسپىگە ۋاپادار قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد: ھاشىم تېيىپ 1896 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1971 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى تېيىپ زۇنۇندىن ئۆگەنگەن، ئۆمۈر بويى كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، داڭلىق ئۇستا بولۇپ تونۇلغان.

4 ـ ئەۋلاد: زۇنۇن ھاشىم 1935 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇغۇلغان، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى ھاشىم تېيىپتىن ئۆگەنگەن، دادىسىنىڭ ئاتا كەسپىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە. ئۇ ھۈنەرنى سىلىق ۋە پۇختا قىلغاچقا، ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى يۇقىرى، بازىرى ئىتتىك ئىكەن.

5 ـ ئەۋلاد: تۇرسۇنجان زۇنۇن 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇغۇلغان، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى زۇنۇن ھاشىمدىن پىشىشق ئۆگەنگەن، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئاتىسى بىلەن بىرگە كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

10. ئۈچ ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى ـــ ئۆمەر ئىلىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئۆمەر ئىلى ئۆزى، دادىسى، چوڭ دادىسى بولۇپ، ئۈچ ئەۋلاد كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: رېھىم ئاخۇن 1878 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1948 ـ يىلى 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

2 ـ ئەۋلاد: ئىلى رېھىم 1935 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1995 ـ يىلى 2ـ ئايدا 60 يېشىدا ۋاپات بولغان، دادىسىدىن كىچىك قالغاچقا، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى بىر تۇغقانلىرىدىن ئۆگەنگەن.

3 ـ ئەۋلاد: ئۆمەر ئېلى ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ كۇلالچىلىق ھۇنىرىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

11. تـۆت ئەۋلاد كۇلالچىلـىق ئائىلىـسى — مـۇھەممەت تۇرغـۇن ئەبەسنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

1 ـ ئەۋلاد: تۇردى ئاخۇن ئاكا (چوڭ دادىسى).

2 ـ ئەۋلاد: مۇھەممەد تۇردى 1912 ـ يىلى تۇغۇلغان، بىر ئۆمۈر كۇلالچىلـىق بىـلەن شـۇغۇللانغان، قېرىـپ كەتكەچـكە ھـۇنەرنى داۋاملاشتۇرالمىغان.

3 ـ ئەۋلاد: ئەبەس پالتۇ 1931 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 2003 ـ يىلى 11 ـ ئايدا 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۆمۈر بويى كۇلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

4 ـ ئەۋلاد: مۇھەممەتتۇرغـۇن ئەبەس 1965 ـ يىلـى 5 ـ ئاينـىڭ 20 ـ كۈنى تۇغۇلغان، كۇلالچىلىق ھۇنىرىنى دادىـسى ئەبەس پـالتۇدىن ئۆگەنگەن، تـۆت ئەۋلاد كۇلالچىلىقنـىڭ ۋارىـسى بولـۇپ، ئاتـا كەسـپىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

تەكشۈرگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، كوزىچى يـار بېشىدا كۇلالچىلـىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 17 نەپەر بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ئەزىز مەمەتئېلى، 77 ياش
2. ھەسەنجان ئەزىز، 48 ياش
3. تۇرسۇن رۇستەم، 54 ياش
4. سۇلتان ماموت ئەمەت، 53 ياش
5. مەمەت پالتۇ، 84 ياش
6. ئابلىز سوپى، 69 ياش
7. تۇردى ھاموت، 56 ياش
8. مەمەتئىمىن ئوبۇل، 54 ياش
9. مۇھەممەد تۇردى، 92 ياش
10. مەمەتتۇرسۇن مۇھەممەد، 43 ياش
11. مەخمەت قادىر، 68 ياش
12. ئۆمەرجان مەخمەت، 25 ياش

13. زۇنۇن ھاشىم، 69 ياش
14. تۇرسۇنجان زۇنۇن، 46 ياش
15. ئۆمەر ئىلى، 32 ياش
16. ئەنۋەر ئىلى، 34 ياش
17. مۇھەممەتتۇرغۇن ئەبەس، 39 ياش
بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭىنىڭ يېشى 92 ياش، ئەڭ كىچىكىنىڭ يېشى 25 ياش.

2. قەشقەرنىڭ قەدىمىي كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇر

قەشقەرنىڭ مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكى دۇنياغا داڭلىق. قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىقى ھۈنەرۋەنچىلىكى ـ قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ھەم زورىيىۋاتقان ساياھەت كەسىپىنىڭ ئېھتىياجىدىن قارىغاندا، قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى قۇتقۇزۇش، راۋاجلاندۇرۇش مەيلى ھازىر ياكى كەلگۈسىدە بولمىسۇن ناھايىتى مۇھىم. قەشقەر كۆلالچىلىق سەنئىتىنىڭ ۋارىسلىرى يىلدىن ـ يىلغا ئازىيىپ كېتىپ، يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىقىنى كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ قۇتقۇزۇش، راۋاجلاندۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش زۆرۈر، دەپ قارايمىز:

1. قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىق ئىشلىرىنى شەھەر، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۈرى قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قاتلاممۇقاتلام يوللاپ، تەستىقلىتىپ، قوغداش تەدبىرلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش كېرەك.

2. دۆلەت مۇڭاپىق دەرىجىدە يەر ۋە مەبلەغ ئاجرىتىپ، قەشقەردە قەدىمىي كۆلالچىلىق مەركىزى قۇرۇش، مەركەز قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش سېخى، كۆرگەزمىخانا، خۇمدان قاتارلىقلارنى سېلىپ، ئەنئەنىۋى ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىپ، يېڭى ھۈنەر ـ تېخنىكىلارنى

قوللىنىپ، تېخمۇ پۇختا، تېخمۇ كۆركەم، تېخمۇ نەپىس ساپال بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان قەشقەرنىڭ سايامەتچىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇش لازىم.

3. كۆلالچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق، ۋاربىسلارنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش لازىم.

قوشۇمچە (5):

يېڭسار پىچقى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى

جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە داڭلىق يېڭسار پىچقى ئۇيغۇر پىچاقلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىڭ يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە. يېڭسار پىچقى توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت تارقالغان: ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى، يېڭسار بازىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى قاراباش دېگەن مەھەللىدە مەمەت تۆمۈرچى دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆمۈرچىلىك ھۈنىرى يىراق - يېقىندا داڭ چىقارغان. ئۇ زېھنى ئۆتكۈر، قولى چېۋەر، ئىشچان ئادەم بولۇپ، تىرىشچانلىقى ۋە كۆچلۈك ئەقىدىسى بىلەن ياساپ چىققان پىچاقلارنى يىراق - يېقىندىكى كىشىلەر بەس - بەستە سېتىۋېلىپ ئىشلەتكەن. ئىشلىگەن پىچاقلار خىلمۇخىل، رەڭگارەڭ بولۇپ، تۈز پىچاق، چاسا پىچاق، ئەگرى پىچاق، چىشلىق پىچاق، خەنجەر پىچاق قاتارلىق تۈرلىرى بىلەن يېڭسار ۋە قوشنا جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈپ بەلبېغىغا ئېسىۋالىدىغان كۆركەم، نەپىس بۇيۇمىغا ئايلانغان.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مەمەت تۆمۈرچىنىڭ شاگىرتلىرى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى، راۋاجلاندۇرۇشى نەتىجىسىدە، يېڭسار پىچقى بارغانسېرى تېخمۇ سۈپەتلىك، تېخمۇ كۆركەم ياسىلىپ، پىچاقلار دۇنياسىنىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆزىنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىكى، ئۆزگىچە ھۈنەر - سەنئىتى، تۇجۇپلەپ ئىشلەنگەن نەقىشلىرى بىلەن پىچاق بازارلىرىدا كۆزنى چاقنىتىپ، يېڭسار خەلقى، شۇنىڭدەك جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك سودىگەرلەر، سەنئەتكارلار، ساقلىغۇچىلارنىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇمىغا ئايلاندى.

يېڭسار پىچقىنى ئاددىي ھالدا پىچاق دەپ ئاتىغاندىن كۆرە، ئېسىل ئىشلەنگەن گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى دەپ ئاتىغان تۇرۇك. چۈنكى،

40 نەچچە تۈرگە كۆپەيگەن يېڭسار پىچقى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم قول ھۈنەر - سەنئەت مەھسۇلاتى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە مەدەنىيىتى ئوخشاش بولمىغان قازاق، موڭغۇل، زاگىزۇ، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تۈرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۆزىنىڭ ئامىمبابلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ۋايىغا يەتكەن ئالاھىدە مىللىي بۈيۇم بولۇپ قالدى.

يېڭسارنىڭ ھەر خىل پىچاقلىرىغا كۈمۈش، مىس، داتلاشماس پولات، ھايۋانات مۈڭگۈزى، ھايۋانات سۆڭىكى، ياغاچ ۋە ھەر خىل رەڭدىكى ئورگانىك ئەينەكلەردىن تىغ، تۈتقۇچ، دەستە ياسىلىدۇ. پىچاق دەستىسىگە كۈمۈش، قىزىل مىس، ياقۇت، قۇلۇلە قېپى قاتارلىقلاردىن نەقىش ئىشلىنىدۇ. كىشىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىدىغىنى، پىچاقلارغا ئۆزىگە يارىشا ھەر خىل ئېسىل غىلاپلار سېپلىنىدۇ. پىچاق غىلاپلىرىغا كالا خۇرۇمى، قوي خۇرۇمى قاتارلىق يۇقىرى سۈپەتلىك خۇرۇملار ماتېرىيال قىلىنىدۇ. بەزى غىلاپلار كۈمۈش، مىس، ئالىيۇمىن ۋە داتلاشماس پولاتلاردىن ياسىلىپ، ئۈستىگە ھەر خىل مىللىي تۈسكە ئىگە نەقىشلەر چېقىرىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ھەم چوڭ سۈپەت، ھەم قىممەتلىك بولۇپ، ئىشلىتىش، ساقلاش ۋە دوست - بۇرادەرلەرگە سوۋغا سۈپىتىدە تەقدىم قىلىشتىكى قىممەتلىك بۈيۇم ھېسابلىنىدۇ.

يېڭسار پىچىقىغا ئەلا سۈپەتلىك، ئېلاستىكلىق پولات تاختاي، پولات شار خام ماتېرىيال قىلىنىدۇ. پىچاق ياسايدىغان ھۈنەرۋەنلەر ماتېرىياللارنى ئوتتا تاۋلاپ، بولقا بىلەن سوقۇپ تىغ ھالەتكە كەلتۈرۈپ، سۇغا چىلاپ سۇغىرىپ تەييارلايدۇ. ئۇنىڭ بىسى ناھايىتى ئىتتىك، پىچاقلارنىڭ شەكلى ھەر خىل، تۈرى كۆپ بولۇپ، ئەنئەنىۋى تۈرلىرىدىن ئەگرى پىچاق، تۈز پىچاق، شەمشەر، قۇش تۇمشۇقى شەكلىدىكى پىچاق، قىڭراق، قەلەمتىراش قاتارلىقلار بار. يېڭسار پىچاقلىرىنىڭ بىسى ياكى ساپلىرىغا ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە يېزىقلاردا «يېڭسار» قاتارلىق ماركا نامىلرى چېكىلىدۇ. بۇ ئاساسەن ماركىنىڭ رولىنى ئويناشتىن سىرت، ساختا پىچاقلاردىن پەرقلەندۈرۈش رولىنىمۇ ئويناىدۇ.

يېڭسار پېچاقلىرى كىشىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشىدىمۇ ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى ئويناۋاتىدۇ. يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش، چارۋا مالىلارنى بوغۇزلاش، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، گۆشلۈك غىزالارنى، مېۋىلەرنى ئىستېمال قىلىشتا ياردەمچى بولۇش قاتارلىق روللارنىمۇ ئويناۋاتىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، يېڭسار ناھىيەلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى پېچاقچىلىق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان ھۇنەرۋەن - كاسىپ ۋە دېھقانلارنى بېيىش يولىغا يېتەكلىدى، شۇنداقلا بۇ ئەنئەنىۋى قول ھۇنەرۋەنچىلىك كەسپىنى يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيە، يېزا - كەنتلەردە پېچاقچىلىق بىرلەشمىلىرىنى قۇرۇپ، پېچاقچىلىققا يېتەكچىلىك قىلىش ۋە مەدەت بېرىشنى نۇقتىلىق قانات يايدۇردى. ۋاستىچىلار قوشۇنىنى ئۇزۇكسىز زورايتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى مەزگىللىرىدىكى يۈرۈشلۈك مۇلازىمەتنى كۆپەيتتى. ناھىيەلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ھەرقايسى يېزا (بازار) لاردىكى رەھبەرلەر پېچاقچىلىققا كېتەرلىك مەبلەغ، تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش ئورنى، ئۈچۈر بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق جەھەتلەرگە يېتەرلىك ئېتىبار بەردى، بولۇپمۇ دېھقانلارنىڭ پېچاق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كەڭ يول ئېچىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش جەھەتلەردە يولۇققان كونكرېت قىينىچىلىقلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلدى. ھازىر يېڭسار ناھىيە بازىرى ئىچىدىلا پېچاقچىلىق كارخانىسى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆلىمى بىرقەدەر زور بولغان پېچاقچىلىق كوچىسى بارلىققا كەلتۈرۈلۈپ، زاكازغا ئاساسەن پېچاق ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلۇپ، پېچاق ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش قېلىپلاشتۇرۇلۇپ ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇلۇپ، پېچاقچىلىقنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىغا كۈچلۈك ئاساس سېلىندى.

يېڭساردا ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر خىل پېچاقلار ئالاھىدە نەپىس بۇيۇم سۈپىتىدە مەملىكەت بويىچە ئېچىلغان 12 - نۆۋەتلىك ساياھەت نەپىس ھۇنەر - سەنئەت خاتىرە بۇيۇملىرى سودا يىغىنىدا 1 -

دەربجىلىك مۇكاپاتقا ۋە «تۇلپار» خاتىرە مۇكاپاتىغا، شىنجاڭ مىللىي ئالاھىدە بۇيۇملىرى بويىچە ئەلا سۈپەتلىك بۇيۇم مۇكاپاتىغا، خەلقئارا سانائەت بۇيۇملىرى كۆرگەزمە يىغىندا ئالتۇن مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

نۆۋەتتە، يېڭسار پىچقىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى 1 مىليون دانىغا يەتتى، پىچاق ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كارخانا ۋە يەككە تىجارەتچى ئائىلىسى 20 دىن ئارتۇق بولۇپ، مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىمى 400 دىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پىچاق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان دېھقانلارمۇ بار.

يېڭسار ناھىيەسىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پىچاقلارنىڭ مارکىلىرى ھەر خىل بولۇپ، «بادامگۈلى»، «ئانارگۈلى»، «شەمشەر»، «مىسران»، «يېڭسار» قاتارلىق تاۋار مارکىلىرىنى رويخەتكە ئالدۇردى. پىچاق ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش زامانىمىزدىكى يېڭسار قول ھۈنەرۋەنلىرى ۋە دېھقانلىرىنىڭ بېيىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، ھاللىق سەۋىيەگە قاراپ يۈرۈش قىلىشتىكى مۇھىم كىرىم مەنبەسىگە ئايلاندى.[1]

خۇلاسە

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ــ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولغان ئۇنۇۋېرسال غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت ساھەسى. ئۇ رەڭدارلىققا ۋە كۆپ خىللىققا ئىگە بولغان كىشىلىك تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس ھالدا ئىختىرا قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ مۇجەسسىمى. ئۇ شەكىل جەھەتتىن كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان ماددىيلىققا (كونكرېتلىققا) ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى كەشىپ قىلىش ۋە ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش جەريانلىرىغا ئىنسانىي ئەقىل ـ ئىدراك ۋە پەم ـ پاراسەت يېتەكچىلىك قىلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن، مۇئەييەن بىر قورال ـ سايمان ياكى سەنئەت

---

[1] تۇرسۇن پازىل تەييارلىغان «يېڭسارداكى ‹ئۇچ گۆھەر› » نامىلىق تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن ئېلىندى. «قەشقەر» ژۇرنىلى 2005 ـ يىلى 3 ـ سان.

ئاممللىرى سىڭگەن كونكرېت بۇيۇم خاراكتېر جەھەتتىن غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ بولىدۇ.

بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساسەن قەشقەر رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان، ئەۋلادلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن قول ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالدى. پۈتكۈل قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرىنى، ئۇلارنىڭ تېخنىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە تارىخىي ئۆزگىرىشىلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىشنىڭ پۇرسىتى، ئىمكانىيىتى بولمىدى. شۇڭا، خۇلاسە سۈپىتىدە قەشقەرگە خاس قول ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىسخېمىسى قوشۇمچە قىلىندى.

قوشۇمچە: قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

چوڭ تۈر	تارماق تۈر	مەھسۇلات تۈرلىرى ياكى قۇرۇلمىسى
1. ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئائىت قول ھۈنەرۋەنچىلىكى	A ئۆڭچىلىق كەسپى	ساداق، چوماق (توقماق)، قاپقان (تۆمۈر قاپقان، توڭگۇز قاپقان، ياغاچ قاپقان)، قىسماق، سوغان، تاختىمۇشۇك، تەپكە، ئۇۋ مىلتىقى.....
	B بېلىقچىلىق كەسپى	ساچقاق، مانتۇ، گۆلمە (تور)، مانجا، ئىلغا، كېمە (قولۇاق).....
	C چارۋىچىلىق كەسپى	ئېگەر، ئۈزەڭگە، قامچا، تاراق (تارغاق)، قايچا، ناھال (نال).....

	D دېھقانچىلىق هۈنەر - كەسپى	كەتمەن، كەكە، گۈرجەك، ئورغاق، ئارا، بوقۇسا، تىرنا، سۆرەم، بەلچە (ئوتىغۇچ)، تۆلۈق، سەكسەن پۇت، غەلۋىر، ئۆتكەمە، سېۋەت، كۈرەك
2. ئاشلىق - ياغلىق دان پىششىقلاش	A يارغۇنچاق	بۇغداي يارمىسى، قونداق يارمىسى، ئارپا يارمىسى، گۈرۈچ يارمىسى، پۈرچاق يارمىسى
	B تۇغمەن	كويلا، نور (قوغاچ)، غولۇا، ئاقتا، چاقپەلەك، تاش، خامپا، سۇكەن، تاقىلىدىغۇچ، تەگشەك
	C سوقا	قول سوقىسى، تەپمە سوقا، سۇ سوقىسى
	D جۇۋاز	جۇۋازكۆتىكى، ئوق، ئوق بۆكى، قىلىچ، قايچا، بويۇنتۇرۇق، ياغ قاپقى، تاش، تالتۇز قول چىغرىق ۋە تەپمە چىغرىق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. قول چىغرىقى تاپانلىق، پاچاق، ئوق (ئەركەك ئوق ۋە چىشى ئوق) دىن تەركىب تاپىدۇ. تەپمە چىغرىق — پەلتەك، تىزلىق، ئوق، توقماق، تەپكە قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ.

3. ئۇن تاماقلىرى	A سۈيۇقئاشلار	ئۇگرە، قۇچقاچ تىلى، ئۇزۇپ تاشلانغان ئاش (خولۇپ ئاش)، يوبدان، سىقماق ئاش، كۆمۈلمەك ئاش
	B لەگمەنچىلىك	سوزما لەگمەن، يېپىلاق لەگمەن، كەسمە لەگمەن، سېرىق ئاش، قولداما، تۇم لەگمەن
	C چۆپ	نېرىن چۆپ، قورۇما چۆپ، ياغلىما چۆپ، شوخلا چۆپ، پالەك چۆپ، ماش چۆپ
	D چۆچۈرە	گۆش چۆچۈرىسى، كۆك چۆچۈرىسى، قىزىل بۇغداش چۆچۈرىسى، لويلا چۆچۈرىسى، پىنىنە چۆچۈرىسى، جۇۋاۋا (بەنشىر، سۇ مانتىسى)
	E ئۇماچ	ئۇماچ، ئاتىلا، يارما، زاك، كۆكباش ئۇمىچى، بۇلماق
	F مانتا	پېتىر مانتا، بولاق مانتا، ياغ مانتا (قورۇما مانتا، خوشاك)، شېكەر مانتا، كۆكتات مانتا، كاۋا مانتا، يۇتازا، هورنان، پۆرە، تۇرمەل
	G سامسا	سامسا، گۆشگىردە، پەرمۇدە
	K نان	گىردە، توقاچ نان، ھەمەك نان، شىرمەن نان، قاتلىما نان، زاغرا، جۇۋەندە نان، گۆشنان

4. گۈرۈچ يېمەكـلىكلىرى	A پولۇ	گۆشلۈك پولۇ، بەتـتە پولـۇ، بەقەسـەم پولـۇ، مـاش - گۈرۈچ پولۇسى
	B شويلا	قورۇمـا شـويلا، ئـاق شـويلا (خـام شـويلا)، ئـاق ئـاش (سـۇتلۈك شـويلا)، شـوۋۇـگۈرۈچ، نورۇز كۈجسى
5. قۇيماقچىلىق	A قۇيماق	قۇيمـاق، هالقـا قۇيمـاق، پىلـتە قۇيمـاق، سـاگىزا، بوغۇرساق، پېتىر قۇيماق
	B پوشكال	يـاغ پوشـكىلى، تۇخـۇم پوشكىلى، قېيىقچا
6. شورپىلار	A شورپا	چوڭ مال شورپىلىرى، توخۇ شورپىسى، باچكا شورپـسى، قىرغـاۋۇل شـور-پىسى.....
	B ئـۆپكە - هېـسـپ ۋە كـاللا - پاچاق شورپىلىرى	كـاللا - پاچـاق شورپـسى.....
7. قورۇمىلار	A گۆشلۈك قورۇمىلار	قورداق، جەركـوپ، جىگەر قورۇمىسى
	B گۆش - كۆكتات ئارىلاشما قورۇمىلار	سـۇگىپياز - گـۆش قورۇمـسى، مـۇچ - گـۆش قورۇمـسى، يېسـۇبلەك - گۆش قورۇمـسى، پـالەك - گـۆش قورۇمـسى ۋە باشـقا كۆكتـاتلار بـلەن ئارىلاشـتۇرۇلغان گـۆش قورۇمىلىرى، توخـۇ گۆشـى، مۇچ قورۇمىسى

	C تۇخۇم ۋە گۆشسىز كۆكتات قورۇمىلىرى ۋە سوغۇق سەيلەر	تۇخۇم قورۇمىسى، قىيمىغا ئورالغان تۇخۇم قورۇمىسى، تۇخۇم - كۈدە قورۇمىسى، شوخلا - تۇخۇم قورۇمىسى، توخۇم - مور قورۇمىسى، مۇچ - شوخلا قورۇمىسى، يېسىسۇبلەك قورۇمىسى، كاۋا قورۇمىسى، ئۈسۈك قورۇمىسى، پالەك قورۇمىسى، قەلەمچە بەرەڭگى قورۇمىسى، يېسىسۇبلەك قورۇمىسى، تۇرۇپ قورۇمىسى ۋە باشقىلار. تەرخەمەك توغرالمىسى، لەڭپۇك، توغرامچە تۇرۇپ، پىنتوزا، سەي، پىياز-مۇچ- شوخلا ئارىلاشمىسى
	D دۇملىمىلەر	گۆش دۇملىمىلىرى،گۆش-كۆكتات دۇملىمىلىرى، كۆكتات دۇملىمىلىرى، مېۋە دۇملىمىلىرى،كۆك-باش، پۇرچاق، كاۋا دۇملىمىلىرى
8. كاۋاپچىلىق	A كۆمە كاۋاپ	قۇمغا كۆمگەن قېرىن كاۋىپى، دۇخوپكا قېرىن كاۋىپى، گۈلخان قېرىن كاۋىپى
	B قازان كاۋىپى	گۆش قورۇما كاۋاپ، جىگەر قورۇما كاۋاپ
	C تونۇر كاۋىپى	
	D زىخلىق قاقلىما كاۋاپلىرى	گۆش كاۋىپى، بۇرەك كاۋىپى، جىگەر كاۋىپى، ئۇچەي كاۋىپى، بېلىق كاۋىپى، باچكا كاۋاپ.....

9. چايچىلىق (چاي تۈرلىرى)	A سۈت چاي	سۈت چاي، قايماق چاي، ياغچاي
	B مېغىز چاي	ياڭاق چاي، بادام چاي، مېغىز چاي
	C تۇخۇم چاي	تۇخۇم چاي، تۇخۇم - سېرىق ماي چاي
	D دورا چاي	گۈلچاي، پىننە چاي، ئېگىر چاي، رەيھان چېيى، بابۇنە چاي، بەدىيان چاي، لاچىندانە چاي، زەپە چاي، ئاپىدىيان چېيى، قوۋزاق-ـدارچىن چېيى.....
	E قەنت چاي	ھەسەل چاي، ناۋات چاي، قەنت چاي.....
10. قىيام - مۇراببالار ۋە تاتلىق تۈرۈملەر	A گۈلقەنتلەر	قىزىلگۈلقەنت، پىننە گۈل-ـقەنت.....
	B مۇراببالار	ئەنجۈر قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ ھەممە تۈرىدىن مۇراببا ئىشلەيدۇ ۋە شۇ مېۋىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ
	C شەربەتلەر ۋە شىرنىلەر	ھەممە مېۋىدىن شەربەت ياسىلىدۇ. ئۈجمە شىر-نىسى، ئۈزۈم شىرنىسى، ئەنجۈر شىرنىسى، قوغۇن شىرنىسى، تاۋۇز شىرنىسى، ئۆرۈك شىرنىسى، ۋېھى شىرنىسى، شاتۇت شىرنىسى.....

	A ناۋاتچىلىق	ئاق ناۋات (مۇز ناۋات)، سىرىق ناۋات، ئەدرەك
11. قەندالەتچىلىك	B پەشمەكچىلىك	پەشمەك
	C ماتاكچىلىق	يۇمىلاق ماتاك، پىلىتە ماتاك، كۈنجۇت ماتاك، ياڭاق ماتىگى، مېغىز ماتىگى، كەندىر ماتىگى.....
12. ئېچىتقۇلار	A سىركىچىلىك	ئۈزۈم سىركىسى، ئاچچىقسۇ (ئاشلىق سىركىسى)
	B بوزچىلىق، مەيزاپچىلىق	مەيزاپ، قۇرۇق ئۈزۈم مۇسەللىسى، ھۆل ئۈزۈم مۇسەللىسى
	C قېتىقچىلىق، دوغاپچىلىق	قېتىق، سۈزمە، قۇرۇت، پىشلاق، سىرىق مای، قېتىق دوغاپ، شىرنە دوغاپ، سارالك دوغاپ، چۈلە دوغاپ
13. تىككۈچىلىك كەسپى	A باش كېيىم	ئەرلەر دوپپىسى (بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، مەنپۇ دوپپا، سىدام دوپپا، شاپاق دوپپا.....)، ئاياللار دوپپىسى (ئالتۇن زەرگۈل دوپپا، مارجان دوپپا، گۈلەم دوپپا، ئالتۇن قاداقلىق دوپپا..... قاتارلىق 30 خىلدىن ئاشىدۇ). تۇماق (ئاق تۇماق، سالۋا تۇماق، كۆلا تۇماق، سەرپۇش تۇماق، يېڭسار تۇمىقى، سۆسەر تۇماق، قاما تۇماق، قۇلاقچا.....

	B تاش كىيىملەر (كۆڭلەك، چاپان، ئىشتان)	ئەرلەر كۆڭلىكى، ئايالالار كۆڭلىكى، ئەرلەر چاپىنى، ئايالالار چاپىنى، بالىلار كىيىملىرى (يازلىق، قىشلىق دەپ ئايرىلىدۇ). يىپ رەخت كىيىملەر، يۇڭ رەخت كىيىملەر، يىپەك رەخت كىيىملەر، كەندىر تالالىق رەخت كىيىملەر، سۇنئىي رەخت كىيىملەر، جۇۋا (تۇرى كۆپ)
	D ئاياغ كىيىملەر	ئۆتۈك، مەسە - كالاچ، بەتىنكە، توپلەي، ساپما كەش، سەندەل كەش، پوپۇچ، دەپسىن (پىما)
14. بىناكارلىق	A تامچىلىق	ئىش تۇرى كۆپ خىل
	B ياغاچچىلىق	.....
	C نەققاشلىق	گەج ئويما نەقىشلىرى، رەڭلىك سىزما نەقىشلەر، ياغاچ ئويما نەقىشلەر، پەنجىرە، توقۇلما نەقىشلەر، خىش توقۇلما نەقىشلىرى، كاھىش نەقىشلىرى
	D جاھازچىلىق (ئۆي جاھازلىرى)	ئورۇندۇق، ئۈستەل، ساپا، ئىشكاپ - جاۋۇن، كات، ساندۇق، سەندەل، لىمتاق، دېرىزە، ئىشىك، دەرۋازا، لوك (ياغاچ قۇلۇپ)، تەكچە، بۆشۈك

15. يىپ ئېگىرىش، تانا - ئارغامچا ئېتىش	A يىپەك تارتىش	ئەتلەس يىپى، شايى يىپى، دەييارە يىپى، بەقەسەم يىپى
	B يىپ ئېگىرىش	ئاتقۇچلىق، پاختا چۆرۈش، چاق ئېگىرىش
	C يۈك يىپ ئېگىرىش	يۈك رەخت يىپلىرى، يىكچاق ئېگىرمىچلىكى (زىلچا - گىلەم يىپى، پالاس، يۈك پوتا - سەيناق يىپلىرى)
	D شوينا - تانا، ئارغامچا تالاش	تاناپ، چىگە شوينا، يۈك شوينا، قىل شوينا، يىپ تانا، يىپ ئارقان، يۈك ئارقان، چىگە ئارقان
16. توقۇمچىلىق	A يىپەك توقۇمچىلىق	ئەتلەسچىلىك، دەيياربچىلىق، شايىبچىلىق، بەقەسەمچىلىك، كىمخابچىلىق(ئارىلاشما)، دۇخاۋىچىلىق
	B بۆزچىلىك	ماتا، سەرگەز، ھەمزەك، چەكمەنچىلىك، يىپ داستىخان، يىپ ياغلىق، داكىچىلىق
	C يۈك توقۇمچىلىق	يۈك چەكمەن، يۈك شارپا، يۈك رومال، پوپايكا، يۈك پوتا، گىلەم، يۈك پالاس
	D سۈنئىي تالالىق رەخت توقۇمچىلىقى	گۈللۈك، سىدام رەختلەر
17. بوياقچىلىق	A يىپەك بوياقچىلىقى	يىپەك يىپ بوياقچىلىقى، سىدام بوياش، گۈللۈك بوياش

	B يېپ رەخت بوياقچىلىقى	شاخار بويىاقچىلىقى، ئۈشتەرلىك چىغرىق باسما بوياقچىلىقى، قېلىپ باسما بويىاقچىلىقى، سەرگەز-چىلىك، تامغا باسما بويىاقچىلىقى، قاياناتما بوياقچىلىقى
	C يۇڭ بوياقچىلىق	يۇڭ يېپ، رەخت بوياقچىلىقى
18. يۇڭ پىشۇرمىچىلىق	A كىگىزچىلىك	سىدام كىگىز، گۈللۈك كىگىز تەڭلىمات (شىرداق)
	B كىگىز قالپاق	
	C يۇڭ جاينامаз	مېھرابلىق، مېھرابسىز
	D يۇڭ پايپاق	ئەرەنچە، ئايالچە
	E پىمىچىلىق	چۈشىنكا، باچكىنا
19. كۆن - خۇرۇمچىلىق	A كۆنچىلىك، خۇرۇمچىلىق	كۆن - خۇرۇم، بىشۇ، چەم
20. تۆمۈرچىلىك، مىسكەرلىك، قۇيمىچىلىق	A تۆمۈرچىلىك	«ئاق ئىش»، «قارا ئىش» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ؛ «ئاق ئىش» تۈرىگە رەندە تېغى، ھەرە تېغى، ئۇسكۇنە، تىغچىلىق (پىچاق، ئۇستىرا، قىلىچ، قايچا)، ئۇشكە قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق تۆمۈر بۇيۇملار ۋە ئولارنى ياسايدىغان ئەسۋابلار كىرىدۇ. كەتمەن، ئورغاق، بولقا، بازغان، مىخ، ناھال، كىشەن، ئېگەر-جابدۇق، ھارۋا، تۇگمەن، جۇۋاز جابدۇقلىرى، قورۇلۇش سايمانلىرى قاتارلىق 150 خىلدىن ئارتۇق بۇيۇملار «قارا ئىش» تۈرىگە كىرىدۇ.

	B مسكەرلىك	مىستىن ياسىلىدىغان تۇرمۇش مۇلازىمەت بۇيۇملىرى (ئاپتوۋا- چىلاپچا، جىمبىل قازان، چۆگۈن، چەينەك، لېگەن، تامغا، داچەن پۇل، جام قاتارلىق 100 خىلدىن ئارتۇق بۇيۇم
	C قۇيمىچىلىق	قازان، داڭقان، تاۋا، ساپان چىشى، چويۇن مەش، ھارۋا قازىنى، چويۇن ھاۋانچا، كولدۇرما..... قاتارلىق چويۇندىن قۇيۇش ئارقىلىق ياسىلىدىغان بۇيۇملار
	D تۇنىكسازلىق (قاڭالتىرچىلىك)	تۇنىكدىن ياسىلىدىغان چېلەك، تۇك، مەش، كانىي، ساماۋار، لېپس، پېچىنە - پىرەنىك قېلىپى، چوك- كىچىك داش..... قاتارلىق قاڭالتىر بۇيۇملارنى ياساش
	E زەگەرلىك	ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە - مەرۋايىتلاردىن ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش كەسپى. م: تاج - قاداق، بىلەزۈك، ئۈزۈك، زىرە - سىرغا، ھالقا، چاچ ئاسقۇ، بويۇن ئاسقۇ (مېدالیون) قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى.....
21. كۆلالچىلىق	A لايدىن ياسىلىدىغان تۇرمۇش مۇلازىمەت بۇيۇملىرى	ئىدىش، كۇپ، ئىۋرىق، چۆگۈن، ھەر خىل تەخسە، ئاپتوۋا- چىلاپچا، قاچا - قومۇچ..... قاتارلىقلار

	B ساپالدىن ياسىلىدىغان چاقچۇق زىننەت بۇيۇملىرى	تۇرى كۆپ
	C لاي ھەيكەللەر، مودىللار، لاي قورچاقلار	ئادەم، ھايۋان، ئۇچار قانات ۋە باشقىلارنىڭ لاي ھەيكەللىرى، فارفۇر، مودىللار، قورچاقلار
22. چالغۇچىلىق (چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش)	A پۈۋلىمە چالغۇلار	نەي، بالىمان، بۇرغا، قۇۋۇز، سۇنايى، كاناي
	B قىللىق چالغۇلار	غىجەك، خۇشتار، ئىسكىرىپكا، ساتار
	C چەكمە چالغۇلار	بەرباپ، راۋاب، تەمبۇر، دۇتار، قالۇن، چاك
	D سوقما چالغۇلار	داپ، تەبلىۋاز، ناغرا، ساپايى، قوشۇق، تاش، دۇمباق
23. بالىلار ئويۇنچۇقلىرى، تەنتەربىيە سايمانلىرىنى ياساش	A بالىلار ئويۇنلىرىغا ئائىت قورال - سايمانلار	يەرلىك مىللىي بالىلار ئويۇنلىرى سايمانلىرى
	B مىللىي تەنتەربىيە تۈرلىرىگە ئائىت سايمانلار	دارۋازچىلىق بۇيۇملىرى، ئىلەڭگىۋاچ، سارغايدى بۇيۇملىرى قاتارلىقلار
24. تۇرمۇش مۇلازىمەتىگە ئائىت باشقا ھۇنەر-كەسىپلەر	A قاسساپلىق	
	B ساتىراشلىق	
	C شامچىلىق	
	D سوپۇنچىلىق	
	E باققاللىق	

قوشۇمچە (6):

چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى تەتقىقاتى[1]

پەخىردىن ھېسامىدىن

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ دىققىتە ئېتىبارىنى قوزغىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، خېلى كۆپ چەت ئەل ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقاتىنى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغان شىنجاڭ رايونىغا ۋە شۇنداقلا بۇ رايوندىكى مەدەنىيەتنىڭ ئىختىراچىسى بولغان ئۇيغۇر مىللىتىگە قاراتتى، ئۇلار ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ھۇنەرۋەنچىلىك ئۇستىدىكى تەتقىقاتىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىز بۇ ماقالىمىزدا ھازىرغا قەدەر ئېگىلىگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا چەت ئەللەرنىڭ ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى ئۇستىدىكى تەتقىقاتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز.

چەت ئەللەرنىڭ ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىكى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ باشقا تارماقلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلارغا سېلىشتۇرغاندا بىرقەدەر ئاز. شۇنداقتىمۇ بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي ئەمگەكلەرنىڭ بىرقەدەر گەۋدىلىكلىرى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى بىرقانچە ئالىمنىڭ تەتقىقاتى تونۇشتۇرۇلىدۇ:

1. گېرمانىيەلىك شەرقشۇناس ئا. لېكوك. ئۇ 20 - ئەسىرنىڭ

---

[1] «مىراس» ژۇرنىلى 2001 - يىللىق 3 - سان.

باشلىرى بىرقانچە قېتىم گېرمانىيەنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە مەسئۇل بولۇپ، شىنجاڭغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن. ئۇ بۇ بىرنەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان. دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن، بۇ ئېرىشكەن ماتېرىياللار ئاساسىدا 1916 - ، 1928 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇچ كىتاب نەشر قىلدۇرغان. بىرىنچى كىتابى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنىڭ (ئاساسلىقى زىننەت بۇيۇملىرى) رەسىملىك ئالبومى ھېسابلىنىدۇ. قالغان ئىككىنچى، ئۈچىنچى كىتابلىرىدا ئاپتور كۇچا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىملىرى (يەنى تىككۈچىلىك ھۈنىرى)، دولانلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى (جۈملىدىن قول ھۈنەرۋەنچىلىكى) ۋە تۇرالغۇ ئۆيلىرى (بىناكارلىق) توغرۇلۇق بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.①

2. شۇبۇتسىيەلىك ئالىم گ. ياررىڭ. گۇننار ئالفېرد ياررىڭ داڭلىق ئۇيغۇرشۇناس ئالىم، ئۇنىڭ تەتقىقاتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇرلار بىلەن بۇاستە مۇناسىۋەتلىك. ياررىڭنىڭ ئىلمىي دىسسېرتاتسىيەلىرى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر نۇقتىسى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان. ئۇ ئاسپىرانتلىقنى پۈتكۈزۈش ئىلمىي ماقالىسىنى يېزىشقا تەييارلىق قىلىش مەقسىتىدە 1929 - يىلى ئارىلىقىنى يىراق كۆرمەي، رۇسىيە تەۋەسىدىكى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلىدۇ.② ئۇ يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. ئەينى دەۋرلەردە شىنجاڭدا زامانىۋى سانائەت تېخى تىكلەنمىگەن شارائىتتا ئۇيغۇرلاردا يېزا - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەت تۇرلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقى مۇقەررەر ھالدا ئۇيغۇر تىلىدا ھۈنەر - سەنئەتكە دائىر سۆزلۈكلەر بىرقەدەر كۆپ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەنىدى. بۇ ئەھۋال ياررىڭنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياررىڭ ئەينى چاغلاردىكى ئاساسلىق ھۈنەر

تۇرلىرىدىن تىككۈچىلىك، تۇماقچىلىق، دوپپىچىلىق، باپكارلىق، سەرگەزچىلىك، بويىاقچىلىق، موزدۇزلۇق قاتارلىقلارغا دائىر بايانلارنى توپلاشقا كىرىشىدۇ. دۆلىتىمىزگە قايتىپ، ئارىدىن يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، 1992 - يىلى «باش كىيىمىدىن ئايىغ كىيىمگىچە» دېگەن نام بىلەن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھۈنەر تۇرلىرىگە دائىر توپلىغان بايانلارنى كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرىدۇ. بۇ كىتابتا ھەربىر ھۈنەر تۈرىگە دائىر بايانىنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇرچە قوليازمىسى، ئۇنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. ھەربىر ھۈنەر تونۇشتۇرۇلغاندا، ئۇ ھۈنەرنىڭ ماتېرىيالى، ھۈنەر قورالى، ئىش تەرتىپلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. بۇلاردىن سىرت، كىتابتا يەنە شۇبۇتسىيە دۆلەت ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا تارتىلغان ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى سۈرەتلەر بېرىلگەن. بۇ كىتاب ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ يۇقىرىقى ئاساسلىق تۈرلىرىنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەھۋال توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

1978 - يىلى گ. يارىرنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئىككىنچى قېتىم جۇڭگوغا كېلىپ، بېيجىڭ، ئۈرۈمچى ۋە قەشقەرلەردە زىيارەتتە بولىدۇ. دۆلىتىمىزگە قايتقاندىن كېيىن، بۇ سەپەر جەريانىدا ھېس قىلغانلىرى ئاساسىدا «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ كىتابتىن ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بەزى تۈرلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا يۇرگۈزگەن بەزى مۇلاھىزىلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئاپتور بۇ كىتابتا ئىش مەشغۇلاتى جەريانىدا مۇھىت بۇلغىنايدىغان، تەبىئىي نەرسىلەر ماتېرىيال قىلىنىدىغان، ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس ئىشلەنگەن ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىت قارىشى كۈچىيىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ناھايىتى زور ئېچىش قىممىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بەزى ھۈنەر تۈرلىرىدە ئىلمىيلىكى يۇقىرى بولغان ئەنئەنىۋى تېخنىكىلارنىڭ ھازىر ئىشلىتىشتىن قالغانلىقىنى ئەپسۇسلىنىش ئىچىدە تىلغا ئالىدۇ.

مەسىلەن، بويىاقچىلىقتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلگىرى ئۇزۇم، ئۆرۈك، ئانار، شاپتۇل، زاراڭزا قاتارلىق ئۆسۈملۈك ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يىلتىزى، قوۋزاقلىرىدىن پايدىلىنىپ، مۇھىتنى بۇلغىمايدىغان تەبىئىي بويىاق ئىشلەشتىن ھازىر خىمىيەۋى بويىاق ئىشلىتىشكە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداقلا ھازىرقى زامانىۋى تېخنىكىلارغا قارىغاندا، تېخىمۇ ئەۋزەللىكىكە ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى ھۈنەر - تېخنىكىلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ③.

3. فىرانسىيە ئالىم مەركىزىنىڭ تەتقىقاتچىسى، فىرانسىيە ئىنستىتۇتى ئاسىيا تەتقىقات ئورنى ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئاسىيا تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئەزاسى، پروفېسسور مونىك مىللاردمۇ ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتى جەھەتتە بەزى خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. مىللارد خانىم فىرانسىيەنىڭ ھازىرقى دەۋردىكى غەربىي رايون ئارخېئولوگىيە ۋە سەنئەت مۇتەخەسسىسى بولۇپ، 1973 - يىلى «قەدىمكى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت تارىخى» نى ئېلان قىلغان. بۇ ئەسەر ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا بارلىققا كەلگەن تۇرپاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى شەرھلەيدىغان ئاز ئۇچرايدىغان مۇھىم ئەسەر. بۇ كىتابقا ياۋروپا ئېكسپېدىتسىيە - ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندىن تاپقان ۋە توپلىغان ماتېرىياللار، خەرىتە ۋە رەسىملەر كىرگۈزۈلگەن. ئاپتور قەدىمكى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت تارىخى توغرىسىدىكى بۇ ئەسىرىدە ماددىي مەدەنىيەتنىڭ كۆزنىكى بولغان ھۈنەر - سەنئەت ئۇسۇللىرىمۇ توختالغان. كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق، تېككۇچىلىك، ياغاچ ئويمىچىلىق، ساپالچىلىق، تۆمۈرچىلىك قاتارلىق ئاساسلىق ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى تەرەققىيات ئەھۋالى توغرىسىدا بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئاپتورنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگىكى ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىك تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

4. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى د. ئى تىخونوف ئۆزىنىڭ «10 — 19 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئىگىلىكى ۋە

ئىجتىمائىي تۇزۇمى» ناملىق كىتابىدا، ئەينى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى قىسقىچە شەرھلەپ ئۆتكەن. ئاپتور ئەينى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلاردا ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى، ھۇنەر ماھارىتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيەدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، شۇ دەۋرلەردە بىرقەدەر گەۋدىلىك بولغان ئۇيغۇر ھۇنەر - سەنئەت تۈرلىرىدىن كەشتىچىلىك، ساپالچىلىق، ياغاچ ئويمىچىلىق، قاشتاش ئويمىچىلىقى، گىلەمچىلىك قاتارلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن. تىخونوف ئۇيغۇرلارنىڭ گىلەمچىلىك ھۇنەر - سەنئىتى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنىڭ گىلىمى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە ناھايىتى داڭلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ گىلەم توقۇش تېخنىكىسى ھەقىقەتەن يۇقىرى بولۇپ، بۇ گىلەملەر يۇڭ ۋە يىپەكتىن توقۇلغان. گىلەمچىلىكىنىڭ كۆلىمىنىڭ ھەرقانداق بىر قول ھۇنەر تۈرىنىڭكىدىن چوڭ بولۇشى، بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە ۋە ماھارەتنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. گىلەم ئايرىم ئائىلىلەردىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن يېزا - كەنت دائىرىسىدە توقۇلاتتى. گىلەم توقۇغۇچىدىن شەكىل چىقىرىش، رەڭ تاللاش، ھەربىر شەكىل ئۈچۈن گىلەمدە شۇنچىلىك چوڭلۇقتا ئورۇن بەلگىلەش قاتارلىقلارنى بىلىش تەلەپ قىلىناتتى. گىلەم توقۇغۇچى — ئادەتتىكى توقۇغۇچىلا ئەمەس، بەلكى بىر سەنئەتكار. ئۇنىڭ سەنئەت ماھارىتى قانچە يۇقىرى بولىدىكەن، ئۇنىڭ گىلەملىرى شۇنچە ياخشى توقۇلغان بولىدۇ ۋە بۇ گىلەملەرنى ناھايىتى تېز ھەم قىممەت باھادا ساتقىلى بولىدۇ» ④ تىخونوفنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىكىگە بەرگەن يۇقىرىقىدەك ئوبيېكتىپ باھالىرى قەدىمكى ئۇيغۇر ھۇنەر - سەنئىتىنى چۈشىنىشىمىزدە قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

5. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ل. ئا. چۇبر. تارىخ پەنلىرى دوكتورى، رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ داڭلىق ئايال مۇتەخەسسىسى لىيۇدمىلا ئاناتولىيېۋنا چىۋىرمۇ ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنچىلىكى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي

ئەمگەكلىرىدىن «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسى، «ئۇيغۇر ۋە قوشنا مىللەتلەرنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات» دېگەن ماقالىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تىككۈچىلىك، كەشتىچىلىك، موزدۇزلۇق قاتارلىق ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ مەھسۇلاتى بولغان ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلار بىلەن مەركىزىي - ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقە ۋە ئۆزئارا تەسىرىنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان «19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە قوشنا خەلقلەر» ناملىق كىتابى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇمىيراق بولغىنى «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسى بولۇپ، ئاپتور چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىگە بولغان تونۇشىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى مەقسەت قىلغان. ئاپتور چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدىكىلەرگە بىرقەدەر تونۇشلۇق بولغان ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىدىن قاشتاش بۇيۇملىرى، گىلەم، يىپەك رەختلەر، ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن قىلىنغان زىننەت بۇيۇملىرى، مېتال بۇيۇملار قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇرلاردا توقۇمىچىلىق (پاختا، يىپەك، يۇڭ توقۇمىچىلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، مېتال بۇيۇملار (مېتال تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە زىننەت بۇيۇملىرى) نى ياساش، ساپالچىلىق، ياغاچ ئويمىچىلىق ۋە كۆنچىلىك قاتارلىق ئاساسلىق ھۈنەر-سەنئەت تۈرلىرىنىڭ بولغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ ⑤. ئاپتور يەنە بەزى قىممەتلىك رەسىملەرنى قىستۇرما قىلىدۇ. چۈشۈرنىڭ بۇ ئىزدىنىشلىرى بىزنىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتى تەتقىقاتىمىزدا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

6. قازاقىستانلىق مۇتەخەسسىس ر. ئو. كەرىموۋا. تارىخ پەنلىرى كاندىداتى، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئىلمىي خادىمى رىسالەت ئوسمانوفنا كەرىموۋامۇ ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتى ئۈستىدە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ «19 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەمەلىي

سەنئىتى» ناملىق ماقالىسى بار. بۇ ماقالىدە ئاپتور ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق، مېتال بۇيۇملارنى ياساش، توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك، ساپالچىلىق، چالغۇ ئەسۋابلارنى ياساش، قاپاق سەنئىتى، كەشتىچىلىك قاتارلىق تېپىك ھۈنەر - سەنئەت تۈرلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنى قاتارلىقلارنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئاپتور يەنە ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ بۇ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات مۇساپىسى توغرۇلۇق ئۆزىنىڭ ئىلمىي يەكۈنلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان: «9- ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەلىي سەنئىتى» (ھۈنەر - سەنئەت ئادەتتە ئەمەلىي سەنئەت نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ) مۇرەككەپ بولغان تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ سەنئىتىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن ئالاقىسى بولغان ھەرقايسى مىللەتلەر سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلدى. 19 - ئەسىردىكى ئەمەلىي سەنئەتتىن قەدىمكى ئەنئەنىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ»⑥.

«قازاقىستان مۇزېيلىرىدا ئەكس ئەتكەن ئۇيغۇر سەنئىتى» — ر. ئۇ. كەرىموۋانىڭ ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت تېمىسىغا بېغىشلانغان يەنە بىر ئىلمىي ئەمگىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىسىدا ئاپتور قازاقىستان دۆلەتلىك مەركىزىي مۇزېي، ئا. كاستىيېف نامىدىكى دۆلەتلىك سەنئەت مۇزېيى، تالدىقورغان ئوبلاستىنىڭ ياركەنت شەھىرىگە جايلاشقان بىناكارلىق سەنئىتى مۇزېيى — ياركەنت مەسچىتى (بۇ قۇرۇلۇشنى ئۇيغۇر ئۇستىلار بىنا قىلغان) قاتارلىق قازاقىستانىنىڭ ئوچ چوڭ مۇزېيىدىكى ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، بۇ مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان بۇيۇملارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تىككۈچىلىك، مېتالچىلىق، توقۇمىچىلىق، كەشتىچىلىك، ساپالچىلىق، چالغۇ ئەسۋابلارنى ياساش، قاپاق سەنئىتى، بىناكارلىق قاتارلىق

هۇنەر - سەنئەت تۈرلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ خىلمۇخىل هۇنەر- سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ هۇنەر - سەنئەتكە باي ۋە ماهىرلىقىنى ئىسپاتلايدىغان جانلىق پاكىت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ماقالىدا ئاپتور ئۇيغۇر هۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. مەسىلەن، ئاپتور گىلەمچىلىك هۇنىرىنىڭ مەھسۇلى بولغان ئۇيغۇر گىلەملىرىنىڭ تارىختا خەلقئارا بازارلاردا گىلەملەرنىڭ ئالدى هېسابلىنىدىغان پارس گىلەملىرى بىلەن ئوخشاش سانلىپ كەلگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ⑦.

ر. ئو.كەرىموۋانىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئۇيغۇر هۇنەرۋەنچىلىكىنى ئومۇمىي جەهەتتىن سۈرەتلەپ بېرىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇر هۇنەرۋەنچىلىكى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن مەلۇمكى، بۇ جەهەتتىكى تەتقىقات ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ باشقا تەرەپلىرى (مەسىلەن، تىل - يېزىق، ئېتىقاد ۋە باشقا جەهەتلەردىكى تەتقىقاتلار) ئۈستىدىكى تەتقىقاتلارغا سېلىشتۇرغاندا ئاز. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي بۇ جەهەتتىكى تەتقىقاتلار ئاساسەن تونۇشتۇرۇش، بايان قىلىش تۈسىنى ئالغان. ئۇيغۇر هۇنەر - سەنئەت مەدەنىيىتى تەتقىقاتىنىڭ مۇهىم نۇقتىسى بولغان ئۇيغۇر هۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى (ئۇيغۇرلارنىڭ هۇنەر ئېڭى، هۇنەر - سەنئەتتە ئىپادىلەنگەن ئېستېتىك قارىشى، هۇنەر ئادەتلىرى ۋە باشقىلار) ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار كۆپ ئەمەس.

هۇنەرۋەنچىلىك خۇددى ئەينەككە ئوخشاش بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئالاهىدىلىكى ئايرىم شەخس ياكى ئالاهىدە سەنئەت ئارقىلىق ئىپادىلەنمەستىن، بەلكى شۇ مىللەتنىڭ كۆپ سانلىق كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇش خۇشاللىقى ۋە قايغۇسى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان مەدەنىيەت - سەنئىتىدە ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. هۇنەرۋەنچىلىك بۇ خىل تۈرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىر مىللەتنى، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىجادىيىتىنى چۈشىنىشتە ھۈنەرۋەنچىلىك ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ كۆزنىكى بولغان ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى جاھان ئەھلىگە كەڭ تونۇشتۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر.

ئىزاھاتلار:

① ل. ئا. چىۋىر: «19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە قوشنا خەلقلەر»، «نائۇكا» نەشرىياتى، موسكۋا، 1990 - يىلى رۇسچە نەشرى، 17 - بەت.

②③ گۈننار يارىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - ، 219 - بەت.

④ د. ئى. تىخونوف: «10 — 19 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، «نائۇكا» نەشرىياتى، موسكۋا لېنىنگراد، 1966 - يىلى رۇسچە نەشرى، 214 - بەت.

⑤ ل. ئا. چىۋىر: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا» (ماقالىلەر توپلىمى)، موسكۋا، 1984 - يىلى رۇسچە نەشرى، 178 - بەت.

⑥ ر. ئو. كەرىموۋا «19 — 20 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەمەلىي سەنئىتى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1994 - يىلى 3 - سان، خەنزۇچە، 41 - بەت.

⑦ ر. ئو. كەرىموۋا: «قازاقىستان مۇزېيلىرىدا ئەكس ئەتكەن ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىكى»، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) «خەۋەرلەر»: 1994 - يىلى 6 - سان، رۇسچە، 21 - بەت.

قوشۇمچە (7):

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر - كەسىپ رىسالىلىرى[1]

سۇگاۋارا (ياپونىيە)

شىنجاڭنى سايادەت قىلغاندا كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە ئۆزىگە تارتىدىغىنى — بوستانلىقلاردىكى بازارلارنى ئايلىنىش بولسا كېرەك.

يەرلىك كاسىپلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ دوپپا - تۇماق، چالغۇ ئەسۋاب، ھۈنەر بۇيۇملىرى، مەززىلىك كاۋاپ، خۇش پۇراق دورا - دەرمەك سېتىۋاتقان كۆرۈنۈشى يىپەك يولىدىكى سايادەتنىڭ كۆزى بولۇپ، ئۇ چەت ئەل سەييادلىرىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايدۇ.

بۇنداق بازارلاردا ھەرخىل تىجارەتچىلەر بىلەن بىرگە يەنە كىتابپۇرۇشلارمۇ چېلىقىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ دۇكانلىرى بازار مەركىزىدىكى مەسچىت - خانىقالارغا يانداپ سېلىنغان بولۇپ، بۇ دۇكانلار مەسچىت قۇرۇلۇشىغا سېلىشتۇرغاندا ۋەيرانە ئۆيدەك كۆرۈنىدۇ. بۇلاردىن سىرت يەنە ھەر ئەتىگىنى ھارۇسنى ئىتتىرىپ يۇرۇپ، يايمىچىلاردەك ئاددىيلا كىتابچىلىق قىلىدىغانلارمۇ بار. كىتاب دۇكانلىرىدا ئۆلچەمسىز كىتابلاردىن باشقا يەنە رەسمىي نەشرىياتلاردىن چىققان ئۇيغۇر قەدىمكى ئەسەرلىرى، دىنىي قوللانمىلار، يېغۇزلىنغان كونا كىتابلار، نېگىشيا، پاكىستان، تۇركىيەلەردە نەشر قىلىنغان «قۇرئان كەرىم»، ھەدىسلەر، يەنە مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان تاش باسما كىتابلار، تۇركچە «قىسەسەسۇل ئەنبىيا» لار بار. بۇ كىتابخانىلارغا كىرىشكىنگە كىتابپۇرۇشلار تەكەللۇپ بىلەن كىتابلىرىنى تونۇشتۇرىدۇ. كىتابلار ئىچىدە ئالقانچىلىك كېلىدىغان، تۇپلىنىشى قوپال كىتابچىلار

---

[1] «مىراس» ژۇرنىلى 2004 - يىللىق 1 - سان.

دەققىتىگىرنى تارتىدۇ. بۇ كىتابچىلار ئاساسەن ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتر، كەڭلىكى 9 سانتىمېتر كېلىدىغان يانچۇق كىتابچىلىرىدىن ئىبارەت. باشقا نەشر بۇيۇملىرىغا سېلىشتۇرغاندا، قولدا يېزىپ كۆپەيتىلگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ كىتابچىلار «رىسالە» دەپ ئاتىلىدىغان، دېھقانچىلىق، ياغاچچىلىق، قويچىلىق، ئاشپەزچىلىك دېگەندەك كەسىپلەر ھەم بۇ كەسىپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، كاسىپلار دەققەت قىلىدىغان پەرھىزلەر، ئىش ئۇسۇلىدە ئوقۇيدىغان ئايەتلەر تونۇشتۇرۇلغان كەسىپي قوللانمىلاردۇر. بۇ رىسالىلەردە ھەرقايسى كەسىپلەرگە دائىر ئۇششاق ئەمەلىي ئىشلاردىن تارتىپ مەشغۇلاتنىڭ مەزمۇنىغىچە بولغان، ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي تۇرمۇش تەرتىپىنى چۈشىنىشتە كىشىنىڭ دەققىتىنى تارتىدىغان نۇرغۇن قىزىقارلىق مەلۇماتلار بار.

مەن شىنجاڭدا ئوقۇۋاتقانىدا، يەنى 1994 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بوستانلىقلىرىنى ئايلىنىپ، ھەرقايسى شەھەر - بازارلارنىڭ كوچا - كويلىرىدىكى كىتابچىلاردىن جەمئىي 23 پارچە رىسالە سېتىۋالغانىدىم. تۆۋەندە مەن بۇ رىسالىلەرنىڭ مەزمۇنى، مەزمۇن ئارقا كۆرۈنۈشى، تىلى، قۇرۇلمىسى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، بۇ رايوندىكى ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى بايان قىلماقچىمەن①.

رىسالە دېگەن نېمە؟

ئەرەبچىدىكى «رىسالە» سۆزى ئەسلىدە «خەۋەر، تاپشۇرما» مەنىسىدە بولۇپ، جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆزنىڭ «خەۋەر»، «خەت - چەك»، «خاتىرە» دېگەن مەنىلىرىمۇ بار. بۇ سۆز 9 - ئەسىردىن باشلاپ «كىتاب» مەنىسىدە، 11 - ئەسىردىن باشلاپ «ماقالە» (بۇيۇم، ماقالە بىلەن مەنىداش) مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. پارسىلاردا بۇ سۆز تەسەۋۋۇپ بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، تەسەۋۋۇپ ئەقىدىلىرىگە ئالاقىدار كىتابلارغا ئاساسەن «رىسالە» دېگەن نام بېرىلىدۇ. ئوسمانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىيەدە دەرۋىشلەرنىڭ كۈلاسىغا يۈگىلىدىغان دەستارمۇ «رىسالە» دەپ ئاتىلىپ، بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە،

پارسچه مەنسىگە يەنە بىر مەزمۇن قوشۇلغان. 19 - ئەسىردىن باشلاپ ئاساسەن «ھەپتىلىك ياكى ئايلىق ژۇرنال» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىۋاتىدۇ②.

ئوتتۇرا ئاسىيادا «رىسالە» سۆزى يۇقىرىقى مەنىلەردە ئىشلىتىلگەندىن سىرت، مەلۇم ھۇنەر ھەققىدىكى كىتابچە دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ③. بۇ خىل رىسالىلەر مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقىشۇناسلىرى، مىللەتشۇناسلىرى تەرىپىدىن مۇسۇلمان شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ھۆججەت سۈپىتىدە تەتقىق قىلىنغان. كېيىنكى يېرىم ئەسىرلىك ئۇزۇكچىلىكتىن كېيىن، يەنى 980 - يىللىرى سۇخارېۋالار تەرىپىدىن قول ھۇنەرۋەنلەرنىڭ جەمئىيەت تارىخى، روھىيەت تارىخىنىڭ تارىخىي ماتېرىيالى سۈپىتىدە قايتىدىن قولغا ئېلىندى④.

شىنجاڭدىمۇ رىسالىنىڭ مەنىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەنىسى بىلەن ئوخشاش⑤. خامادا ماسامى ئەپەندى شىنجاڭدىن تېپىلغان تۇركچە قوليازمىلارنى تونۇشتۇرغان ماقالىسىدا قوليازمىلار ئارىسىدا رىسالىلەرنىڭمۇ بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ، سانكىت - پېتىربۇرگ شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا ئولدىنبۇرگ توپلىغان 30 خىل ھۇنەر - كەسىپكە دائىر 40 رىسالىنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقى، فرانسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى كۈتۈپخانىسىدا گىرېنارد توپلىغان سەككىز پارچە رىسالىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان «ئەشنافنامە» دېگەن رىسالىنىڭ ماتېرىياللىق قىممىتىنى تەكىتلىگەن⑥. بىراق خامادا ئەپەندى شىنجاڭدىن تېپىلغان رىسالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي رولى ھەققىدە بىر نېمە دېمىگەن.

خامادا ماسامى ئەپەندى كۆرسەتكەندەك، ھازىر دۇنيانىڭ جاي - جايلىرىدىكى كۈتۈپخانا، تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ساقلىنىۋاتقان، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدىن يىغىۋېلىنغان ئۇيغۇرچە قوليازمىلار ئىچىدە نۇرغۇن رىسالە بار. سانكىت - پېتىربۇرگ شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى، فرانسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى

كۇتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىرىغا يەنە شۇبتسىيە لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى⑦، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى⑧، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى كۇتۈپخانىسى⑨ قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان بىرمۇنچە رىسالىنى قوشساق بۇ سان تېخمۇ كۆپىيىدۇ.

مەن يىغقان، ھازىرمۇ بازاردىن يىغىۋالغىلى بولىدىغان رىسالىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھۆسنىخەتچىلەپ يېزىلغان⑩، مانا بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا قوليازما مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرى ھېلىھەم داۋاملىشۇبتىپتۇ، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مەن سېتىۋالغان، ھازىرمۇ تاپقىلى بولىدىغان رىسالە 23 پارچە (13 خىل كەسپىنىڭ) بولۇپ، ئولدېنبۇرگ توپلىغان 30 خىل رىسالىگە قارىغاندا خېلىلا ئاز. ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، رىسالە سېتىۋالىدىغان كىشىلەرنىڭ سانى ئازىيىپ كەتكەن. 1994 - يىلى كۇچا، ئاتۇش، قەشقەر ۋە خوتەنلەرنى ئايلاندىم، بىراق بۇ شەھەرلەردە ھازىر رىسالە ساتىدىغان ئادەم قالماپتۇ.

رىسالىلەرنىڭ تىلى

ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا قوللىنىلىۋاتقان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تىل - يېزىق كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ئىملا قائىدىسى بويىچە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدىن تارتىپ گېزىت - ژۇرنال، دەرسلىك ۋە باشقا نەشر بۇيۇملىرىغىچە ئىشلىتىلىۋاتقان ئورتاق تىلدۇر ⑪. رىسالىنىڭ ئىملاسى «گېزىت يېزىقى» دەپ ئاتالىدۇ ⑫، گېزىت، دەرسلىكلەر تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، يەنىلا قەدىمىيرەك بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا يېقىن ۋە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. رىسالىلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىشلىتىلمەيدىغان خ، د، ق، س، غ قاتارلىق ھەرپلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. دېمەك، بۇ رىسالىلەر ھازىرقى زامانىدا پۈتۈلگەن بولماستىن، بەلكى ئەسلىي چاغاتاي تىلىدا پۈتۈلۈپ، ھازىرقى كىشىلەر تەرىپىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈلگەن رىسالىلەردۇر.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رىسالىلەردە قەشقەر دىيالېكتىنىڭ ئېغىز تىل ئالاھىدىلىكى كۆچلۈكرەك. مەسىلەن، رىسالىلەردىكى «ي» نىڭ «ج» غا، «ق»نىڭ «غ» غا نۆۋەتلىشىشى قەشقەر دىيالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر ⑬. بۇنى مۇھاكىمە قىلىشنىڭ چوڭ ئەھمىيىتى بولمىسىمۇ، لېكىن چاغاتايچە قولىيازمىلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈگەندە، ئۆرۈگۈچىنىڭ شۇنى ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭغا سىڭىپ كىرگەن.

ئەمدى رىسالىلەردە قانداق كونكرېت مەزمۇنلارنىڭ بارلىقىنى «قويچىلىق رىسالىسى»نى مەركەز قىلغان ھالدا بايان قىلىمىز.

1) كەسپىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر رىۋايەتلەر

مەن سېتىۋالغان رىسالىلەر بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم دەپ باشلىنىدۇ، بىرنەچچە جۈملە ئەرەبچە ئايەتتىن كېيىن ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن قانداقسىگە ئاتا قىلىنغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. تەڭرىنىڭ يارلىقىنى جىبرىئىل ئادەم ئەلەيھىسسالامغا يەتكۈزگەنلىكى، ئىنسانلارنىڭ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاستىسى بىلەن شۇ خىل ھۈنەرگە ئېرىشكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. جىبرىئىل بىلەن ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇناسىۋىتى ئالاھىدە غايىۋىلەشتۈرۈلىدۇ.

«ھەق سۆبھانەھۇ ۋەتائالادىن جىبرىئىل ئەلەيھىسسالامغا پەرمان بولدىلەر، جىبرىئىل ئادەم ئەلەيھىسسالامغا بېھىشتىن بىرمۇنچە قوي ئېلىپ بەرگىل دەپ، ئاللاتائالانىڭ ئەمر - پەرمانى بىلەن بېھىشتىن بىرمۇنچە قوينى ئېلىپ چىقىپ بەردىلەر. ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام خۇشال بولۇپ، ئاللاتائالاغا شۈكۈر - سانا ئېيتىپ قوي باقتىلەر».

باشقا رىسالىلەرمۇ مۇشۇنداق باشلىنىپ، شۇ ھۈنەرگە مۇناسىۋەتلىك دىنىي رىۋايەتلەر تونۇشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، «ياغاچچىلىق رىسالىسى» دە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى رىۋايەت قىلىنسا، «قويچىلىق رىسالىسى» دە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن ياقۇب، ئەييۇب، مۇسا ئەلەيھىسسالامغىچە ھەمدە قوينىڭ مەيدانغا كېلىشىغىچە بولغان مۇجىزىلەر سۆزلىنىدۇ:

«ھەزرىتى ئەييۇب ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزلىرى ماللىرىنى سۇغىرىش ئۈچۈن قۇدۇققا ئېلىپ كەلدى. ئول قۇدۇقنىڭ ئاغزىغا تاش

قويۇلغانىدى. تاشنى 40 ئادەم جەمئى بولسا تەۋرىتەر ئىدى. كۆردىلەركى، ئىككى قىز بىرمۇنچە قويلىرىنى بېقىپ يۇرۇر ئەردىلەر. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۇلاردىن ھال سورىدىلەر، ئۇلار ئېيتتىلەركى، بىزنىڭ ئاتىمىز بىر قېرى كىشىدۇر، بىزلەر ئاجىز، سۇ تارتقىلى كۈچىمىز يەتمەيدۇر، خەقلەردىن قالغان سۇدا قويلىرىمىزنى سۇغرىمىز. مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزلارغا رەھمىسى كېلىپ مالىلرىنى ناھايىتى ياخشى سۇغرىپ بەردى، بۇ ئاجىزلەر قويلىرىنى ھەيدەپ ئۆيلىرىگە باردىلەر».

رىسالىدە تونۇشتۇرۇلغان رىۋايەتلەر «كىتابى مۇقەددەس» (ئىنجىل - تەۋرات) نىڭ كونا تەرجىمىسىدىكى بايانلار بولۇپ «قۇرئان كەرىم» دىمۇ پەلەستىنگە ئالاقىدار بۇ رىۋايەتنىڭ ۋارىيانتى بار. بۇنىڭدىن رىسالە تۈزگۈچىلەرنىڭ ئومۇملىشىپ كەتكەن رىۋايەتلەر (بولۇپمۇ رابغوزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» سى قاتارلىق) دىن پايدىلىنىپ ھەر خىل كەسىپلەرگە مۇۋاپىق كېلىدىغان رىۋايەتلەرنى تاللىۋېلىپ، رىسالە تۈزىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

رىسالىلەردىكى بايانلار يۇقىرىقى مىسالدىكىدىن باشقا يەنە «ئىمامى جەفىرى سادىق رەھنامائى مۇۋاپىق رەزىيەللاھۇئەنھۇ ئاندىغ رىۋايەت قىلدۇرلەركى»⑭، دەپ باشلىنىدۇ. بۇ يەردىكى ئىمامى جەفىرى سادىق 12 ئىمام مەزھىپىدىكى 6 - ئەۋلاد ئىمامدۇر⑮. بۇ شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىن چىققان مەشھۇر قانۇنشۇناس بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رىسالىلىرىدە بۇنداق قىياپەتتە مەيدانغا چىقىشىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك.

ئادەتتە ئۇيغۇرلار ئىمامى ئەزمەنىڭ مەزھىپى، يەنى ھەنەفىيە مەزھىپىگە ئىشىنىدۇ⑯. لېكىن ئالىملار ئۇيغۇرلاردىكى ئىسلامىيەتتە «ئىسلامغا يات بىرقانچە مەدەنىيەتنىڭ ساقىنىدىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، ئاساسەن شىئە مەزھىپىنىڭ ئاممىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «ئىمامىلىق، ئاشۇرا» دەك يېگانە شىئەچە ئالاھىدىلىككە ئىگە مۇراسىملارنىڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى» كۆرسىتىپ ئۆتكەن⑰. بۇنداق شىئەچە ئاممىلارنىڭ بۇگۈنكى كۈندە غەيرىي نەشر بۇيۇملىرىدا ئۆز

ئىپادىسىنى تېپىشى، نىيىدا ئىمامى جەفەر سادىق مازىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى⑱، بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

رىسالىلەردىكى پەرھىزلەر

ھەربىر كەسىپ رىسالىسىدە پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت دېگەن ئەمەللەر بار. رىسالىلەر «ئەر سورىسىلارکى» دېگەن سۆز بىلەن باشلىنىپ سوئال - جاۋابلىق شەكىلدە بايان قىلىنىدۇ.

«قويچىلىق رىسالىسى»، «قوي قەيەردە پەيدا بولغان» دېگەن سوئال بىلەن باشلىنىپ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ئىسمائىلنى ئاللاغا ھەدىيە قىلغانلىقى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن كېيىن قوينىڭ ئادەمنىڭ ئورنىغا قۇربانلىققا يەتكۈزۈلگەنلىكىدەك مەشھۇر ئەپسانە تونۇشتۇرۇلغان، ئاندىن قويچىلىق كەسپىنىڭ شەرىئەتتىكى ئورنى چۈشەندۈرۈلگەن.

«ھەق سۈبھانەۋەتائالا جىبرىئىل ئەلەيھىسسالامغا پەرمان قىلدى، پەرز بولدى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۈممەتلىرىگە تەلىم بەردى، سۈننەت بولدى. بەس، مەلۇم بولدىكى، قوي باقماق ھەم پەرز، ھەم ۋاجىپ، ھەم سۈننەتتۇر. رىسالە ساقلىماق مۇستەھبدۇر».

بۇ نەزەرىيە بارلىق رىسالىلەردە ئاساسەن ئوخشاش. ئادەتتە ئەرەب تىلىدا پەرز، ۋاجىپ سۆزلىرى ئوخشاشلا دىنىي مەجبۇرىيەت دەپ تەرجىمە قىلىنىپ مەنىداش ھالەتتە قوللىنىلسىمۇ، پەقەت بىردىنبىر ھەنەفىيە مەزھىپىدىكىلەر پەرزنى «قۇرئان كەرىم» ياكى ھەدىستە ئېنىق كۆرسىتىلگەنلىرىنىلا پەرز دەپ بىلىدۇ⑲. ئەمما مەن سېپتىۋالغان رىسالىلەردىكى ئاللانىڭ ئەمرى پەرز، جىبرىئىلنىڭ پەيغەمبەرلەرگە ئۆگەتكىنى ۋاجىپ بولۇشتەك سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى نەزەرىيەسى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ نەزەرىيەنىڭ نەدىن كەلگەنلىكى ھەققىدە كېيىن مۇھاكىمە يۈرگۈزىمىز.

كەسىپلەردە قانداق پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت ھەم چەكلىمىلەرنىڭ بارلىقى ھەققىدە «قويچىلىق رىسالىسى»نى مىسال ئالساق، ئۇنىڭدا

مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

پەرزلەر: 1) رىسالىنى پاكىز ساقلىماق؛ 2) بەش ۋاق نامازنى ئوقۇماق؛ 3) كىيىملەرنى پاكىز كىيمەك؛ 4) مال باقىدىغان كىشى دائىم تاھارەت بىلەن تۇرماق؛ 5) راستگۆي بولماق؛ 6) ھالالخور بولماق؛ 8) شەرىئەت ئىشلىرىنى مەھكەم تۇتماق.

ۋاجىپلار: 1) ئاتا - ئانىنى خۇش قىلماقلىق؛ 2) مال باقىدىغان كىشىگە ياخشى مۇئامىلە قىلماقلىق؛ 3) ئالىملارنى دوست تۇتماقلىق؛ 4) كىشىلەرگە خۇشخۇي بولماقلىق.

سۈننەتلەر: 1) ئۇستازلارنى پېشقەدەم بىلمەكلىك؛ 2) ئۇستازنىنى ياد قىلماقلىق؛ 3) ئالىملارنى دوست تۇتماقلىق؛ 4) كىشىنىڭ ھەققىدىن يىراق تۇرماق؛ 5) پەرزەنت، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئەزىز كۆرمەكلىك؛ 6) مالنى ئوتلاقتا ئېلىپ بارۇردا ئۇستازنىڭ ھەققىگە دۇئا - تەكبىر قىلماق؛ 7) مال ئارىسىدىن ئۆتمىگەي؛ 8) مالنى ناماقۇل ئېيتىمغاي؛ 9) مال ئارىسىدا ئولتۇرۇپ قالمغاي؛ 10) يېتىملەرگە رەھىم - شەپقەت قىلغاي، مېلى ھېسابىغا يەتسە 40 تىن بىرىنى زاكات بەرگەي.

بىدئەتلەر:

1) يالغان سۆزلىمىگەي؛ 2) مال بېقىشنى تەرك قىلمىغاي؛ 3) مالنى ئەزىز كۆرگەي؛ 4) قويغا تايىاق سالمىغاي؛ 5) مالدار كىشىلەر بىر- بىرىدىن خەۋىدار تىلىمىگەي؛ 6) قوينى ساتۇر بولسا، ھەددىدىن ئارتۇق باھا قويمىغاي؛ 7) بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلمىغاي؛ 8) قوينىڭ يۇڭىنى مەينەت يەرگە تاشلىمىغاي؛ 9) رىسالىسىز قوي باقمىغاي.

رىسالىنىڭ بۇ قىسمىدىكى پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت سۆزلىرى يەنە «چىن دىلىدىن قوبۇل قىلىش» مەنىسىگىمۇ ئىگە بولۇپ، كەڭرەك دائىرىدە ئىشلىتىلگەن. ئۇنى نوقۇل دىنىي مەنىدە چۈشىنىش تەسرەك. «قويچىلىق رىسالىسى» دا تىلغا ئېلىنغان يۇقىرىقى پەرز، ۋاجىپلار ھەنەفىيە مەزھىپىدىكى پەرقىگە ماسلاشتۇرۇلغانمۇ؟ سۈننەتلەر مۇھەممەد پەيغەمبەردىن قالغان سۈننەتلەرمۇ؟ بۇ ناھايىتى گۇمانلىق. باشقا

رىسالىلەردىكى بايانلار بۇ گۇمانلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ.

رىسالىلەردىكى پەرز ۋە پەرھىزلەر ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلىرىگە ناھايىتى مۇۋاپىقلاشقان ئەمەلىي ئەخلاق ئۆلچىمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئاۋۋال ئۆزىنى پاك تۇتۇشتىن باشلاپ، ئاتا - ئانا، دوست - بۇرادەر، ئۇستاز ۋە خېرىدار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ساقلاشقا تېگىشلىك ئەخلاق تۇرىدۇر.

كەسىپلەرنىڭ ھىماتچى پىر - ئەۋلىيالىرى

«قويچىلىق رىسالىسى» دە «ئەگەر سورىسىلار كىم، قوي قەيەردىن پەيدا بولغان؟» دېگەن سوئالغا ئۇلاپلا ئادەم، ئىبراھىم، ياقۇب، ئەييۇب قاتارلىق پەيغەمبەرلەر بىلەن بىرگە زەنگى بابا، سەدىر ئاتا، ھاكىم ئاتا، چولپان ئاتادىن باشقا يەنە ئارىلاپ پەرقلەندۇرۇش تەس بولغان «پىر - مۇرشىد» لارنىڭ «دائىم پاكلىق بىلەن قوي باقىدىغان» لىقى سۆزلىنىدۇ.

«قويچىلىق رىسالىسى» دە جەمئىي سەككىز ئەۋلىيا تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، باشقا رىسالىلەردىكى ئىسىملارمۇ ئاساسەن بۇنىڭدىن كەم ئەمەس. «ياغاچچىلىق رىسالىسى» دە 18 ئەۋلىيا - ئەنبىيا تىلغا ئېلىنغان. «ئاشپەزچىلىك رىسالىسى» دە 6666 پىر - مۇرشىد ئاشپەز ئىدى، دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئاران 21 كىشىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان. «ناۋايچىلىق رىسالىسى» نىڭ بېشىدا ناۋايچىلىق قىلغان پىر - مۇرشىدلار 7033 كىشى دېيىلگەن، ئاخىرىدا ئادەم، نوھ، ئىبراھىم ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرلەرنى ساناپ ئۆتكەن ⑳، لېكىن پىر-مۇرشىد قاتاردا پەقەت 18 كىشىنىڭ ئىسمىنلا تىلغا ئالغان ㉑. بۇلار ئاساسەن ئانچە نام - شەرىپى يوق ئادەملەر بولسىمۇ، ئەنجانى، كاشغەرلىق، يەركەندى قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەر نامىلرىنى ئۆزىگە نىسبەتە قىلغان كىشى ئىسىملىرىدىن بىرقانچىسى بار. «ناۋايچىلىق رىسالىسى» دە ناۋاي ئاتالغان پىر - ئەۋلىيالارنىڭ ئىسمى تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈر بويىچە ئاتالغان: «شەرىئەت پىرلىرى» قاتاردا ئادەم، نوھ، ئىبراھىم، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالاملار؛ «تەرىقەت پىرلىرى»

قاتاربدا ئاباباەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى قاتارلىق خەلىپىلەر؛ «ھەقىقەت پىرلىرى» قاتاربدا جىبرىئىل، مىكائىل، ئىسرافىل، ئەزرائىل قاتارلىقلار؛ «مەزھەپ پىرلىرى» قاتاربدا ئىمامى ئەزەم (ئىمام ھەنەفى)، ئىمامى شافى، ئىمامى مالىك، ئىمامى ھەنبەل قاتارلىق فىقھىشۇناسلار؛ «شەپقەتچى پىرلار» قاتاربدا ئاتا - ئانا، موللا، ئۇستاز قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان. ئەڭ ئاخىربدا «مەرىپەت پىرلىرى» قاتارىغا (جالالىدىن) رۇمى، شەمسىدىن تەبرىزى، قاسىم ئەنۋەرى، ئاتاۋۇلى، ھاپىز شىرازى قاتارلىق مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالار تىزىلغان ㉒.

«قويچىلىق رىسالىسى» دە ئوقۇلىدىغان ئايەتلەرنىڭ ۋاقتى ۋە ئورنى مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

1) مالنى قوتانغا سولىغاندا؛ 2) مالنى قوتاندىن چىقارغاندا؛ 3) قويلارنى قوزىسىغا قوشقاندا؛ 4) مالىلارنى ئوتلاققا ئېلىپ چىققاندا؛ 5) مالىلارنى ئوتلاقتىن ھەيدىگەندە؛ 6) مالىلارنى ساغقاندا؛ 7) قازانغا سۈتنى قۇيغاندا؛ 8) قاچىغا سۈتنى ئۇسقاندا؛ 9) سۈتتىن قېتىق ئۇيۇتقاندا؛ 10) مالنىڭ يېغىنى ئايرىۋالغاندا؛ 11) مالنىڭ يۇڭىنى قىرقىغاندا.

ئايەت ئوقۇلىدىغان ئورۇنلار شۇ كەسىپنىڭ ئىش تەرتىپىگە ئاساسەن مەيدانغا چىققان، دەپ ئويلاپ، باشقا كەسىپلەردە ئوقۇلىدىغان ئايەتلەرمۇ ئاساسەن يۇقىرىقى تەرتىپتە كۆرسىتىلگەن. ئايەت ئوقۇش سەممىيەتلىك تەلەپ قىلىدۇ.

رىسالىلەر كىتابچىدىكى ئىشلارغا رىئايە قىلىش كېرەكلىكى سۆزلىنىپ ئايەت بىلەن ئاخىرلىشىدۇ:

«بۇ رىسالە ئىچىدىكى ئەمەللەرنى ئوبدان قىلسا خۇدايىتائالا دۇنيالىرىغا بەرىكەت بەرگەي، ھالالغا سەرپ قىلغىلى نېسىپ قىلغاي، يېگەن لوقمىسى ھالال بولۇر، مال باققان كىشى پاكلىق بىلەن بۇ رىسالىنى تۇتقاي، رىسالە ئىچىدىكى ئەدەپ - ئەركام ۋە ئەھكام - قائىدىلەرنى بىلمەك لازىم. ئاللاتائالا بىسيار بەرىكەت بەرگەي، جېمى بالا - قازالاردىن ئەمىن قالغاي».

رىسالىنىڭ كەينىگە رىسالىنى كۆچۈرۈپ كۆپەيتىپ تارقاتقۇچىنىڭ ئەسكەرتىشى قىستۇرۇلغان.

خۇلاسە

مەن شىنجاڭنىڭ كوچا - كويلىرىدىن سېتىۋالغان رىسالىلەرنىڭ تىلى چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇسلۇبىغا يېقىن بولۇپ، قەشقەر شىۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. رىسالىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكىنى ئالتە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) كەسپىلەرنىڭ پەلەستىندىن تارقالغانلىقىغا دائىر رىۋايەت؛ 2) كەسپىلەرنىڭ ئاللا تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغانلىقى؛ 3) ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان پەرز ۋە پەرھىزلەر؛ 4) كاسىپلار ئېسىدە تۇتۇشقا تېگىشلىك بولغان ھىماتچى ئەۋلىيالارنىڭ تىزىملىكى؛ 5) ھەرقايسى ئورۇنلاردا ئوقۇلىدىغان ئايەتلەر؛ 6) تۇغۇنچە رىسالىلەردىكى ئىمامى جەفىرى سادىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىدىكى شىئە ئامىلىدۇر.

شۇڭا، مەشھۇر سوپى - ئىشانلارنى ھىماتچى ئەۋلىيا - ئەنبىيا قىلىپ كۆرسىتىشتەك تەسەۋۋۇپ ئاممىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان ئاممىلاردۇر. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامغا بولغان ھەرخىل ئىنكاسىدۇر، يۇقىرىدىكى شۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇرۇمچى شۇبىسىنى ئۆلچەم قىلىش سۇننىي مەزھىپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان يېزىق مەدەنىيىتىدىن رىسالىلەرنىڭ ئۆزگىچە بىر ئالاھىدىلىكىدۇر.

مېنىڭ رىسالىلەر ھەققىدىكى تەتقىقاتىم مۇشۇنچىلىك. لېكىن كېيىنگە قالدۇرۇلغان مەسىلىلەرمۇ ئاز ئەمەس. ھەرقايسى ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان چاغاتايچە قولىيازمىلارنى تەكشۈرۈش، ھازىرقى نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش، شۇ ئارقىلىق رىسالىلەردىكى باغلىنىشلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇش زۆرۈر. ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆزگە ئىسلام ئەللىرىنىڭ مۇشۇنداق رىسالىلىرىنى سېلىشتۇرۇشمۇ زۆرۈر. رىسالىلەرنىڭ ھازىرقى

ئوبوروتى، ئۇلارنى كۆچۈرۈپ، كۆپەيتىپ ساتقۇچىلار ھەققىدىمۇ تەتقىقات يۈرگۈزۈش زۆرۈر.

ئىزاھلار:

① ماقالىدىكى نەقىللەرنى تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا «ئىسلام قامۇسى»نىڭ 1982 - يىلىدىكى ھېبۇن نەشرىدىن پايدىلاندىم.

② «ئىسلام قامۇسى» (يېڭى نەشرى) لېيدىن 1995 - يىلى نەشرى، 8 - توم، 532 - ، 545 - بەتلەر.

③ «ئۆزبېك سوۋېت قامۇسى» 9 - توم، 1977 - يىلى تاشكەنت نەشرى، 286 - بەت.

④ خانبىدا ماسامى، مىئۇرا تورۇلار تۇزگەن «ئىسلام شەھەرلىرى ھەققىدە تەتقىقات - تارىخى ۋە كەلگۈسى»، توكيو 1991 - يىلى نەشرى 268 - ، 292 - ، 293 - بەتلەر ۋە نەقىللەر.

⑤ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 3 - توم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشرى، 276 - بەت (6).

⑥ خامادا ماسامى: «ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان تۇركچە ۋەسىقىلەر»، كيوتو 1990 - يىلى نەشرى، 107 - ، 109 - بەتلەر.

⑦ شىنمېن ياسۇشى: «شۆبتسىيەدە ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭغا دائىر ماتېرىياللار» - «ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا تەتقىقاتى» 11 - سان، 65 - بەتتىن 78 - بەتكىچە.

⑧ «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلەر تىزىملىكى» 1989 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 540 - بەتتىن 554 - بەتكىچە.

⑨ 1994 - يىلى 8 - ئايدىن باشلاپ مەن شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە بىر يىل تۇرغان.

⑩ «مالچىلىق رىسالىسى» 32 - بەت.

⑪ 1983 - يىلى ئېلان قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، 3 - ، 5 - بەتلەر.

⑫ «مالچىلىق رىسالىسى» (8)، «تىككۈچىلىك رىسالىسى» (16)، «ياغاچچىلىق رىسالىسى» (22).

⑬ مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، 76 ـ ، 81 ـ ، 156 ـ ، 157 ـ بەتلەر.

⑭ «قويچىلىق رىسالىسى» دە ئىمام جەفىرى سادىققا دۇرۇت ئوقۇلغان، لېكىن بۇ بايانىنىڭ باش ـ ئاخىرى ماسلاشمىغان، بۇ بەلكىم كۆچۈرگۈچىنىڭ خاتالىقى بولسا كېرەك.

قويغا ئائىت رىۋايەتلەر «مالچىلىق رىسالىسى» دە بايان قىلىنغىنى بويىچە بولغاندا دۇرۇت ئادەم ئەلەيھىسسالامغا ئوقۇلۇشى كېرەك.

⑮ «ئىسلام قامۇسى»، 1965 ـ يىلى لېيدېن ـ لوندون نەشرى، 2 ـ توم، 374 ـ ، 375 ـ بەتلەر.

⑯ ساگۇچى تورۇ: «شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ھەققىدە تەتقىقات» توكيو 1995 ـ يىلى نەشرى، 33 ـ بەت.

⑰ خانىدا ئاكىرا: « ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە تەتقىقات»، كيوتو 1982 ـ يىلى نەشرى 17 ـ ، 20 ـ بەتلەر؛ ساگوچى تورۇ «18 ـ ، 19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، كيوتو 1963 ـ يىلى نەشرى، 549 ـ ، 551 ـ بەتلەر.

⑱ ئىمام جەفىرى سادىق ئەمەلىيەتتە مەدىنىگە دەپنە قىلىنغان، بىراق نىيىدىمۇ ئىمام جەفىرى سادىق مازىرى دېگەن مەشھۇر مازار بار. ساگۇچى تورۇنىنىڭ «شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنىڭ «ئىمام جەفىرى سادىق مازىرىنىڭ تارىخى» دېگەن بابىغا قارالسۇن، 118 ـ ، 128 ـ بەتلەر.

⑲ «ئىسلام قامۇسى»، 2 ـ توم 790 ـ بەت.

⑳ «ناۋايچىلىق رىسالىسى»، 3 ـ ، 4 ـ بەتلەر.

㉑ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا 7033 مۇرشىدنى تىزىشنىڭ كونا نۇسخا بىلەن زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى دېمەي بولمايدۇ.

㉒ «ناۋايچىلىق رىسالىسى» 12 ـ بەتتىن 16 ـ بەتكىچە.

قوشۇمچە (8):

پايدىلانغان مەنبەلەر

1. ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر مادداي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.

2. ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2000 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

3. ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى 10 - ئاي نەشرى.

4. ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخ - مەدەنىيىتى» (1)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 4 - ئاي نەشرى.

5. ئابدۇكېرىم رەھمان قاتارلىقلار تۇزگەن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2005 - يىلى 4 - ئاي نەشرى.

6. ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى.

7. ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئەزىزانە قەشقەر» (1)، (2)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009 - يىلى 9 - ئاي نەشرى.

本书以可靠而证实的第一手资料来系统，详细的介绍维吾尔族生产和生活，居住，交通，服饰，饮食，乐器，纺织等手工艺的发展，分类及其一些典型的物质手工艺品及民俗手工艺品的制作和装饰方法。

图书在版编目（CIP）数据

喀什噶尔手工艺 ：维吾尔文 / 阿布都克力木·热合曼，阿迪力·穆罕默德德编著. -- 喀什 ：喀什维吾尔文出版社，2012.7

（《喀什噶尔》系列丛书 ；26）

ISBN 978—7—5373—2707—7

Ⅰ. ①喀… Ⅱ. ①阿… ②阿… Ⅲ. ①手工艺—介绍—喀什地区—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ. ①J52

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2012)第 144923 号

责任编辑：热孜万古丽·阿布力米提
特邀编辑：塔依尔·塔力甫
责任校对：热孜玩古丽·阿布来提

《喀什噶尔》系列丛书 —（26）

喀什噶尔手工艺

编著：阿布都克力木·热合曼
阿迪力·穆罕默德

喀什维吾尔文出版社出版发行
（喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编：844000）
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
880×1230 毫米 1/32 开本 9.25 印张 2 插页
2012 年 7 月第 1 版 2012 年 7 月第 1 次印刷
印数：1— 3000 定价：29.00 元

如有质量问题，请与我社联系调换 电话：0998 - 2653927

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ۋاڭ ياڭ

ISBN 978-7-5373-2707-7

9 787537 327077 >

（民文）定价：29.00 元